

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਗਿਆਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਫਤ
ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

© ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਪਹਿਲਾ ਐਡੀਸ਼ਨ : 2024-25

ਦੂਸਰਾ ਰੀਵਾਈਜ਼ਡ ਐਡੀਸ਼ਨ : 2025-26 52,902 ਕਾਪੀਆਂ

All rights, including those of translation, reproduction
and annotation etc., are reserved by
the Punjab Government.

ਕੋਆਰਡੀਨੇਸ਼ਨ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ

ਰਾਮਿੰਦਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸੂ
ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਰ

ਅਕਾਦਮਿਕ ਸ਼ਾਖਾ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ।

ਚੇਤਾਵਨੀ

1. ਕੋਈ ਵੀ ਏਜੰਸੀ-ਹੋਲਡਰ ਵਾਸੂ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਜਿਲਦ-ਸਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (ਏਜੰਸੀ-ਹੋਲਡਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੰ. 7 ਅਨੁਸਾਰ)
2. ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਛਪਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਜਾਲੀ/ਨਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ (ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ) ਦੀ ਛਪਾਈ, ਸਟਾਕ ਕਰਨਾ, ਜਮ੍ਹਾਂਬੋਰੀ ਜਾਂ ਵਿਕਰੀ ਆਦਿ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫੌਜਦਾਰੀ ਜੁਰਮ ਹੈ।
(ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੋਰਡ ਦੇ 'ਵਾਟਰ ਮਾਰਕ' ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛਪਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।)

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਵਿੱਦਿਆ ਭਵਨ, ਫੇਜ਼-8, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ-160062
ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੈਸ. ਮਿਕਾਡੋ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀ ਗਈ।

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮੂਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਅਧੀਨ ਹੱਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ/ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪੁਸਤਕ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਗਤੀਵਿਧੀ ਅਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ।

ਹੱਥਲੀ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਕੂਲ ਮੁਖੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਣ। ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ, ਅਧਿਆਪਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਦੀ ਮੁਲੰਕਣ ਵਿਧੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇਗੀ ਜੋ ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਬਣਾਏਗੀ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚਾਰਟ, ਚਿੱਤਰਾਂ, ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ/ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਸਬੰਧਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਥਾਨਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਝ ਕੇ ਸਾਂਵੀਂ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਬੋਰਡ, ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਭਵਿੱਖਤ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚੇਅਰਮੈਨ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

‘ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਭਾਗ’, ਪੰਜਾਬ

ਪਾਚ-ਪੁਸਤਕ ਰਚਨਾ ਕਮੇਟੀ

ਲੇਖਕ

1. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸਟੇਟ ਐਵਾਰਡੀ), ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ (ਕੰਨਿਆ) ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਸ਼ਹਿਣਾ (ਬਰਨਾਲਾ)
2. ਪਰਵੀਨ ਕੁਮਾਰ, ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ (ਬਰਨਾਲਾ)
3. ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ, ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਚੌਵਾਸ ਜਖੇਪਲ (ਸੰਗਰੂਰ)
4. ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸ. ਰਾਜਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਬਠਿੰਡਾ
5. ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸ. ਨਹਿਰੂ ਮੈਮੋ. ਕਾਲਜ, ਮਾਨਸਾ
6. ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ, ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਭਕਨਾ ਕਲਾਂ (ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ)

ਸੋਧਕ

1. ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਕਣਕਵਾਲ, ਐਮ. ਏ., ਐਮ. ਫਿਲ (ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ) J.R.F. ਪੌਲ ਸਾਇੰਸ।
2. ਧਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਨੇਰਾ, ਐਮ. ਏ., ਐਮ. ਫਿਲ (ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ) J.R.F. ਪੌਲ ਸਾਇੰਸ।
3. ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਨਸੂਹਾ, ਐਮ. ਏ. (ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਐਮ. ਐਡ. J.R.F. ਪੌਲ. ਸਾਇੰਸ ਅਤੇ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ।

ਅਨੁਵਾਦਕ

1. ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਮਾਨ, ਲੈਕਚਰਾਰ, ਲੋਕ ਕਵੀ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਰਾਏਸਰ ਪੰਜਾਬ (ਬਰਨਾਲਾ)
2. ਪਾਰੁਲ ਸ਼ਰਮਾ, ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਮੰਡ (ਜਲੰਧਰ)
3. ਲਲਿਤਾ, ਹਿੰਦੀ ਮਿਸਟ੍ਰੈੱਸ, ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਚੀਮਾ ਜੋਧਪੁਰ (ਬਰਨਾਲਾ)
4. ਅਰੁਣਾ ਡੋਗਰਾ ਸ਼ਰਮਾ, ਸਾਬਕਾ ਐੱਸ. ਐੱਸ. ਮਿਸਟ੍ਰੈੱਸ, ਸੈਕਟਰ-68, ਐੱਸ. ਏ. ਐੱਸ. ਨਗਰ।
5. ਪ੍ਰੀਤੀ ਬਾਂਸਲ, ਐੱਸ. ਐੱਸ. ਮਿਸਟ੍ਰੈੱਸ, ਵਿਵੇਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
6. ਸ਼ਿਵਰਾਜ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਲੈਕਚਰਾਰ, ਲਾਲਾ ਜਗਤ ਨਰਾਇਣ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਜਲੰਧਰ।

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

ਕ੍ਰਮ, ਇਕਾਈਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਨਾਮ	ਸਫ਼ਾ ਨੰਬਰ
ਇਕਾਈ-I (ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ)	1
1. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ, ਖੇਤਰ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ	3
2. ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ	17
3. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ	29
4. ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ	45
ਇਕਾਈ-II (ਰਾਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰ)	57
5. ਰਾਜ; ਤੱਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਰਾਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰ	59
6. ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ	72
ਇਕਾਈ-III (ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ)	99
7. ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ	101
8. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ	110
9. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ	118
ਇਕਾਈ-IV (ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ)	125
10. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ	127
11. ਅਧਿਕਾਰ (ਹੱਕ) ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ	143
12. ਕਰਤੱਵ (ਫ਼ਰਜ਼) ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ	156
13. ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ	163
ਇਕਾਈ-V (ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ)	173
14. ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰ-ਸੂਬਾਈ ਸਬੰਧ	175
15. ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ	192
16. ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ	206
17. ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ	229
18. ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ	239
ਇਕਾਈ-VI (ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ)	255
19. ਸਰਵ-ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ	257
20. ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤਾਂ	268

ਇਕਾਈ-I

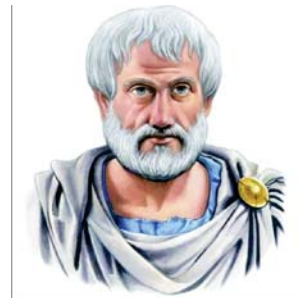
ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ (Meaning, Scope and Significance of Political Science)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (ਸ਼ਾਸਤਰ), ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਭੂਗੋਲ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਅਕ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਚਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਾਂਝ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ (Status) ਸੰਬੰਧੀ ਰੋਲਾ-ਰੱਪਾ (ਵਿਵਾਦ) ਹੋਣਾ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ, ਪਲੈਟੋ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਸਿੱਕਦਰ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਅਰਸਤੂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ 'ਪੋਲਿਟਿਕਸ' ਨਾਮਕ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਅਰਸਤੂ ਨੇ 158 ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ

ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਝਗੜਾ, ਰੋਲਾ, ਵੰਡ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਪਰੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਜ (State) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਹੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਅੰਗ, ਸਰਕਾਰ

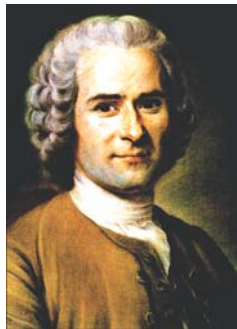
ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਲੌਕ (Lock), ਹੌਬਜ਼ (Hobbes), ਰੂਸੋ (Rousseau) ਰਾਜ ਨੂੰ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ (Social contract) ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੌਬਜ਼, ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ

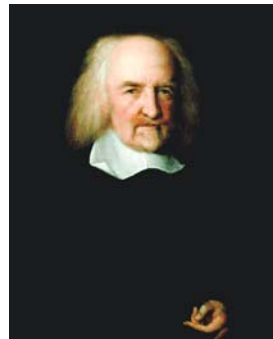
ਜੌਹਨ ਲੌਕ

ਮਾੜੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਤਾਕਤਵਰ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਲੌਕ (Locke) ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ (Rationality) ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ (ਸੰਪਤੀ) ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੂਸੋ ਨੇ ਆਮ ਇੱਛਾ (General Will) ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਸਮਾਂ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ (ਵਸੀਹ) ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ

ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਪਰ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਕਰੱਤਵਾਂ ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜੇ. ਜੇ. ਰੂਸੋ

ਥੌਮਸ ਹੌਬਜ਼

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ :

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੰਤਰ (State Craft) ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਗਰ-ਰਾਜ (City-State) ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੌਲਿਸ (Polis) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ Polis ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਗਪਗ 2600 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥਨਜ਼ ਨਗਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਐਕਰੋ ਪੌਲਿਸ (Acropolis) ਨਾਮ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਏਥਨਜ਼ ਨਿਵਾਸੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਜਾਂ ਨਿਰਣੇ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਨਗਰ-ਰਾਜ ਜਾਂ Polis ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਇਹ

ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਨਗਰ-ਰਾਜ (Polis) ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ Polis ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ Polis ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਭਾਵ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਸਤੂ ਨੇ Politics ਨਾਮਕ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਦਾ ‘ਪੁਰ’ ਪਿਛੇਤਰ ਅਤੇ Polis ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ (Political Science is concerned with State only) : ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਾਰਨਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਬਲੰਸਲੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਤੱਤਾਂ, ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਗੈਟਲ ਅਨੁਸਾਰ “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲੀ ਰੂਪ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ (Political Science is concerned with Government only) : ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੋ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

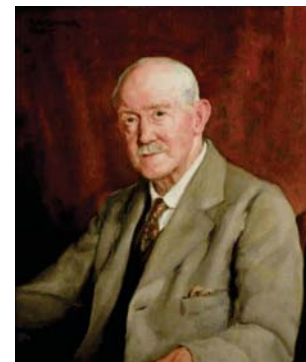
ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ ; ਸੀਲੇ (Seely) “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ, ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ ਜੀਵਨ ਦੀ, ਗਣਿਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਪੁਲਾੜ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਲੀਕਾਕ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ” ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ, ਕੰਮ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

3. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ, ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ (Political Science concerned with State and Government) : ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਲੋਬੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਆਮ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ; ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।” ਪੌਲ ਜੈਨੇਟ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ, ਕੰਮ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇੱਕ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ (Coercive power) ਬਿਨਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖੀ ਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਅੰਗ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Political Science in modern times)

ਬਦਲਾਅ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਰਾਜ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਰਜੇ ਤੇ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਆਦਿ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਨਵੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਲਈ। ਸ਼ਕਤੀ, ਸੱਤਾ (Authority) ਪ੍ਰਭਾਵ Influence, ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਤੇ (Influncer), ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ (Elite) ਆਦਿ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ 1908 ਈ. ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗ੍ਰਾਹਮ ਵੌਲੇਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ’ (Human nature in Politics) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ

ਗ੍ਰਾਹਮ ਵੌਲੇਸ

ਆਰਥਰ ਬੈਂਟਲੇ

ਸੁਭਾਅ, ਆਦਤਾਂ, ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਲ 1908 ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰਥਰ ਬੈਂਟਲੇ (Arthur Bently) ਨਾਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ’ (The Process of Government) ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਜਰ ਅਤੇ ਅਣਉਪਜਾਊ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲੀ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮਝ, ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ

ਗ਼ੈਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਹਾਰਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Behavioural Revolution) ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਹਾਰਵਾਦ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Informal Process), ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ (Decision Making), ਸ਼ਕਤੀ (Authority), ਸ਼ਕਤੀ (Power) ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਹਾਰਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜੋ

ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ 1969 ਵਿੱਚ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (David Easton) ਨੇ ਉਤਰ ਵਿਹਾਰਵਾਦ (Post Behaviouralism) ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਮੈਕਿਆਵਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੇਮਜ਼ ਬ੍ਰਾਈਸ (James Bryce), ਵੁਡਰੋ ਵਿਲਸਨ (Woodrow Wilson), ਚਾਰਲਸ ਮਰੀਅਮ (Charlus Merriam) ਅਤੇ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (Easton), ਕੈਪਲਨ (Kaplan) ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਏ।

ਸ਼ਕਤੀ (Power) - ਸ਼ਕਤੀ ਉਹ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸ਼ਕਤੀ (Authority) - ਸ਼ਕਤੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਉਹ ਉਚਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Modern definitions of Political Science)

ਲਾਸਵੈਲ (Laswell) ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਤਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ (Values) ਦੀ ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਵੰਡ ਹੈ।” ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ (Almond and Polwell) ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ

ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।” ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਬਰਟ ਡਾਹਲ (Robert Dahl) ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ, “ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।”

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸੱਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਲੀ ਵਿਹਾਰ, ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਧੀ, ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਤਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Political Institutions) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਖਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ, ਸੱਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀ (Political activity) ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸੂਬਾਈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ (Local) ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ

ਰਾਜਨੀਤੀ (Politics)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ (ਰਾਜ) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ, ਇਸਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਹਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਅਮਲੀ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰੀਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਨਜਿੱਠਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ (ਜ਼ਰੀਏ) ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Political Science)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਇਹ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਮੂਲ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਵਰਗੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ (Political Philosophy)

ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੱਡੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਫਲਸਫਾ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵੰਗ (Various methods to study Political Science) :

ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਵੰਗ (Experimental Method)
2. ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਗ (Historical Method)

3. ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਢੰਗ (Comparative Method)

4. ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ (Method of Observation)

5. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਧੀ (Philosophical Method)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣਾਂਗੇ।

1. ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਢੰਗ (Experimental Method) : ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਵਾਂਗ ਤੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਫਿਰ ਵੀ, ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਨੀਤੀਆਂ, ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਹਾਲਾਤ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਚੇਤਨ ਸਿਆਸੀ ਤਜਰਬੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਦ (Students' Parliament) ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਇਤਿਹਾਸਕ ਢੰਗ (Historical Method) : ਇਤਿਹਾਸ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੀਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸੰਭਾਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਧੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਕ (Motivational) ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭੂਮੀ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਮਗਰੋਂ ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਉਸੇ ਪੈਮਾਇਸ਼ੀ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

3. ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਢੰਗ (Comparative Method) : ਇਹ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ 158 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ/ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

4. ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਵਿਧੀ (Method of Observation) : ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਿਆਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਾਰਡ ਬਾਈਸ ਨੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਮੰਗਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ।

5. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਢੰਗ (Philosophical Method) : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਧੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਟੀਚੇ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ (Plato) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਰਿਪਬਲਿਕ (Republic)' ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope of Political Science)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ (ideologies) ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ

‘ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕੇ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (David Easton) ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Political System) ਤੱਕ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਹਾਰਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਬਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮੇ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the State) : ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਰੰਭਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕੀ ਸੀ ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਭਵਿੱਖੀ ਰੂਪ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਸਵਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਲਈ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

2. ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the Government) : ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ, ਰੂਪ, ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ।

3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the Political Ideologies) : ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦ (Liberalism), ਮਾਰਕਸਵਾਦ (Marxism), ਸਮਾਜਵਾਦ (Socialism), ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ’ਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਉਦਾਰਵਾਦ (Liberalism) - ਉਦਾਰਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ (Marxism) - ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the Power and Authority) : ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ, ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਪੈਂਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਸਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਹਿਮਤੀ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ (Authority) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ।

5. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the rights and duties) : ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰੂਪ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਰਤੱਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵੱਲ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਕੋਲ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਰਤੱਵ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਭ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੜਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

6. ਗੈਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the non-political Facts) : ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ, ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜਾਤ, ਧਰਮ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁਹਾਦਰਾਂ ਹੀ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

7. ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the International Organisations and Relations) : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalisation) ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ, ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹੀ ਹਿੱਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਯੁੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਮਤਭੇਦ, ਵਪਾਰ, ਫੌਜੀ ਲੜਾਈ, ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਠੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਝਗੜੇ ਵਾਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚੋਲਗੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (United Nations), ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ (World Trade Organisation), ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾ (World Health Organisation) ਆਦਿ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਆਰਥਿਕ ਘਾਟ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਣਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਗਰੀਬ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੈਨਾ ਜਾਂ ਹਿਜਰਤਕਾਰੀਆਂ (Refugees) ਲਈ ਮਕਾਨ, ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਕੈਂਪ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ, ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ, ਸੰਧੀਆਂ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਬਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਬੰਧ (International Relations) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (United Nations) - ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 24 ਅਕਤੂਬਰ 1945 ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਗਠਨ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਸਥਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ 193 ਦੇਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

8. ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of the Political behaviour and Groups) : ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਭਾਅ, ਆਦਤਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਿਛੋਕੜ (Social background) ਉਸਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ? ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਦੇ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਉਥਾਨ (ਉਦੈ) ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਕਾਲ (Period)	ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (Great Political Philosophers)	ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰ (Political ideas)
ਪੁਰਾਤਨ ਯੁੱਗ (Ancient)	ਥੁਸਿਡਾਇਡਜ਼ (Thucydides), ਪਲੈਟੋ (Plato), ਅਰਸਤੂ (Aristotle), ਸਿਸਰੋ (Cicero)	ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ (Ideal Society), ਨਿਆਂ, ਨਗਰ-ਰਾਜ (City-State), ਨਾਗਰਿਕਤਾ
ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ (Medieval) 350 ਈ. - 1450 ਈ.	ਆਗਸਟਿਨ (Augustine), ਜੌਨ ਆਫ਼ ਸਲਿਸਬਰੀ (John of Salisbury), ਥੋਮਸ ਐਕਵਿਨੇਜ਼ (Thomas Aquinas)	ਈਸਾਈ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਅਸਲ ਗਣਰਾਜ, ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਨੂੰਨ (Natural Law), ਨਿਆਂਇਕ ਯੁੱਧ (Just War)
ਮੁੱਢਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ (Early Modern) 1450 ਈ. - 1800 ਈ.	ਨਿਕੋਲੋ ਮੈਕੇਵਲੀ (Niccolo Machiavelli), ਥੋਮਸ ਹੋਬਜ਼ (Thomas Hobbes), ਜੌਹਨ ਲੌਕ (John Locke), ਸੀ. ਐਲ. ਮੌਂਟੇਸਕਿਊ (C.L. Montesquieu), ਰੂਸੋ (Rousseau)	ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਰਾਜ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ (Natural Rights), ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ (Political Obligation), ਗਣਰਾਜਵਾਦ (Republicanism), ਸੰਵਿਧਾਨਿਕਵਾਦ (Constitutionalism)
ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ (Modern) 1800 ਈ. - 1965 ਈ.	ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ (Edmund Burke), ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਜੇ. ਐਲ. ਮਿੱਲ (J.S. Mill), ਜੇਮਜ਼ ਮੱਡੀਸਨ (James Madison), ਫਰੈਡਰਿਕ ਨਿਟਜ਼ੇ (Friedrich Nietzsche), ਜੌਨ ਆਸਟਿਨ	ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਲੋਕਤੰਤਰ
ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ (Postbehaviouralism) (ਉੱਤਰਵਿਹਾਰਵਾਦ 1965 ਤੋਂ ਬਾਅਦ)	ਜੌਨ ਰੌਲਜ਼ (John Rawls), ਰੌਬਰਟ ਨੌਜ਼ਿਕ (Robert Nozick), ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ (Mischel Foucault), ਮਿਲਟਨ ਫਰਾਇਡਮੈਨ, ਫਰੈਡਰਿਕ ਹੇਕ (Friedrich Hayek), ਜੋਸੇਫ ਸਟੀਗਲਿਜ਼ (Joseph E. Stiglitz), ਰਜਨੀ ਕੋਠਾਰੀ, ਅਤੁਲ ਕੋਹਲੀ, ਪੋਲ ਬਰਾਸ Paul Brass, ਕੇ. ਸੀ. ਵੇਅਰ K.C. Wheare	ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ (Open Market), ਲਿੰਗ (Gender), ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Multi-Culturism), ਪਛਾਣ (Identify), ਵਿਭਿੰਨਤਾ (Diversity), ਵਿਸ਼ਵ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Global Justice), ਜਾਤੀਵਾਦ (Castism) ਵਾਤਾਵਰਣਵਾਦ (Environmentalism)

9. ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਤਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ (Study of Elites, Influence and Infencers) : ਪਰੈਟੋ ਅਤੇ ਮੋਸਕਾ (Pareto and Mosca) ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ, ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਉਸਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਫਿਲਮਾਂ, ਗੀਤ-ਸੰਗੀਤ, ਫੈਸ਼ਨ ਭਾਵੇਂ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਜਨਤਾ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗੇ ਬਣਨਾ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕ ਆਦਿ ਨਜ਼ਰ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰੂਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਬਜ਼ਾ ਕੁਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਆਗੂ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਣ ਕਰਕੇ ‘ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਤੇ’ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਆਦਿ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (Significance of Political Science)

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਉਪਯੋਗੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਲੈਟੋ ਅਰਸਤੂ, ਮੈਕਿਆਵਲੀ, ਚਰਚਿਲ, ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਲੱਗਦੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਪੱਖ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਰਥਿਕ, ਵਿਦਿਅਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰੋਜ਼-ਮਰ੍ਹਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਿਰਤੀਆਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਜਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ (Knowledge of the State and Govt.) : ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ

ਰਾਜ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧੰਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਅਮੀਰ, ਗਰੀਬ ਦਾ ਪਾੜਾ ਵਧੇਗਾ? ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਉਪਰ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ (Success of Democracy) : ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਲੋਕਤੰਤਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਹੈ” ਪਰੰਤੂ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚੁਣ ਅਤੇ ਚਲਾ ਸਕਣਗੇ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉਸਾਰੂ ਅਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

3. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (Different Political Systems) : ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਜੁੜ ਗਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸੰਘਾਤਮਕ (Federal) ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਕ (Unitary) ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ (Presidential) ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ (Parliamentary) ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

4. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ (Knowledge about Different Ideologies) : ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਫਰਜ਼, ਰਾਜ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਧਨ ਦੀ ਵੰਡ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਉਦਾਰਵਾਦ, ਨਾਰੀਵਾਦ (Feminism) ਆਦਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਪਣਾਈ ਹੋਵੇ ਉਸਦਾ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

5. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ (Beneficial for Students and Youth) : ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ

ਲਈ ਪੇਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੇਪਰ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕੱਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।

6. ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ (Knowledge about Constitution, Law, Rights and Duties) : ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋੜ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

7. ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨਾ (Widens the Individual Thinking) : ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਅਮੀਰੀ, ਗਰੀਬੀ, ਚੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚੰਗੀਆਂ-ਮਾੜੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖਾਂ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਫਿਰਕੂ, ਹਿੰਸਾ, ਨਫਰਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਨਕਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਸੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇਸਦੇ ਸਮਾਨ-ਅੰਗੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਭੂਗੋਲ (Geography), ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ (Economics), ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ (Sociology) ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ (History) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਲਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਭੂਗੋਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਚਾਰਟ ਬਣਾਉਣਗੇ।

1. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਕੌਣ ਸੀ?
- (ਅ) ਨਗਰ-ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ?
- (ੲ) ਗ੍ਰਾਹਮ ਵੇਲੇਸ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ?
- (ਸ) ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ?
- (ਹ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰ ਕਿਹੜੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?

2. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰ ਕੇ ਵਾਕ ਪੂਰਾ ਕਰੋ—

- (ੳ), ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ।
- (ਅ) ‘ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ’ ਦੇ ਰਚਨਾਹਾਰ ਹਨ।
- (ੲ) W.T.O. ਵਿੱਚ T ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ,।
- (ਸ) ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਰੋਮਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਨਾਮ ਹੈ।

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. “ਰਾਜਨੀਤੀ” ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
- II. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਕਿਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
- III. “Human Nature in Politics” ਕਿਤਾਬ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸਨੇ ਲਿਖੀ?
- IV. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸਦੇ ਹਨ?

4. ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ।
- II. ਗੈਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- III. ਵਿਸ਼ਿਸਟ ਵਰਗ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
- IV. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ?

5. ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

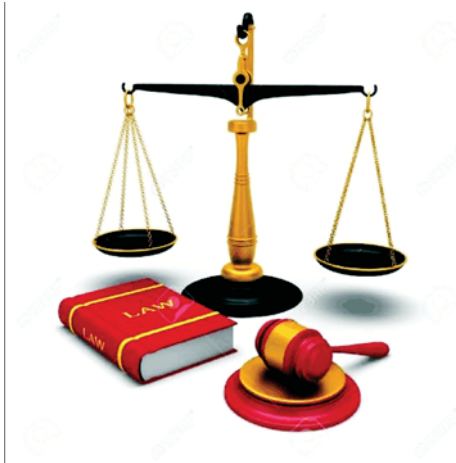
- I. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- II. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- III. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
- IV. ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਂ ਕਾਲ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।

ਕਨੂੰਨ ਤੇ ਨਿਆਂ

(Law and Justice)

ਕਨੂੰਨ (Law)

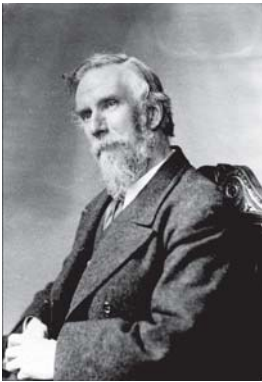
ਕਨੂੰਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਇੱਛਾ (ਹੁਕਮ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਹੀ ਹੈ ਕਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ, ਕਦੇ ਤਰਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਰਾਹ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਤਰਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਉਪਰ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਕਨੂੰਨ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਸ, ਨਿਯਮਾਂ, ਐਕਟ, ਹੁਕਮ, ਅਧਿਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ, ਫੈਸਲੇ, ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਵੀ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ ਇਹ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਲਈ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਸਰਕਾਰ, ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ, ਕਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਰ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਨੂੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਰਾਏ, ਤਰਕ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਨੂੰਨ ਤੇ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ

ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Law)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਲਾਅ (Law) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਟਿਊਟੋਰੀਅਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੈਗ (Lag) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਨਿਸਚਿਤ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯਮ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤਾਂ, ਧਰਮ, ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ

ਪ੍ਰੋ. ਡਾਇਸੇ

ਨਿਯਮ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲੈਂਡ (Holland) ਅਨੁਸਾਰ “ਕਨੂੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਨਿਯਮ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਰਵ ਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਜੌਹਨ ਆਸਟਿਨ (John Austin) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਨੂੰਨ ਉਚੇਂ ਰਾਹੀਂ ਨੀਵੇਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।” ਪਾਊਂਡ (Pound) ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਨਿਯਮਤ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਜੌਹਨ ਆਸਟਿਨ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਹ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ। ਕਨੂੰਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਡਾਇਸੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ” ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਹੈ।

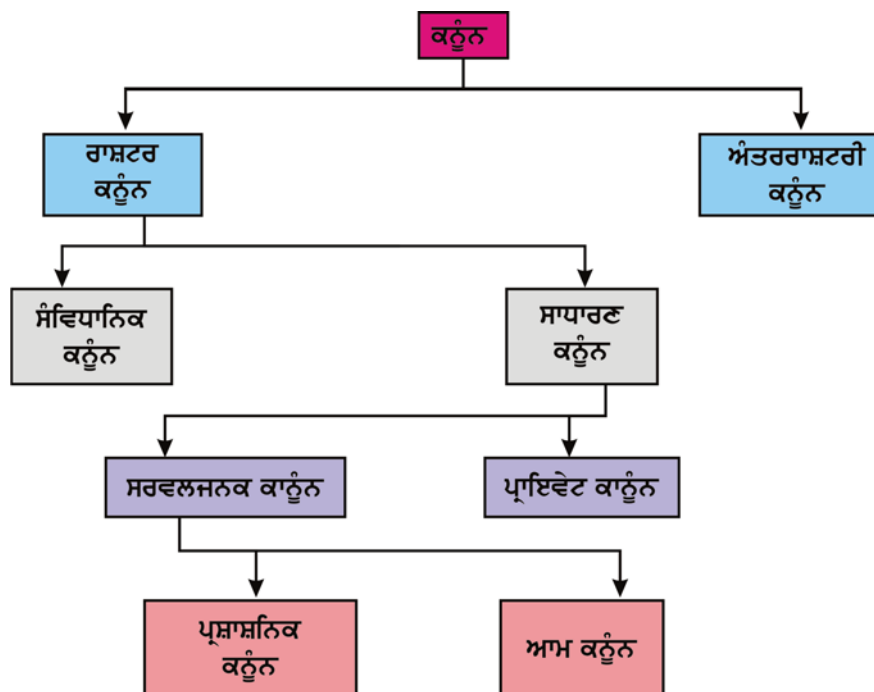
ਕਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Kinds of law)

ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੈਟਲ, ਗਿਲਕ੍ਰਿਸਟ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ ਨੇ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਨੂੰਨ ਹਨ ; ਸਰਵਜਨਕ ਕਨੂੰਨ (Public) ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ (Private) ਕਨੂੰਨ। ਸਰਵਜਨਕ ਕਨੂੰਨ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਸਬੰਧੀ ਕਨੂੰਨ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕਨੂੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਪੱਤੀ, ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ, ਖਰੀਦ-ਵੇਚ, ਵਿਆਹ, ਤਲਾਕ ਆਦਿ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

ਹਾਲੇਂਡ	ਗਿਲਕ੍ਰਾਈਸਟ	ਗੈਟਲ
ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਨੂੰਨ (Private Law)	ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਨੂੰਨ (Constitutional Law)	ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਨੂੰਨ (Private Law)
ਸਰਵਜਨਕ ਕਨੂੰਨ (Public Law)	ਵਿਧਾਨਿਕ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਕਨੂੰਨ (Ordinary law)	ਸਰਵਜਨਕ ਕਨੂੰਨ (Public Law)
	ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਕਨੂੰਨ (Ordinance Law)	ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਨੂੰਨ
	ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਨੂੰਨ (Traditional Law)	(International Law)
	ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਨੂੰਨ (International Law)	
	ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਨੂੰਨ (Administrative Law)	

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ :—

1. **ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਨੂੰਨ (Constitutional law)** : ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਨੂੰਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਕਨੂੰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਨੂੰਨ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਕਰਤੱਵਾਂ, ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਕਨੂੰਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ, ਤਾਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੂੰਨ ਵਰਗੀਕਰਨ

2. **ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨਿਕ ਕਨੂੰਨ (Ordinary law)** : ਵਿਧਾਨਿਕ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਆਮ ਕਨੂੰਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ

ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਨੂੰਨ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਸ ਬਿੱਲ ਇਸਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ।

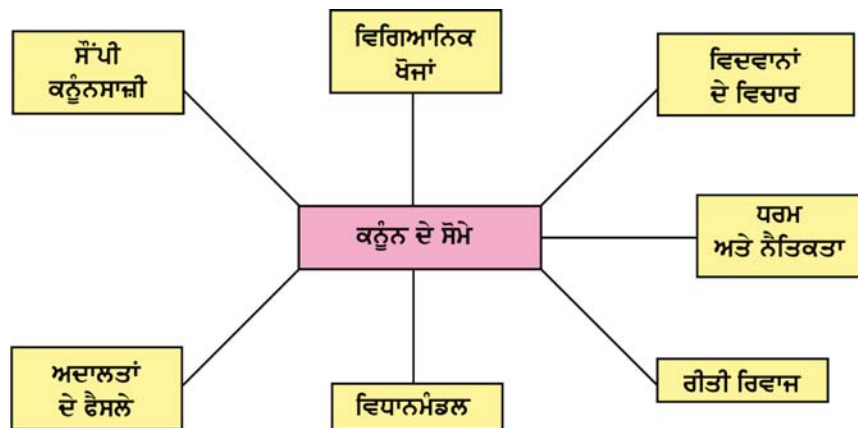
3. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਨੂੰਨ (Private law) :** ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਨੂੰਨ, ਸਾਧਾਰਨ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਲਸੀ (ਵਿਚੋਲਗੀ) ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. **ਸਰਵਜਨਕ ਕਨੂੰਨ (Public law) :** ਸਰਵਜਨਕ ਕਨੂੰਨ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਨੂੰਨ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਇਕ ਧਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
5. **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਨੂੰਨ (Administrative law) :** ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਨੂੰਨ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਉਚੇਚੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਦਾਲਤਾਂ (Administrative Courts) ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
6. **ਅਧਿਆਦੇਸ਼ (Ordinance) :** ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਦ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਲਈ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਆਦ ਮਗਰੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।
7. **ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਨੂੰਨ (International Law) :** ਹਰ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਭਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਮਤੀਆਂ, ਸੰਧੀਆਂ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਨੂੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉਪਰੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਲਾਂਘਾ, ਰਾਜਦੂਤ ਘਰ ਆਦਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਨੂੰਨ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਝਗੜੇ ਤੇ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਸਰਵਜਨਕ ਕਨੂੰਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਨੂੰਨ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਧੀਆਂ, ਸਹਿਮਤੀ, ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।

ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸੋਮੇ (Source of law)

ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਜਾ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕੀ ਹੈ? ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ਿਆਈ ਖਿੱਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਦੂਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੱਬ ਦੇ ਦੂਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਤਰਕਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸੋਮੇਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਵੀ ਹਨ।

- ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ :** ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰਦਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਬਣੇ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੂ ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ- ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਭਾਵ ਰੱਬੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਨਰਕ ਮਿਲਣ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੇ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ।

ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਮੇ

- ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ :** ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਸਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਤੋਂ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੈਅ ਸੀ ਅਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਨੂੰਨ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ।

- **ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :** ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਨੂੰਨ ਸਬੰਧੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ; ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤਰਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਪਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਰੂਸੋ, ਲਾਕ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਦਲ ਗਈ।
- **ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ (Legislature) :** 13 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸੋਮੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- **ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ (Judgements of Courts) :** ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਿਰਫ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸਾਂਭ ਕੇ ਵੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਦੁਆਰਾ ਮਸਲੇ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਆਪਣੀ ਨਿਆਂ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਮਸਲਾ ਦੁਬਾਰਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਜੱਜ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਭਾਵ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਆਂ ਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੁਣਵਾਈ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਣਗੇ।
- **ਸੌਂਪੀ ਕਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ : (Delegated legislation) :** ਕਈ ਵਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਾਕਤਾਂ ਅਫਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਕਨੂੰਨ ਸਾਜ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸੌਂਪੀ ਕਨੂੰਨ ਸਾਜ਼ੀ ਦੌਰਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਨਿਯਮਾਂ/ਢਾਂਚੇ/ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- **ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Justice) :** ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਉਸਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਾੜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਛੂਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਘੜਨ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਸਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਨੇ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵੈਧਤਾ (Legitimacy) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਿਆਂ (Justice)

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਵੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਸਦੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਉੱਨਾ ਹੀ ਇਕਜੁਟਤਾ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰਥੀ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਜਿਹੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਵਰਤਾਓ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਪਾਤਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੰਡ ਲਈ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਲੋੜ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ (ਹਾਲਤਾਂ) ਮੁਤਾਬਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹੀ ਰੁਤਬਾ, ਤਾਕਤ, ਜਾਂ ਸਹੂਲਤ ਦੇਵਾਂ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਚ-ਨੀਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਗਲਤੀ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂਯੋਗ ਹਾਲਾਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਮਾੜੀ ਹੋਣਾ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਨੀਂਹ ਬਣਦਾ ਅਵਸਥਾ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਯੁੱਗ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਉਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪਲੈਟੋ 'ਰਿਪਬਲਿਕ (Republic)' ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਦੇਣੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇਣਾ ਰਾਜ ਦੀ ਨੇਕੀ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਉੱਚਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਰਸਤੂ ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਹੈ। ਮਿਲ (Mill) ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਨਿਆਂ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਹਿੰਸਾ, ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਆਦਿ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਨੈਤਿਕਤਾ ਇੱਕ ਆਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Justice)

ਨਿਆਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਜਸਟਿਸ (Justice)' ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਜਸਟਿਸ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ (Latin) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ "ਜਸ" (Jus) ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣਾਂ ਜਾਂ ਬੰਧੇਜ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬੰਨਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ; ਨਿਰਪੱਖ, ਸਹੀ, ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ

ਨਿਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਨਿਆਂਪੂਰਕ ਹੋਵੇ। ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਨਤੀਜਾ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣਾ ਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ।

ਜੌਹਨ ਰੌਅਲਜ਼ (John Rawls) ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'Justice As Fairness' ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਮੁੜ ਵੰਡ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕੇ।

ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Justice)

- ਨਿਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ।
- ਨਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
- ਨਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਘੜੇ, ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਨਿਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ, ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਨੁਮਾ (Harmony) ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ; ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਿਆਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਉਹ ਨਿਰਪੱਖ ਵੰਡ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ।

ਨਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ (Dimensions of Justice)

ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਨਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ (Social Justice) : ਵਰਤਮਾਨ ਨਿਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਧਰਮ,

ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਹੱਕ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਰਕਰ (Barkar) ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਬਰਬਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਸਕੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਭੇਦਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਾਲੇ ਇੱਜ਼ਤ ਭਾਰੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪਿਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਚਲਨ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ (Economic Justice)

ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਲਗਪਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਜਿਉਣ, ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮੌਕੇ, ਧਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵੰਡ, ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੂਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਾਲਾ ਮਹੌਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਹੋਵੇ। ਗਰੀਬ ਅਮੀਰ ਵਿੱਚ ਪਾੜਾ ਨਾ ਵਧੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਸਭ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਆਰਥਿਕ ਮੌਕੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉਪਰ ਸਾਂਝਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੋਵੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ, ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ।

ਨਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ			
ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ	ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ	ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ	ਕਨੂੰਨੀ ਪੱਖ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ (Political Justice) :

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ; ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਜਾ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ, ਚੋਣ ਲੜਨ, ਸਰਵਜਨਕ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸਾਰੂ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ

ਵੀ ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ (Political Party) ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ (Legal Justice)

ਕਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਨੂੰਨਾਂ, ਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ। ਕਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ; ਨਿਰਪੱਖ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣੇ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ। “ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਨੂੰਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਕਰੇਗਾ” ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਰੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਤਰਕ (Rationale) ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਗਲਤ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਭ ਲਈ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਘੱਟ ਖਰਚੀਲੀ ਜਾਂ ਮੁਫਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਮੀਰ ਭਾਵੇਂ ਗਰੀਬ, ਨਿਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਹਿੰਗੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਆਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਕਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਨਿਰਮੂਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਸ ਲੜਨੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਗੱਲ ਹੈ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਬਿਨਾਂ ਕਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਢ ਹੈ।

ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of justice)

ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਨਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਵਿਧੀਗਤ ਨਿਆਂ (Procedural Justice) : ਵਿਧੀਗਤ ਨਿਆਂ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਵਿਧੀ ਵਰਣਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਭਾਵ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਵਿਧੀ ਨਿਰਪੱਖ, ਨੇਕ ਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਸਹੀ ਮਿਲਣਗੇ। ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀਗਤ ਨਿਆਂ, ਜੌਹਨ ਰਾਅਲਜ (John Rawls) ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਕਲਪ ਹੈ।

2. ਵਿਤ੍ਰਿਤ ਨਿਆਂ (Distributive Justice) : ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਉੱਚਤਮ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਤ੍ਰਿਤ ਨਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰੁਤਬੇ, ਤਾਕਤ, ਧਨ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਵੰਡ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।

3. ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ (Retributive Justice) : ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕਾਰੀ ਨਿਆਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ।

4. ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਨਿਆਂ (Restorative Justice) : ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਗਲਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਨਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਸਿਰਫ ਉਸਦੇ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਿਰਪੱਖ, ਉਚਿਤ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਿਕ ਨਿਆਂ, ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਂ, ਲਿੰਗ ਨਿਆਂ ਆਦਿ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ

(Relation between Law and Justice)

ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਿਆਂ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ।

ਕਨੂੰਨ (Law)	ਨਿਆਂ (Justice)
<ul style="list-style-type: none"> ਕਨੂੰਨ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਨੂੰਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਨੂੰਨ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ, ਗਰੀਬੀ, ਅਨਿਆਂ, ਗੁਲਾਮੀ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਵਧੀਆ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਿਕ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਸਰਕਾਰ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। 	<ul style="list-style-type: none"> ਨਿਆਂ, ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਾਰਣਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨਾਂ, ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੋ ਸਹੀ ਨਿਆਂਪੂਰਨ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ, ਅਨਿਆਂ, ਗੁਲਾਮੀ, ਗਰੀਬੀ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਸਹੀ, ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੈਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪੱਖੀ ਵਿਦਵਾਨਾ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਿਆਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ (ਵਿਗਿਆਨੀ) ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਇਕ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਗੇ।

1. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ) ਵਿੱਚ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ?
- (ਅ) ਕਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ?
- (ੲ) ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਤਿੰਨੋਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- (ਸ) ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ) ਵਿੱਚ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ?
- (ਹ) ਕੀ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਇਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ?

2. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰ ਕੇ ਵਾਕ ਪੂਰਾ ਕਰੋ —

- (ੳ) ਨਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।
- (ਅ) 'ਰਿਪਬਲਿਕ', ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੋਮੇ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ਸ) ਸ਼ਬਦ 'Justice' ਵਿੱਚ 'jus' ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 2 ਤੋਂ 4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. 'ਨਿਆਂ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।
- II. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- III. 'ਕਨੂੰਨ' ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।
- IV. ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਸੋਮੇ ਦੱਸੋ।

4. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਜਾਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
- II. ਕਨੂੰਨੀ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- III. ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- IV. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ?

5. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ, ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- II. ਨਿਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ
- III. ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ

(Liberty and Equality)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦਿਲ ਖਿੱਚਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ, ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ, ਸਵੈ ਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰ ਸਕੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਪਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਨੂੰਨ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਰੋਕਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੈ? ਕੀ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਸਰਪਾਊ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਆਦਿ।

ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਕਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਨੂੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੇਇੱਖਤਿਆਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੀ ਹੋਣ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਗਤੀਵਿਧੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਇੱਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪੱਕੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਬੁੱਧੀਮਾਨ

ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ : ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗਿਰਾਲਡ ਮੈਲਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਬਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ — (ੳ) ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (ਅ) ਕੋਈ ਟੀਚਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ (ੲ) ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੋਕ ਟੋਕ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਭਾਵ ਬਿੰਦੂ ‘ੳ’ ਨੂੰ ‘ਅ’ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ‘ੲ’ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣੇ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਰੋਕ ਲਗਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਚਰਚ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਚਿੰਗਾੜੀ ਮਘਾਈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਬਜ਼ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਕਹੇ ਅਤੇ ਸਖਤ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋਹਨ ਲੌਕ ਦੀ ਹੋਬਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਰਾਇ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਤਰਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਵਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਨੇ ਸੁਆਰਥ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੇ. ਐਸ. ਮਿੱਲ (J.S. Mill) ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰ ਲਗਾਈਆਂ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ; ਸਵੈ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜ (Self Regarding Action) ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜ (Others Regarding Action)। ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਦੇ ਹਾਲਾਤ ਢੁਕਵੇਂ ਹੋਣਗੇ। ਹਾਲਾਤ ਢੁਕਵੇਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ, ਵਰਗ ਵੰਡ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜੇ.ਐਸ. ਮਿੱਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ‘On Liberty’ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿੱਲ (Mill) ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ‘ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। (1) ਬੋਲਣ-ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ (2) ਕੰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿੱਲ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤ (ਵੋਟ) ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਮਨ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਹਾਲਾਤ ਢੁਕਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ

ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—
ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਜਾਂ ਰੋਕ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣੀ ਅਤੇ ਘਾਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਰਾਹ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧਰਮ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਅਤੇ ਪਿਛਾਹ-ਖਿੰਮ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Liberty)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਲਿਬਰਟੀ Liberty' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਲਿਬਰਟੀ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਬੰਧਨਾਂ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ (ਸੁਤੰਤਰਤਾ) ਉਪਰ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਚਾਹੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ :—

ਪ੍ਰੋ. ਸੀਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, "Liberty is the opposite of the over government" ਭਾਵ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸ਼ਾਸਨਿਕ ਬਹੁਲਤਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਟੀ. ਐਚ. ਗ੍ਰੀਨ ਅਨੁਸਾਰ, "Freedom is the positive of doing or enjoying something worth doing or enjoying and that to something we do or enjoy with other." ਭਾਵ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਰਨਯੋਗ ਤੇ ਮਾਨਣਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ।

ਜੀ. ਡੀ. ਐੱਚ ਕੋਆਇਲ ਅਨੁਸਾਰ, "Liberty is the liberty of individual to express, without external hinderences, his personality" ਭਾਵ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ, ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਪਰ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਨਾ ਪਵੇ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

1. ਜਾਨ ਲਾਕ (John Locke) ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।
2. ਜੀਨ ਜੈਕੁਇਸ ਰੂਸੋ (Jean Jacques Rousseau) ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਸਭਿਅਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

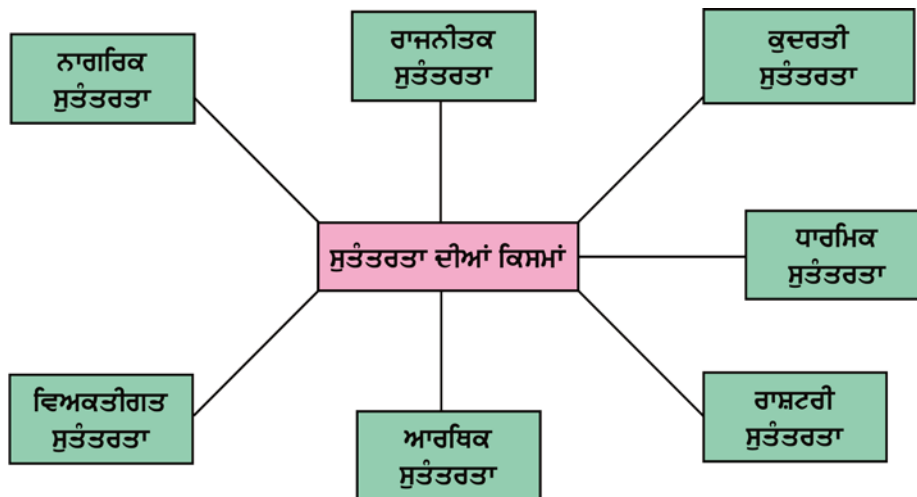
ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ (Dimensions of Liberty)

1. ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Negative Liberty) : ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਉਸਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਜਾਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਜੋਂ ਅਮੀਰਾ ਉਪਰ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾ ਦੇਣਾ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ।

2. ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Positive Liberty) : ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਉਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਘਾਟਾਂ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਣ। ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਨਿਆ ਪੂਰਨ, ਅਨੈਤਿਕ ਤੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਮੁਫ਼ਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਹਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਉਸਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਇੰਨੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਗ਼ੁਲਾਮ ਜਾਂ ਬਾਗ਼ੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਸਾਰੂ (Positive) ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਹਦੀ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Liberty) :

1. ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Natural Liberty) : ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਜ਼ਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਉਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਜਾਂ ਰੋਕ ਨਾ ਲਗਾਉਣ। ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Political Liberty) : ਦੇਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ

ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗਾਦਾਰੀ ਕਰਨ, ਵੋਟ ਪਾਉਣ, ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਭਾਗ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਖੱਤਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ ਜਾਂ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ, ਔਰਤ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

3. ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Economic Liberty) : ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਗਰੀਬ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੁੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਹਲਾਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਘਰ, ਖਾਣਾ, ਕੱਪੜਾ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

4. ਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮੀ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ : ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਉਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਦੇਸ਼ ਬਣਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸਬੰਧੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਕੋਲਾਜ਼

5. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Individual Liberty) : ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖੁਦ ਉਪਰ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਵਿਚਾਰ ਦੇਣਾ, ਖਾਣਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਗੁਪਤਤਾ ਆਦਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

6. ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Religious Liberty) : ਧਰਮ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਮਸਲਾ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਧਾਰਮਿਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਧਰਮ ਜਾਂ ਜਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਪਰ ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਣੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਹਨ।

7. ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Civil Liberty) : ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਬੁਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਦਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਸਮੱਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਲਭਦੇ ਅਤੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਨਾਗਰਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਮਰਦ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤ ਉਪਰ ਦਾਬੇ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਦੱਸ ਕੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਬੇਦਕਰਵਾਦੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਬੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਭ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਦੱਬਿਆਂ ਕੁਚਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੋਟਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਤੱਤ (Safe Guards of Liberty) ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤ/ਹਾਲਤ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਹਰ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਧੀਆ ਭਵਿੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Democratic System) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਮਿਆਦ ਬਾਅਦ ਵੋਟਾਂ ਪਾ ਕੇ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਨਿਰਣਾ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ

ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪੱਖੀ ਨਾ ਬਣਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2. ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (Rule of Law) : ਵਰਤਮਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਘਾੜਿਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਨੂੰਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ। ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੇ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਲਹਿਦਗੀ (Seperation of Powers) : ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਗ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਵੇਗੀ। ਭਾਵ ਇਹ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਫਰਕ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ-50, ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਲਹਿਦਗੀ (Seperation of Powers)

ਮਾਨੇਸਕਿਊ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਗਾਂ; ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਵੰਡ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰੇ।

4. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Rights) : ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਾਹਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਢਾਲ ਹਨ।

5. ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰੈਸ (Free and Fair Press) : ਚਲੰਤ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖਬਰ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਖਬਰਾਂ ਵਾਲੇ ਚੈਨਲਾਂ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਤਰਕਾਰ ਖਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸਹੀ ਸੂਚਨਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੀਡੀਆ ਅਦਾਰੇ, ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਰਸੂਖਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਰੀਦ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਤਾ ਧਿਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

6. ਸੁਚੇਤ ਨਾਗਰਿਕ (Conscious Citizen) : ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣਾ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਨਸਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ

ਤੇ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਚਹੇਤੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਜਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਖਪਾਤ ਜਾ ਦੋਸ਼ੀ ਸਾਬਿਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ/ਹਾਲਾਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

7. ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ (Decentralisation of Powers) : ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪੱਧਰ ਜਾ ਕੁਝ ਕੁ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਪੰਚਾਇਤ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਓਨਾ ਹੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਕਾਰਗਰ ਰਹਿਣਗੇ।

8. ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿੱਖਿਆ (Intellectual class and Political Learning) : ਇਹ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਉਪਰ ਨਾ ਬੋਲਣ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵਰਗ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਕਨੂੰਨੀ ਗਲਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

9. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ (Absence of Special Rights) : ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੈ ਹੀ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ (Relation between Liberty and Law)

ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਪਰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਕ ਜਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸਕਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਕਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਦਵਾਨ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਕਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਓਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਾਕਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਜੋ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ

ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੋਣ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੇ। ਕਨੂੰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕਨੂੰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ, ਕਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਸਮਾਨਤਾ (Equality)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤੀ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਤ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣਾਏ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਮੀਰ ਹੈ ਕੋਈ ਗਰੀਬ ਹੈ, ਕੋਈ ਅਖੌਤੀ ਉੱਚੀ ਜਾ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਕਾਮਿਆਂ / ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਵਰਣ ਅਧਾਰਤ ਵੰਡ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਸਕੈਚ

ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ, ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ? ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਚਰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਲਈ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੰਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਅਣਉਚਿਤ ਵੰਡ ਸੀ ਕੁਝ ਕੁ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਉਪਰ ਅਪਣਾ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਸੰਨ 1776 ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, “ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ!” ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਭਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਮਨੁੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ” ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਸਮਾਨ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾਂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਗਰੀਬੀ, ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਕਿਸਮਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਵਾਲ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕਸਾਰ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ? ਜੇਹਨ ਲਾੱਕ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਬਰਾਬਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੇ ਤਾਕਤ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਰੂਸੋ, ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ; ਸਰੀਰਕ (Physical) ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ (Conventional)

(i) ਸਰੀਰਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ : ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਸਿਹਤ ਵੱਲੋਂ ਤਕੜਾ, ਮਾੜਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਰੰਗ, ਸਮਰੱਥਾ ਆਦਿ।

(ii) ਰਵਾਇਤੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ : ਇਨਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਲਚ, ਸਹਿਮਤੀ, ਹਉਮੈ, ਡਰ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਬਣੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਰੂਸੋ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਵਰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ, ਸਾਂਝੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਨਾਲ ਸਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ (Liberal) ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ (Marxist) ਵਿਚਾਰਕ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਸੰਪਤੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਲਾਤ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾਰੀਵਾਦੀ (Feminist) ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਦ ਦੇ ਔਰਤ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦਾਬੇ ਕਰਕੇ ਔਰਤ

ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਹੋਂਦ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਰੰਗ-ਰੂਪ, ਜਾਤ, ਧਰਮ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿੱਥੇ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਆਦਿ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।

*ਅਵਲਿ ਅਲੱਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਦੇ ਸਭ ਬੰਦੇ॥
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ॥੧॥*

ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Equality)

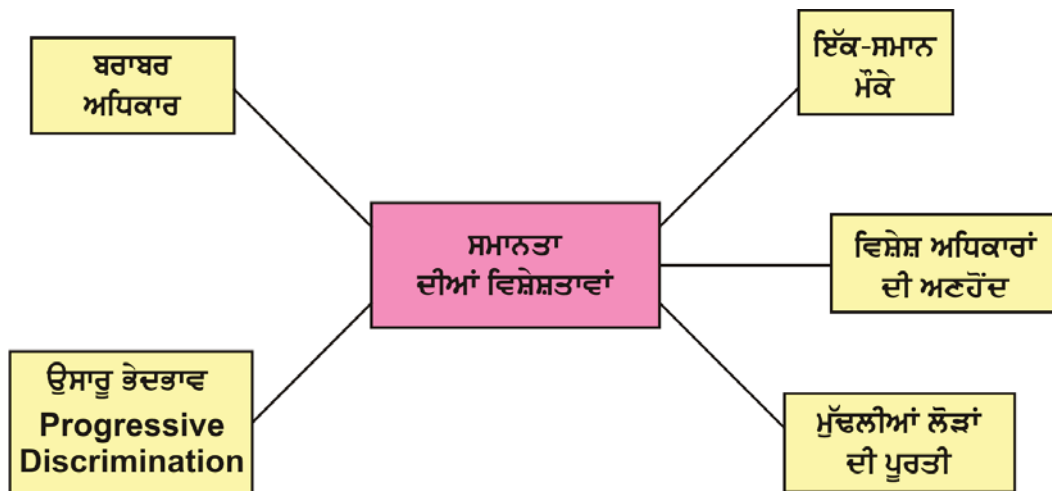
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੇ ਹੀ ਬਰਾਬਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਛੜਿਆਂ ਜਾਂ ਦਬਿਆਂ-ਕੁਚਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਸੇ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਹੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।”

ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Equality)

1. ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ (Equal Rights) : ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਤੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਘੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

2. ਇੱਕ-ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ (Equal Opportunities) : ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਫਸਰ ਜਾਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਡਾਕਟਰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਟੀਚੇ, ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ ਅਤੇ ਗੁਣ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਹੁਦਾ ਦੇਣ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਸਮਾਨ ਸਾਜਗਾਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Fulfillment of Basic Needs) : ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪਾੜਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਅਥਾਹ ਧੰਨ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਇੰਨੀ ਕੁ ਵਿਤੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਵੀ ਮੁਥਾਜ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਸ ਲਈ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕੇ।

4. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਰੋਕ (Absence of Special Privileges) : ਵਰਤਮਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਲਗਪਗ ਹਰ ਕਨੂੰਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ, ਮੰਤਰੀ, ਵਪਾਰੀ, ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਧ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ।

5. ਉਸਾਰੂ ਭੇਦਭਾਵ (Positive Discrimination) : ਕਈ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਵੰਡ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭੇਦਭਾਵ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੇ ਕੁਝ ਪੱਛੇਸ਼ਾਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਸਰਦਾਰਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤਕੜੇ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਵਿੱਚ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਿਆਇਤਾਂ (Reservation) ਦੇ ਕੇ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਬਾਕੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਾਰੂ ਭੇਦਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰਥਮ ਕਦਮ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜਾਂਗੇ :-

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ (Social Equality) : ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਰੰਗ, ਅੰਗਹੀਣਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਨਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਵਰਤਾਓ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਜਾਤ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਸੀ ਇਹ ਜਾਤ ਜਨਮ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਵੰਡ ਉਦਾਹਰਨ ਰਹੀ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਨਤਾ (Political Equality) : ਇਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਜਿਵੇਂ ਵੋਟ ਪਾਉਣ, ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਰਾਜ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦੋ ਚਿੱਤਰ ; (ਖੱਬੇ) ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਧੀਨ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਜੀ ਅੰਬੇਦਕਰ ਤਲਾਅ ਦਾ ਜਲ ਛਕਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ (ਸੱਜੇ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦਾ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸਕੈਚ

3. ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਾਨਤਾ (Natural Equality) : ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਘਾਟ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਅਪੰਗਤਾ ਆਦਿ ਹੋਵੇ, ਰਾਜ ਸਭ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰੇ ਇਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਅਤੇ ਲੋੜ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ; ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਇੱਕ ਗ੍ਰਾਫਿਕ।

4. ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ (Economic Equality) : ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਪਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕਸਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਧੰਨ ਦੋਲਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੋਵੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਭਾਵ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨਾ ਹੋਵੇ ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੇ।

ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ (Relation between Equality and Liberty)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਰ ਬੰਧਨ ਜਾਂ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ (Liberty and equality complement each other): ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚਾਰਕ ਜਿਵੇਂ ਲਾਸਕੀ ਤੇ ਟੀ. ਐੱਚ. ਗਰੀਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਤਕਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸਮਾਨਤਾ ਸਾਂਝੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੁਨਰ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਗੁਣ, ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ, ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਅਤਿ ਗਰੀਬ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਨਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਨਤਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ ਅਤੇ ਟਾਕਵਿਲੇ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ “ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਲਗਨ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਸ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਉਪਰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਘੱਟ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਥੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਨਖਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਮਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਸਮਾਨਤਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਮਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮੂਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ, ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਰਹਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Political liberty without economic equality): ਸਮਾਜਵਾਦੀ (Socialist) ਵਿਚਾਰਕ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿੱਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪੱਤੀ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਾਬਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ “ਇੱਕ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ? ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਪੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ (Marxist) ਸਮਾਨ ਹਾਲਾਤ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਸਮਾਨ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਖਰਚਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਵੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਖਰਚ ਸਿਰਫ ਅਮੀਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇੱਕ ਮਿੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸਹੀ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਗੁੱਟ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਪੈਨਲ discussion ਕਰਵਾਉਣਗੇ।

1. ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪੱਖ ਹਨ?
- (ਅ) ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ “ਸੁਤੰਤਰਤਾ” ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
- (ੲ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਤੱਤ ਲਿਖੋ।
- (ਸ) ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਕੀ ਹੈ?
- (ਹ) ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

2. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ—

- (ੳ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ।
- (ਅ) ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਾਉਣਾ.....ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

3. ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ—

(ੳ) ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਤੱਥ ਗ਼ਲਤ ਹੈ—

(i) ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ	(ii) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ
(iii) ਉਸਾਰੂ ਭੇਦਭਾਵ	(iv) ਜਾਤੀ ਅਧਾਰਤ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ

(ਅ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਤੱਥ ਗ਼ਲਤ ਹੈ—

(i) ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ	(ii) ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
(iii) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ	(iv) ਲਿੰਗ ਅਧਾਰਤ ਅਧਿਕਾਰ

4. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰੋ—

(ੳ) ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ।

(ਅ) ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੋਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2 ਤੋਂ 4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।
- II. ਸਮਾਨਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।
- III. ਰੂਸੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰਵਾਇਤੀ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।

6. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- II. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ।
- III. ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਸਾਰੂ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- IV. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਲਿਖੋ।

7. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 15 ਤੋਂ 20 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- II. ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- III. ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੱਸੋ।
- IV. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਵਚ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Citizen and Citizenship)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਂਗੇ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪੱਕਾ ਨਿਵਾਸੀ ਬਣਨ (PR) ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਮ ਹੀ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ/ਗਏ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ? ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਸਦ ਭਵਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦਾ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Citizen)

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨਗਰ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝੀਏ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਸੰਨ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 70% ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ? ਸੋ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ, ਪੁਰਾਣੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਨਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਰਫ ਨਾਗਰਿਕ ਮਿੱਥੀ ਜਾਂ ਤਹਿ ਕੀਤੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਮਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਬਣੇ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਧੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ / ਚਰਚ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਕੰਟਰੋਲ ਸੀ। ਜ਼ਰੀਰਦਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ (ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਰਾਜਾ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

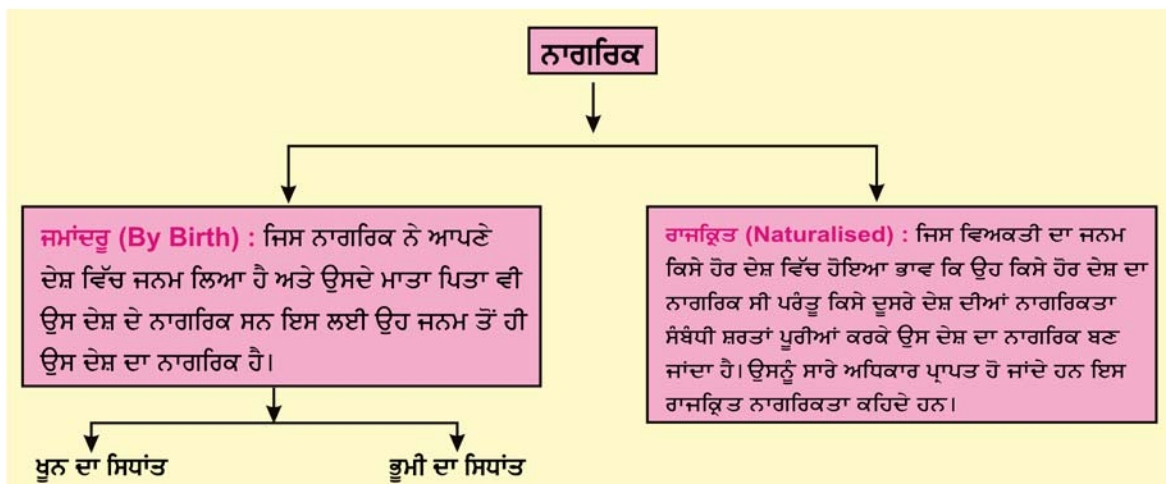
ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Citizen in Modern Times) : ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਯੁੱਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਕੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਰਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ (Customs) ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਪਰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਨਸਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਪਰ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਗੈਟਲ (Gettel) ਅਨੁਸਾਰ “ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧੀਨ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਭਾਈਵਾਲ ਹਨ।” ਸੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ (Citizen and Foreigners)

ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਲਈ, ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਜਾਂ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਕੇਵਲ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ।

ਨਾਗਰਿਕ (Citizens)	ਵਿਦੇਸ਼ੀ (Foreigners)
<ol style="list-style-type: none"> 1. ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਕੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 2. ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 3. ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮ, ਜਿਵੇਂ ਵੋਟ ਪਾਉਣਾ, ਚੋਣ ਲੜਨਾ ਆਦਿ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 4. ਨਾਗਰਿਕ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। 5. ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ਇਹ ਅਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। 2. ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਣਗੇ। 3. ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਆਰਜ਼ੀ ਨਿਵਾਸ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। 4. ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 5. ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ (ਵਿਚਾਲੇ) ਅੰਤਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮ ਮੰਨਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਜਿਸ ਜਗ੍ਹਾ ਉਹ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ, ਸੈਰ ਕਰਨ/ਫ਼ੇਰੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀਜ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕ ਜਮਾਂਦਰੂ ਅਤੇ ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੇਸ਼ ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਿਰਫ਼ ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਾਗਰਿਕ ਲੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ।

ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Citizenship)

ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਅਰਥ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ

ਰਾਜ ਵਿਚਾਲੇ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ, ਟੈਕਸ ਦਿੰਦੇ, ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਹੱਕ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਛਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਜਾਂ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ‘ਵਿਅਕਤੀ’ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵਸਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ‘ਲੋਕ’ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੋਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚਾਲੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਾਓ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਰੋਹਿੰਗਿਆ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਛਾਣ (Ethnicity) ਵਾਲੇ ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬੋਧੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਮਿਆਂਮਾਰ (ਬਰਮਾ) ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1982 ਤੋਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰਾਜ-ਰਹਿਤ ਜਨਸੰਖਿਆ ਹੈ।

ਰੋਹਿੰਗਿਆ ਮੂਲ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ ਸਮੇਤ ਥਾਂ-ਬਦਲੀ (ਹਿਜਰਤ) ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ (Types of Citizenship and ways of acquired citizenship)

ਅਸੀਂ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਅਧੀਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਮਾਂਦਰੂ (By Birth) ਅਤੇ ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ (Naturalised)। ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਲਈ ਵੀ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਹੈ।

ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ

ਖੂਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ(Jus-Sanguinis)

ਖੂਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮਿਲੇਗੀ ਜਿਥੋਂ ਦੇ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਖੂਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜੋੜਾ ਭਾਰਤ ਘੁੰਮਣ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਮਾਪੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹਨ। ਜਰਮਨੀ, ਸਵੀਡਨ, ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Jus-soil Or Jus-loci)

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੇ ਮਾਪੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਘੁੰਮਣ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਚਾ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਪਾਨ, ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

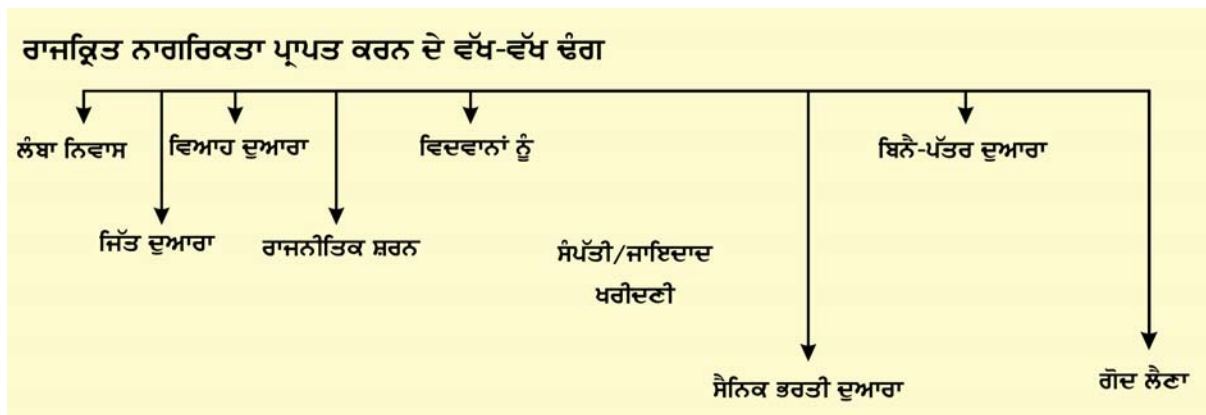
ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਝਗੜੇ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਸਵੀਡਨ ਦਾ ਵਿਆਹਿਆ ਜੋੜਾ ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੂਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵੀਡਨ ਦਾ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਪਾਨ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਅਖਵਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵੱਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਧੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਾਲਗ ਹੋਣ ਤੱਕ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਲਗ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਬੱਚਾ ਖੁਦ ਚੋਣ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡਣੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਭਾਵ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ (Ways of Acquired Naturalised Citizenship)

ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਬਹੁਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਯਮ ਅਸਾਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਥਾਈਲੈਂਡ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮ ਸਖਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਇਜ਼ਰਾਇਲ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਆਦਿ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਵਪਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦੀਦਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਪਰ ਪੱਕਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ। ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. ਲੰਬਾ ਨਿਵਾਸ : ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਥੇ ਨਿਸਚਤ ਮਿਆਦ (ਜੋ ਕਿ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਬਿਤਾਉਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲੰਬੇ ਨਿਵਾਸ ਕਾਰਨ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਵਿਆਹ : ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਰਦ/ਔਰਤ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਔਰਤ/ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਇਸ ਭਾਵੁਕਤਾ ਭਰੇ ਕੁਦਰਤੀ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਆਪਣਾ ਲੈਣ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

3. ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਦੁਆਰਾ : ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਾਂ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਜਾਣਗੇ।

4. ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ : ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਦੇਸ਼ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ ਭਾਵੇਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੋਟ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੇਣੀ ਪਵੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਿਜੇਤਾ ਇਗਲੈਂਡ ਦੇ ਮਿਸਟਰ ਹਾਲਡਨ ਨੂੰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੋਟ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

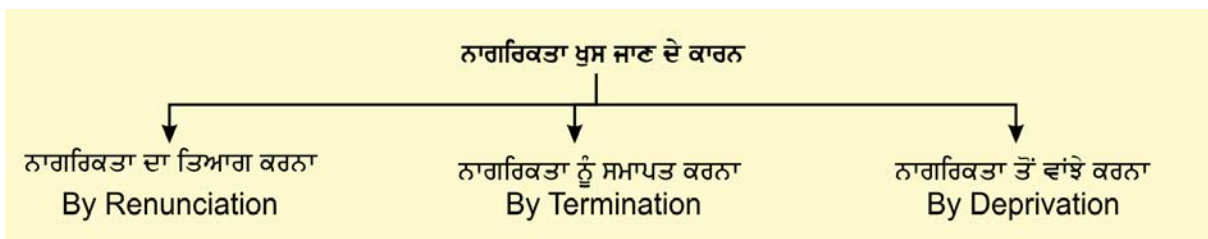
5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ : ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਰਾਜ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਪਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. ਬਿਨੈ ਪੱਤਰ ਦੁਆਰਾ : ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਚੰਗਾ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

7. ਗੋਦ ਲੈਣਾ : ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

8. ਸੈਨਿਕ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਖਰੀਦਣੀ : ਸੈਨਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰਤੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੱਤੀ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਇਦਾਦ ਖਰੀਦਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ - ਪੇਰੂ, ਬਰਾਜ਼ੀਲ, ਮੈਕਸੀਕੋ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

9. ਸਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਰਹਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ : ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਯਮ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਗ਼ੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਮੰਨੇਗਾ ਪਰ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਾਲ ਹੁਣ ਕਨੂੰਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਕਈ ਸਮਾਜ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੁਰਨਾਂ ਨਾਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਉਦਾਹਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਬੱਚੇ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਢੰਗ (How is the Citizenship lost)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਛੱਡਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਗਣਨਾ ਜਾਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਰਦ ਜਾਂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਦ ਲੈਣ, ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕਾ ਹਾਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ, ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਗ਼ਦਾਰ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਧਰੋਹੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਸਥਾ (Rules of Citizenship in India Constitution)

ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਬੋਲੀਆਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਰਾਠਿਆ ਦਾ ਰਾਜ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਅਵਧ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਕੂਮਤਾਂ ਆਦਿ ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ (ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ) ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣੀ-ਏਸ਼ਿਆਈ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਦੋ-ਕੌਮੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਪਰ ਵੰਡਣਾ ਤੈਅ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਸੋਂ ਦੇ ਤਬ-ਦਲੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਗੰਝਲਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਭਾਗ ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 5-11 ਤੱਕ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਐਕਟ 1955 ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਅਨੁਛੇਦ (Articles)

ਅਨੁਛੇਦ 5 : 26 ਜਨਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ 5 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ, ਜੋ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮਿਲੇਗੀ।

ਅਨੁਛੇਦ 6 : ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ 19 ਜੁਲਾਈ 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ, ਮਾਪਿਆਂ ਜਾਂ ਦਾਦੇ-ਦਾਦੀ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣਗੇ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਮਿਟ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਆਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 6 ਮਹੀਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਸਬੰਧਤ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋ ਕੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

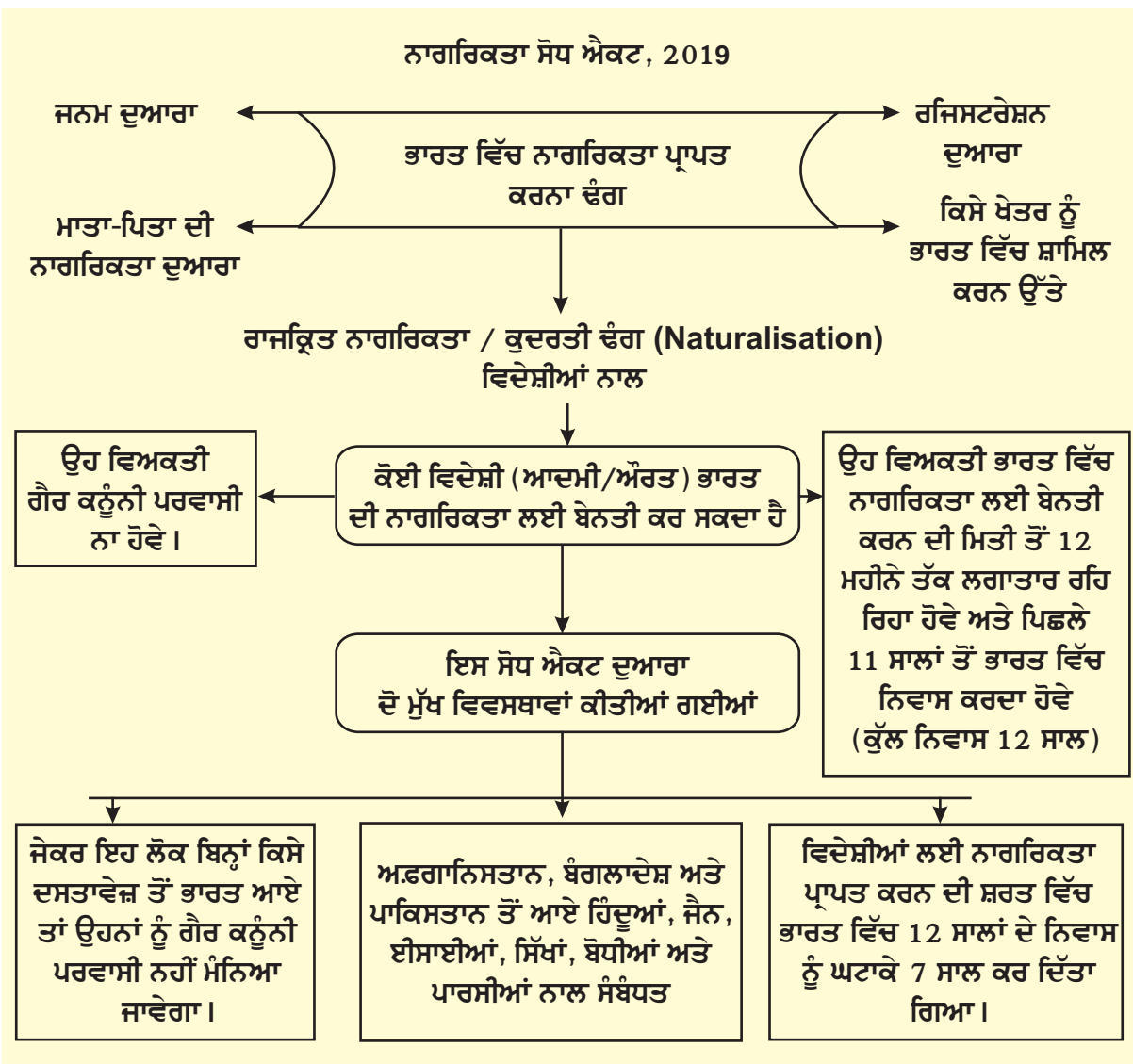
ਅਨੁਛੇਦ 7 : ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਿਜਰਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ 1 ਮਾਰਚ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ (ਅਨੁਛੇਦ 7, ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਅਨੁਛੇਦਾਂ 5 ਅਤੇ 6 ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੈ) ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪਰਮਿਟ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

ਅਨੁਛੇਦ 8 : ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇ ਉਸਦਾ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਦਾਦੇ-ਦਾਦੀ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ 9 : 26 ਜਨਵਰੀ 1950 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਨੁਛੇਦ 5, 6, 8 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਅਨੁਛੇਦ 10 : ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਅਨੁਛੇਦ 5, 6, 7, 8 ਕਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ 11 : 26 ਜਨਵਰੀ 1950 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਬਣਾ ਅਤੇ 5, 6, 8 ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਾਦ ਨੇ ਸੰਨ 1955 ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ, ਜਨਮ ਜਾਂ ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸੰਨ 2003 ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸੋਧ ਐਕਟ, 2019 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਪਾਰਸੀ, ਜੈਨੀ, ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਸਬੰਧੀ 6 ਸਾਲ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 14 ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਐਕਟ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੋਏ।

ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਰੁਤਬਾ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Ideal or Good Citizen)

1. **ਸਿੱਖਿਆ** : ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਅਨਪੜ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. **ਉੱਚਾ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਨ** : ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਸੁੱਚੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹਰ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੂਰੇ ਤਨ-ਮਨ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. **ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ** : ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸਦਾ ਉਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਖੈਰ ਮੰਗਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਨ-ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

4. **ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ** : ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਝੂਠੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੱਚ ਤੇ ਖੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ਗਲਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ।

5. **ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ** : ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦੂਸਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਤਨ-ਮਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

6. **ਸੰਜਮ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਬਲਿਦਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ** : ਇੱਕ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ, ਬਲਿਦਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸਹਿਯੋਗ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ।

7. **ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਅਤੇ ਪਛੜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਨਾ** : ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

8. **ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ** : ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਪਣਾਉਣਾ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਹੀ ਪਛਾਣ ਹੈ।

9. **ਵਧੀਆ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ** : ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਸਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹੇਗਾ।

10. ਜਾਤੀ, ਫਿਰਕੂ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ : ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ, ਅਤੇ ਨਸਲੀ-ਭੇਦਭਾਵ, ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲਾ ਕੇ ਹਿੰਸਾ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ, ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਇੱਕਜੁੱਟਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ “ਆਪਣੀ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਜਨਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹੈ। ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਣਾ ਉਸਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ।” ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਆਲਸ, ਗਰੀਬੀ, ਹਿੰਸਾ, ਸੁਆਰਥ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਆਦਿ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇਗੀ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਿਆਂ ਹਿੱਸਾ ਕਿਸ ਰੇਖਾ ਗਣਿਤਕ ਅਕਾਰ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਕਿਸ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੈ?
- (ਅ) ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਹਰੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਆਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ?
- (ੲ) ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਕਿਹੜੇ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ?
- (ਸ) ‘ਰੇਹਿਗਿਆ’ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਹੜੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਤੇ ਮੂਲ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ?
- (ਹ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਕਨੂੰਨ ਕਿੰਨੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਅਨੁਛੇਦ ਤੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ?

2. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ ਤਾਂ ਜੋ ਵਾਕ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ—

- (ੳ) ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਸੋਧ ਐਕਟ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਬਿਮਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ।
- (ਅ) ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ ਸਨਮਾਨ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ?
- (ੲ) ਸੰਨ 2005 ਤੇ 2019 ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਐਕਟ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਸੀ।

- (ਸ) ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀ ਦੇ (ਦੋ) ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2 ਤੋਂ 4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਖੋ।
- II. ਜਮਾਂਦਰੂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- III. ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।
- IV. ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

4. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਖੂਨ (Blood) ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- II. ਧਰਤੀ (ਭੂਮੀ) ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- III. ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚਾਰ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ।
- IV. ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਛੇਦ-7 ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

5. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਜਕ੍ਰਿਤ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।
- II. ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
- III. ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ?

ਇਕਾਈ-II

ਰਾਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰ

ਰਾਜ ; ਤੱਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ (State ; Elements, Features, State and Government)

ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਯੂਨਾਨ (Greece) ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਮ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਨਗਰ-ਰਾਜ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਅੱਜਕਲ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਰਾਜ ਇਕ ਸਰਵਉੱਚ, ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਸੰਪਨ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ। ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਕੜਿਆਂ ਦਾ ‘ਸੱਤੀ-ਵੀਹਾਂ ਸੌ’ (Might is right) ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਅਮਨ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਜਨ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵਾਂਗ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of the State)

ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਸਟੇਟ (State) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਟੇਟਸ (Status) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਸਟੇਟਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ‘ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੱਧਰ’ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਬਦਲਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ‘ਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੱਧਰ’ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਲਈ ਸਟੇਟ (State) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਟਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ (Machiavelli) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ‘The Prince’ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਾਕੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

1. ਡਾ. ਗਾਰਨਰ (Dr. Garner) ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਇਲਾਕੇ ‘ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਲਗਪਗ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਸੰਗਠਤ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ।”

2. ਗੈਟਲ (Gettel) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਗਠਤ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਤ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਟੁਕੜੇ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਹ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਤੱਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

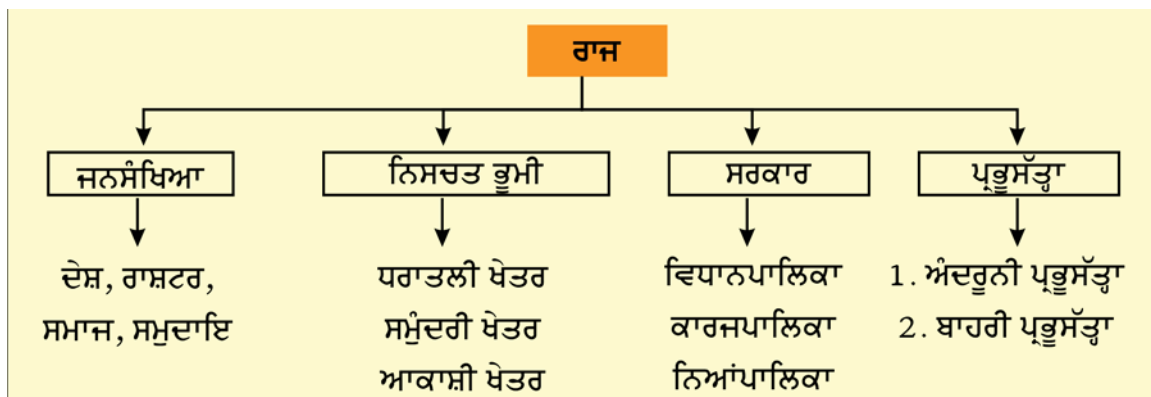
ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

ਤੱਤ	ਤੱਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ
(1) ਜਨ ਸੰਖਿਆ (Population)	ਨਿੱਜੀ (Personal)
(2) ਨਿਸਚਿਤ ਇਲਾਕਾ ਜਾਂ ਭੂ-ਖੇਤਰ (Specific Territory)	ਭੌਤਿਕ (Material)
(3) ਸਰਕਾਰ (Government)	ਰਾਜਨੀਤਕ (Political)
(4) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty)	ਅਧਿਆਤਮਕ (Spiritual)

ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਇੱਕ ਕੋਲਾਜ

(1) ਜਨ ਸੰਖਿਆ (Population) : ਜਨਸੰਖਿਆ ਰਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪਲੈਟੋ (Plato) ਨੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 5,040 ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ। ਅਰਸਤੂ (Aristotle) ਨੇ ਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨਾ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਬਹੁਤੀ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ (Rousseau) ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਨਸੰਖਿਆ 10,000 ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ (City States) ਦਾ ਯੁੱਗ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਰਾਜ (Nation- States) ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜ ਜਨਸੰਖਿਆ 10,000 ਜਾਂ 5,040 ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਘੱਟ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਧ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਵੀ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੱਦ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਚੀਨ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 141 ਕਰੋੜ, ਭਾਰਤ ਦੀ 138 ਕਰੋੜ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ 29 ਕਰੋੜ 33 ਲੱਖ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੇਨਮੈਰੀਨੋ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 30,000, ਮੋਰਾਕੋ ਦੀ 31,000, ਲਕਸਮਬਰਗ ਦੀ 4 ਲੱਖ, ਨਾਉਰੂ ਦੀ 12,809, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੀ 70 ਲੱਖ ਅਤੇ ਅਤੇ ਵੈਟੀਕਨ ਨਗਰ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਕੁੱਲ 811 ਹੈ।

2. ਨਿਸ਼ਚਤ ਇਲਾਕਾ ਜਾਂ ਭੂ-ਖੇਤਰ (Specific Territory) : ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਵੱਸਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘੁੰਮਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਲਸਤੀਨ (Palestine) ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਗ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ (Israel) ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਲਈ।

ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਂਗ, ਭੂ-ਖੇਤਰ ਕਿੰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਲੱਖਾਂ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਚੀਨ ਦਾ 97 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ, ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ 93 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ 32 ਲੱਖ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਹਾਜ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ

ਕਿਤੇ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇ, ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੂਤਘਰ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਦੇ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਲ, ਥਲ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ। ਪਹਾੜ, ਜੰਗਲ, ਨਦੀਆਂ, ਝੀਲਾਂ, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪੱਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਉੱਤੇ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰੀ ਖੇਤਰ ਵੀ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ	ਖੇਤਰਫਲ (ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ)
ਰੂਸ	1 ਕਰੋੜ 70 ਲੱਖ
ਕੈਨੇਡਾ	99 ਲੱਖ
ਚੀਨ	97 ਲੱਖ
ਅਮਰੀਕਾ	93 ਲੱਖ
ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ	85 ਲੱਖ
ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ	76 ਲੱਖ
ਭਾਰਤ	32 ਲੱਖ
ਸੈਨ ਮੈਰੀਨੋ	61
ਮੈਨਾਕੋ	1.49
ਵੈਟੀਕਨ ਨਗਰ	0.44

ਭੂ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉੱਚਿਤ ਅਨੁਪਾਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਇੰਨਾ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ।

3. ਸਰਕਾਰ (Government) : ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਤ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਚਾਹੇ ਰੂਪ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਏਜੰਸੀ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਨੀਤੀਆਂ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕਰਕੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਸਚਤ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਸਦੀ ਨਿਸਚਤ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਨਿਸਚਤ ਨਿਯਮਾਂਵਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ (Organs of Government) - ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੇ ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹਨ :-

ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ (Legislature)	ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਧਨ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।
ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Executive)	ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ (Judiciary)	ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty) : ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ (Supreme Power) ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸੰਘਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸੰਘਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜੀਨ ਬੋਡਿਨ (Jean Bodin) ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਥੋਮਸ ਹਾੱਬਜ਼ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Internal Sovereignty)	ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਗਠਨ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (External Sovereignty)	ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਣ ਦਿੰਦਾ, ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜਾ ਰਾਜ, ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

ਸਥਿਰਤਾ (Permanence) : ਰਾਜ ਸਦਾ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਰਤਾ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਨਤਾ (Equity) : ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਜੋਂ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇ, ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮਾਂਤਰੀ) ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਨਤਾ

ਭਾਰਤ ਨੇ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1950 ਨੂੰ ਪੀਪਲਜ਼ ਰਿਪਬਲਿਕ ਆਫ ਚੀਨ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਹੀ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (ਦਸੰਬਰ 1971) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਮਾਨਤਾ (Recognition) : ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜ ਮਾਨਤਾ (Recognition) ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਰਾਜ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮਾਂਤਰੀ) ਸਮੁਦਾਇ (International Community) ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਨਿਰੰਤਰਤਾ (Continuity) : ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮ ਭਾਵੇਂ ਰੋਜ਼ ਬਦਲਦੀ ਰਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਰਾਜਤੰਤਰ ਬਦਲ ਕੇ ਗਣਤੰਤਰ ਆ ਜਾਏ, ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਆ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਰਾਜ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਰਾਜ, ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ (Universality) : ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤ੍ਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮੁਦਾਈ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਰਾਜ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਅਜਿਹਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਏਕਤਾ (Unity) : ਏਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਭੂ-ਭਾਗ ਜਾਂ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਵੇ। ਡਾ: ਗਾਰਨਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਆ

ਉੱਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਟਰੋਲ ਸੰਨ 1962 ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅਰਥ, ਤੱਤਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਖੇਤਰਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :-

ਕੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਾਜ ਹਨ? (Are the following states?)

1. ਪੰਜਾਬ (Punjab) : ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੂਬਾ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਮ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਇਲਾਕਾ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਬਾਦੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਘੀ ਇਕਾਈ ਹਨ, ਰਾਜ ਨਹੀਂ।

2. ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (League of Nations and United Nations) : ਲੀਗ ਆਫ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਪਿਛੋਂ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮਾਂਤਰੀ) ਸੰਗਠਨ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੱਜ 193 ਦੇਸ਼ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ।

3. ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ (Bangladesh) : ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਦਸੰਬਰ, 1971 ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਅੱਜ ਇਸ ਕੋਲ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜ ਬਣਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਰਾਜ ਹੈ।

4. ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ (Commonwealth) : ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਅਜਿਹੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ (British Empire) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਨਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ (British Commonwealth) ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ (Commonwealth) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਮੇਤ ਅੱਜ 54 ਰਾਜ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਆਪ ਰਾਜ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

5. ਇਜ਼ਰਾਈਲ (Israel) : ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਨ 1919 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਹੂਦੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਯਹੂਦੀ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਵੱਸ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ (Distinction between State and Government)

ਸਧਾਰਨ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਲੂਈ ਚੌਦਵਾਂ (Louis XIV) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਰਾਜ ਹਾਂ” (I am the State)। 17 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ

ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਨ ਲਾਕ (John Locke) ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਰਾਜਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ (Distinction between State and Government)

ਅਧਾਰ	ਰਾਜ	ਸਰਕਾਰ
ਨਿਸਚਤ ਇਲਾਕਾ	ਨਿਸਚਤ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲੋਕ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ, ਰਾਜ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਤ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਵੱਸ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ।	ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸਚਤ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਦਸੰਬਰ, 1971 ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ 'ਅਸਥਾਈ' ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।
ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ	ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਾਜ ਬਾਕੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਆਪ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੌਲਿਕ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।	ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ	ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਹੋਂਦ	ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।	ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਪਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।
ਸਥਾਈ	ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋਣ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ, ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ।	ਸਰਕਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੋਟਾਂ ਨਾਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋਣ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਧਾਰ	ਰਾਜ	ਸਰਕਾਰ
ਰੂਪ	ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਰਾਜ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਛੋਟਾ, ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਉੱਥੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਬਰਤਾਨੀਆ, ਫਰਾਂਸ, ਨੇਪਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਰਾਜ ਹਨ।	ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਰਾਜਤੰਤਰ ਹੈ, ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਤੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਗਣਤੰਤਰ ਹੈ।
ਵਿਰੋਧ	ਲੋਕ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਉਸ ਦਾ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
ਜਨਸੰਖਿਆ	ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਭੂ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ	ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।	ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।
ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਸਬੰਧ	ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਾਲਕ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।	ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਰ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਰਾਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਰੀਤ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਭੂਮੀ, ਜਨਸੰਖਿਆ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਭਰਨ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਉਭਾਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਬਹੁ ਕੌਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

1. ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ — ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਜੋ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਸਾਂਝਾ ਇਤਿਹਾਸ — ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਂਝਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ।

3. ਸਾਂਝੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ — ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ।

4. ਇਲਾਕਾਈ ਏਕਤਾ — ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਦਬਾਓਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਸਨ। ਬਰਤਾਨਵੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰੀ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਅਧੀਨ ਦੋ ਰੰਗਦਾਰ ਚਾਰਟ ; (ੳ) ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਅਤੇ (ਅ) ਰਾਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਾਲੇ ਅੰਤਰ, ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਰਾਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ 5 ਤੋਂ 10 ਖ਼ਬਰਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖ ਆਦਿ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਸਕਰੈਪ ਬੁੱਕ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣਗੇ।

1. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣ ਕੇ ਦੱਸੋ—

(ੳ) “ਰਾਜ ਬੋਝੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਇਲਾਕੇ ’ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਲੱਗਪਗ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ।” ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ?

- (i) ਅਰਸਤੂ (ii) ਗਾਰਨਰ (iii) ਹਾਲੈਂਡ (iv) ਵੁਡਰੋ ਵਿਲਸਨ

(ਅ) ਸਟੇਟ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ?

- (i) ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ (ii) ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ (iii) ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ (iv) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ

(ੲ) “ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਉਹ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ?

- (i) ਅਰਸਤੂ (ii) ਗਾਰਨਰ (iii) ਹਾਲੈਂਡ (iv) ਵਿਲੋਬੀ

(ਸ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ?

- (i) ਜਨਸੰਖਿਆ (ii) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (iii) ਰਾਸ਼ਟਰ (iv) ਸਰਕਾਰ

(ਹ) ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?

- (i) 7,000 (ii) 7,500 (iii) 5,090 (iv) 5,040

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

(ੳ) ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ?

(ਅ) ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

(ੲ) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਲਿਖੋ।

(ਸ) ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਕਿਹੜੇ ਸੰਨ ਤੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ?

3. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ ਤਾਂ ਜੋ ਵਾਕ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ—

I. ਰਾਜ ਹਰ ਥਾਂ.....ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

II. ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

III. ਜਨਸੰਖਿਆ ਰਾਜ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ।

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 3-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

I. ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੋ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ।

II ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਲਿਖੋ।

III. ਕੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

IV. ਰਾਜ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਅਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਕੋਈ ਦੋ ਦੋ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।

5. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਾਲੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
- II. ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ? ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੋ।
- III. ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
- IV. ਰਾਜ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸਮਾਨਤਾ' ਦਾ ਕੀ ਰੋਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

6. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- II. ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ (Forms of Governments)

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Government)

ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ (state) ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ (state) ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ (Legislature), ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Executive) ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ (Judiciary) ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹਨ; ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸਰਵ-ਸੋਫ਼ਾਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ, ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਆਦਿ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions of Government)

1. **ਡਾ. ਗਾਰਨਰ (Dr. Garner)** ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਏਜੰਸੀ ਜਾਂ ਯੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”
2. **ਵਿਲੋਬੀ (Willoughby)** ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਦਾ ਉਹ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ (Forms of Government)

ਅਧਾਰ	ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
I. ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ	(ੳ) ਲੋਕਤੰਤਰ (ਅ) ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸੱਤਾਵਾਦੀ
II. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ	(ੳ) ਸੰਸਦੀ (ਅ) ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਖੀ
III. ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ	(ੳ) ਇਕਾਤਮਕ (ਅ) ਸੰਘਾਤਮਕ

I. ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਇੱਕ ਹੱਥ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

♦ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ (Democratic System)

ਲੋਕਤੰਤਰ (Democracy) ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਕਈ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਗੂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਭੀੜ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਾਲਗ-ਮੱਤ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'Democracy' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ **ਡੈਮੋਸ (Demos)** ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੋਕ ਅਤੇ **ਕਰੇਟ (Kratos)** ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਕਤੀ, ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਖੁਦ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Definitions of Democracy)

ਅਬਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ (Abraham Lincoln) ਅਨੁਸਾਰ, “ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ।”

ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ (Lord Bryce) ਅਨੁਸਾਰ, “ਲੋਕਤੰਤਰ, ਤੰਤਰ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਜਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਗੈਟੇਲ (Gettel) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Characteristics of Democracy)

1. **ਸਮਾਨਤਾ (Equality)** : ਸਮਾਨਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
2. **ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Liberty)** : ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਘ ਬਣਾਉਣ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. **ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਲੋਕ (Power reside in People)** : ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ, ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਅਗਲੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. **ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (Independent and Impartial Judiciary)** : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ।
5. **ਸਰਵਜਨਕ ਬਾਲਗ-ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ (Universal Adult Franchise)** : ਬਾਲਗ-ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਮਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਮਰ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ-ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਮਰ 18 ਸਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
6. **ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Rights)** : ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਉੱਨਤ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਨ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੈਂਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
7. **ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ (Use of Peaceful Methods)** : ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

8. ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Independence for Means of Communication) :

ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲੇ, ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਸੋਸ਼ਲ-ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਧਨ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਲੋਕਮਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਾਲੇ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਿਗੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

9. ਨਿਸਚਤ ਸਮੇਂ ਚੋਣਾਂ (Periodical Elections) : ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਪਰਲੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨਿਸਚਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਪੰਜ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

10. ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to criticise the government) : ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਬਿਲਾਂ (ਕਨੂੰਨ) ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

11. ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (Rule of Majority) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਦਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

12. ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ (Respect for Opposition) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Kinds of Democracy)

1. ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ 2. ਅਪ੍ਰਤੱਖ/ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰ

1. ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ (Direct Democracy) : ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਆਪ ਕੱਢਦੇ ਹਨ, ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਪ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹਨ :-

- (ੳ) **ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (Referendum)** : ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸਮੁੱਚੇ ਮਤ-ਦਾਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਨੂੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਗੂ ਹੈ।
- (ਅ) **ਪਹਿਲਕਦਮੀ (Initiative)** : ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚਾ ਬਿੱਲ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘੀ ਸਭਾ (Federal Assembly) ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (ੲ) **ਰਾਇਸ਼ੁਮਾਰੀ (Plebiscite)** : ਪਲੈਬੀਸਾਈਟ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼”। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਲੈਬੀਸਾਈਟ ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਪਲੈਬੀਸਾਈਟ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (Referendum) ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ਸ) **ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣਾ (Recall)** : ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਮੱਤਦਾਤਾ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਰੂਸ, ਚੀਨ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।
- 2. ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ (Indirect Democracy)** : ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਲੋਕਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ।
- (ੳ) **ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਾਂ ਲੋਕਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ (Socialist or People's Democracy)** : ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਵੇ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੰਮ

ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੀਨ, ਕਿਊਬਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਵਾਦੀ (Communist) ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ (Capitalist or Liberal Democracy) : ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ / ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ, ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੱਲ੍ਹਾ ਮੁਕਾਬਲਾ, ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣਾਂ, ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ, ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ, ਜਾਪਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ

ਗੁਣ	ਔਗੁਣ
(ੳ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਨਮਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	(ੳ) ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
(ਅ) ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ਅ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਯੋਗ, ਅਗਿਆਨੀਆ ਅਤੇ ਮੂਰਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਦਬਦਬੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
(ੲ) ਲੋਕਤੰਤਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।	(ੲ) ਸਰਕਾਰ ਬਨਾਉਣ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
(ਸ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ਸ) ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਰਕੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
(ਹ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਘੱਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੱਸਾ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	(ਹ) ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।
(ਕ) ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	(ਕ) ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਢੁਕਵੀਂ ਨਹੀਂ।
(ਖ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ਖ) ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਪਾਰਟੀ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।
(ਗ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਸਨਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	(ਗ) ਖਰਚੀਲਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਮੀਰ-ਪੱਖੀ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਔਗੁਣ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਇਸਦੇ ਗੁਣ ਬਾਕੀ ਸ਼ਾਸਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ (Essential Conditions for the Success of Democracy) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1. ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Good Education System) : ਚੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਰੱਤਵਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2. ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ (Political Awareness) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤਨ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੇਤਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

3. ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (Independent and Impartial Judiciary) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਆਚਰਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. ਵਧੀਆ ਸੰਗਠਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ (Well organised Political Parties) : ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਦਲਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5. ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਮੀਡੀਆ (Free and Fair Media) : ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਥੰਮ੍ਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੇ ਮੀਡੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਠੀਕ ਤੱਥ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗਲਤ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਰ ਹੋ ਕੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੀਡੀਆ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ।

6. ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ (Free and Fair Election) : ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣ ਆਯੋਗ (ਕਮਿਸ਼ਨ) ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

7. ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ (Economic and Social Equality) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜਾਤ, ਜਨਮ ਸਥਾਨ, ਨਸਲ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

8. ਉੱਚਾ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ (High Moral Character) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਤਾਂ ਹੀ ਉੱਚਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਨਿਰ-ਸੁਆਰਥੀ ਇਮਾਨਦਾਰ, ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ, ਸਦਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ, ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

9. ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਂ ਨਿਖੇੜਾ (Seperation of Powers) : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜਾਂ ਨਿਖੇੜਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ, ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਭਾਰਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਵੇਗਾ।

♦ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸੱਤ੍ਰਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ (Dictatorship or Authoritarian System)

ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸੱਤ੍ਰਾਵਾਦੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਗਭਗ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਰੋਮ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ-ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤ੍ਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੱਤ੍ਰਾ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਸੀਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ, ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੁਰਕੀ, ਇਟਲੀ, ਪੁਰਤਗਾਲ, ਜਰਮਨੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਦੂਜਾ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੜਿਆ ਗਿਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰੀ ਕੋਰੀਆ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਖਵੀਂ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ (Forms of Dictatorship)

ਆਧੁਨਿਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Modern Dictatorship)	ਆਧੁਨਿਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਸੇ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਜਾ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣੀ ਰਹੇ।
ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Communist Dictatorship)	ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (Communist Party) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Dictatorship of the Proletariat) ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਚੀਨ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੈ।
ਸੈਨਿਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Military Dictatorship)	ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ-ਸੱਤ੍ਰਾ ਖੋਹ (ਹੱਥਿਆ) ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸੈਨਿਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਈਰਾਕ, ਸੀਰੀਆ, ਬਰਮਾ (ਮਿਆਂਮਾਰ), ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂ ਰਹੀ ਹੈ।

ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Characteristics of Dictatorship)

1. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ (Political power in the hands of one Leader) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਕਾਬਲੀਅਤ (ਸ਼ਕਤੀ) ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁਆਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

2. ਨਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ (Superiority of Race) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿਟਲਰ, ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੁਸੋਲਿਨੀ, ਇਟਲੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ (ਆਰੀਅਨ) ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

3. ਰਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ (No distinction between State and Society) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ (Abolishing of Rights and Liberties) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ (Control over Media) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੀ ਸਿਫ਼ਤ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

6. ਰਾਜ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧਨ (State is end, Individual is a mean) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਰਾਜ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ, ਇਕ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ (One party, One leader and One programme) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਰਟੀ, ਇਕ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਦਲ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਮਨ-ਮਾਨੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

8. ਲੋਕਮਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ (No importance to the Public Opinion) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋਕਮਤ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੰਧੀਆਂ

ਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

9. ਅਨਿਸ਼ਚਤ ਕਾਰਜਕਾਲ (Indefinite Tenure) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਲੋਕ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

10. ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Belief in violence and war) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਯੁੱਧ ਤਕਨੀਕਾਂ ਸਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Dictatorship) : ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਧੀਨ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੁਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਵੇਂ ਹਨ—

1. ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ (Strong and Stable Government) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੋਲ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਅੰਤ (End of Social Evils) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜੇਕਰ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਵਤ ਖੋਰੀ, ਜਮ੍ਹਾਂ-ਖੋਰੀ, ਚੋਰ-ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ / ਆਰਥਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਰਾਹਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

3. ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਘੱਟ ਖਰਚੀਲਾ (Fast and Less expensive) : ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਖਰਚੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਹੜੇ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤੁਰੰਤ ਅਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਆਦਿ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਅਧਿਕਾਰੀ, ਵਿਭਾਗ ਧਨ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

4. ਸੰਕਟਕਾਲ ਲਈ ਵਧੀਆ ਸਰਕਾਰ (Suitable in Emergency) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟਕਾਲ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਜਲਦੀ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Building of National Character) : ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਆਲਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਤੁਲਨਾ (Comparison between Democracy and Dictatorship)

ਅਧਾਰ	ਲੋਕਤੰਤਰ	ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ
ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ	ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ, ਬਲ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ	ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਲੋਕ ਮੱਤ, ਕਨੂੰਨ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਕਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।	ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ	ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਸ਼ਾਸਕ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ	ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।	ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਰਤੱਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।
ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ	ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ-ਜਾਨ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।	ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

II. ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੰਡ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਖੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

1. **ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ** : ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।
2. **ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ** : ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. **ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ** : ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ) ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ) ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ) ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ) ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

♦ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ (Parliamentary Government)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ (Responsible Government) ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ (Cabinet Government) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ) ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ (ਕੰਮਾਂ) ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ) ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ (State) ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਸਾਧਕ ਮੁਖੀ, ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ (Prime Minister's Government) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਲਾਗੂ ਹੈ।

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Parliamentary Government)

1. ਦੋ-ਰੂਪੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Two types of executive) : ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇੱਕ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Nominal executive) ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Real executive) ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ (King/Queen) ਹੈ। ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਆਗੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (Leader of the Cabinet is Prime Minister) : ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਆਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ (Executive, answerable to Legislature): ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

4. ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (Tenure of the executive is not fixed) : ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਓਨੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ (ਬਹੁਮਤ) ਦਾ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

5. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ (Collective Responsibility of the Executive) : ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ-ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਨੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨੀਤੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕੇਵਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿੰਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Censure Motion) ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਪਵੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

6. ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ (Individual responsibility of Ministers) : ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਮੰਤਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮੰਤਰੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਸਬੰਧੀ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗਤਾ ਸਹਿਤ ਨਾ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਜਿਹੇ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਹੋਂਦ (Existence of the Opposition) : ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਡਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਬਣਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

8. ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to get the lower house of the Parliament dissolved) : ਜੇਕਰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਕਿ ਸੰਸਦ ਲੋਕਮਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Parliamentary Government)

1. ਚੰਗੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Formation of Good Laws) : ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਚੰਗੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

2. ਲਚਕੀਲੀ ਸਰਕਾਰ (Flexible Government) : ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਦ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣਾਂ ਵੀ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਤਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ (Alternative Government) : ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਵੀਂ ਛੱਡਣ 'ਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਚਲਾ ਰਹੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ / ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

4. ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ (Supremacy of the Legislature) : ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਭਾਵ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

5. ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਗੁਣਕਾਰੀ (Nominal Head of the State proves useful) : ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਪ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਔਗੁਣ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ (Demerits of Parliamentary Government)

1. ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Dictatorship of Beureaucracy) : ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ, ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਗ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ, ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

2. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ (Ignored National Interests) : ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਤ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਮਨ-ਮਿਆਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਤੋਂ ਬੁਰੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਕੇ ਮੂਰਖ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

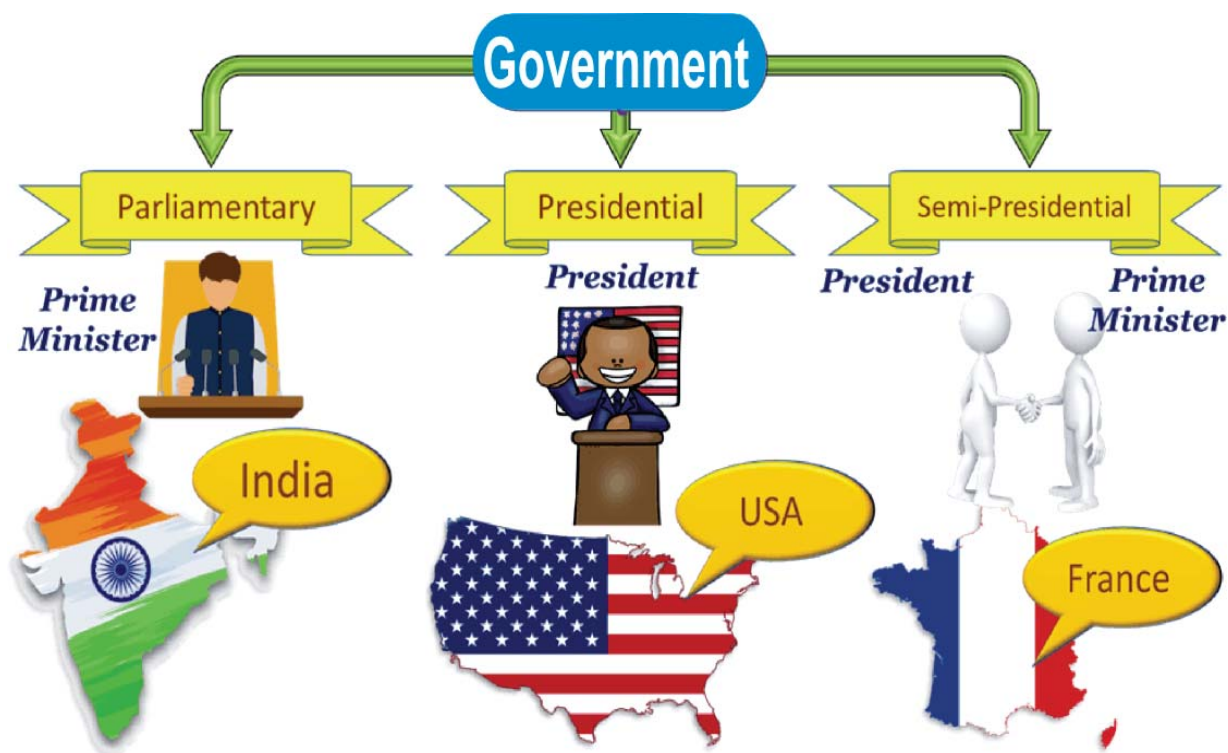
3. ਬਹੁ-ਦਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਅਸਫਲ ਸਰਕਾਰ (Unsuccessful of Multi Party system) : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਅਢੁੱਕਵੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਲ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

4. ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Dictatorship of Cabinet) : ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵੀ ਦਲ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

♦ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਖੀ ਸਰਕਾਰ (Presidential form of Government)

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪ ਖੁਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਸਚਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸਚਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਹਾਂ-ਦੋਸ਼ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਗੈਰ ਸੰਸਦੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਇੱਕ ਗ੍ਰਾਫਿਕ

ਪ੍ਰਧਾਨਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸ, ਬਰਾਜ਼ੀਲ, ਅਰਜਨਟੀਨਾ, ਚਿਲੀ, ਮੈਕਸੀਕੋ ਅਤੇ ਫਿਲਪਾਈਨਜ਼ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Characteristics of Presidential Government)

1. ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੀ ਅਸਲੀ ਮੁਖੀ (Head of the State is real Head) : ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹੀ ਅਸਲ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

2. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਾਰਜਕਾਲ (Fixed tenure of the Executive) : ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਮਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਸਕਦੀ।

3. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ (Separation of the Executive and the Legislature) : ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ।

4. ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਕਮੀ (No Political Homogeneity in Cabinet) : ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਗੈਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ (Executive cannot dissolve Legislature) : ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

6. ਸਲਾਹਕਾਰੀ-ਮੰਡਲ/ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ (Cabinet is responsible to Executive Head) : ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਮੁਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ (ਵਿਭਾਗਾਂ) ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇਣ ਨੂੰ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

7. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਕਾਂ ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ (Checks and Balances in Government organs) :

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਮਤੋਲ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰੋਕ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ (Checks and Balances) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੋਕ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ (Checks and Balances) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ

ਗੁਣ	ਔਗੁਣ
(ੳ) ਇਹ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।	(ੳ) ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।
(ਅ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ਅ) ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਮੰਡਲ ਚੁਣਨ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਭਾਈ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ।
(ੲ) ਸਰਕਾਰ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।	(ੲ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
(ਸ) ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	(ਸ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਘੱਟ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਹੈ।

ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਖੀ (ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮੁਖੀ) ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਲਨਾ (Comparsion between Parliamentary and Presidential form of Government)

ਅਧਾਰ	ਸੰਸਦੀ	ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਖੀ
ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ	ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।	ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।
ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਬੰਧ	ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਕਾਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਰਮਿਆਨ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ	ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।	ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਅਧਾਰ	ਸੰਸਦੀ	ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਖੀ
ਜਵਾਬਦੇਹੀ	ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੈਂਬਰ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ	ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕਠੇ ਡੁੱਬਦੇ ਅਤੇ ਇੱਕਠੇ ਤੈਰਦੇ ਹਨ।	ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।
ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ	ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਨਿਸ਼ਚਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।	ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ	ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਮੁਖੀ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।	ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉੱਤਮ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਧੀਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਫਲ ਹੈ ਜਦਕਿ ਫਰਾਂਸ, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

III. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ (ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ) ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਇਕ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ। ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਸੂਬਾਈ ਭਾਗਾਂ (ਇਕਾਈਆਂ) ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਬਾਈ ਇਕਾਈ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਜਾਂ ਵਧਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਨਾਰਵੇ, ਸਵੀਡਨ, ਡੈਨਮਾਰਕ, ਹਾਲੈਂਡ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮੀ) ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੂਬਾ (ਰਾਜ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਭਾਰਤ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਨਾਇਜੀਰੀਆ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

♦ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ (Unitary Government)

ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਲੱਛਣ (Features or Charactersitics of Unitary Government)

1. **ਇਕਹਿਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Single Administration)** : ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕਹਿਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਕ ਹੀ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਇਕ ਹੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਇਕ ਹੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ (ਸਰੋਤ) ਤੋਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ (Absence of division of power)** : ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. **ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Single Citizenship)** : ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4. **ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਅਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ (Written or Unwritten Constitution)** : ਇਕਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲਿਖਤੀ ਵੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਕਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਲਿਖਤੀ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਪਰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਿਖਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. ਕਠੋਰ ਜਾਂ ਲਚਕੀਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨ (Rigid or flexible Constitution) : ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਠੋਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਚਕੀਲਾ ਵੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਚਕੀਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਕੁਝ ਕਠੋਰ ਹੈ।

6. ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚਤਾ (Superemacy of Legislature) : ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਨੂੰਨ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

7. ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ (Dependence of State Governments upon the Central Government) : ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੂਬੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਸੂਬਾਈ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ

ਗੁਣ	ਔਗੁਣ
(ੳ) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ੳ) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਖੇਤਰੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਘਾਟ।
(ਅ) ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੱਧਰ ਇੱਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ਅ) ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
(ੲ) ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ (States) ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ।	(ੲ) ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
(ਸ) ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲਏ ਗਏ ਸਾਰਿਆਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ਸ) ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਉਪਰ ਕੰਮ ਦਾ ਬੋਝ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
(ਹ) ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਘੱਟ ਖਰਚੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ਹ) ਸਥਾਨਕ ਸਮੱਸਿਆਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

♦ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ (Federal Government)

ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

‘ਸੰਘ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ : ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ **ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ (Federation)** ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ **ਫੋਇਡਸ (Foedus)** ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝੌਤਾ ਜਾਂ ਸੰਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘ ਉਹ ਸਮਝੌਤਾ ਜਾਂ

ਸੰਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਘ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 4 ਮਾਰਚ, 1789 ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਯੁਕਤ ਅਮਰੀਕਾ (United States America) ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ (ਰਾਜ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Kinds of Federations)

1. **ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੇ ਸੰਘ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਮੁਖੀ ਸੰਘ (Coming together Federation)** : ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜ (State of nation) ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਬਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮੀ) ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ।

2. **ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਸੰਘ (Holding Together Federation)** : ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਦੇਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੂਬਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮੀ) ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੈਨੇਡਾ, ਬਰਾਜ਼ੀਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਲੱਛਣ (Characteristics or Features of Federal Government)

1. **ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ (Divisions of Powers)** : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮੀ) ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ, ਰਾਜ ਸੂਚੀ, ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

2. **ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ (Written Constitution)** : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਦਾ ਲਿਖਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਿਸਚਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. **ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ (Rigid Constitution)** : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸੂਬਾ (ਰਾਜ) ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਧ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ (ਮੁਸ਼ਕਿਲ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Double Citizenship) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੰਘ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਉਸ ਰਾਜੇ (ਸੂਬੇ) ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

5. ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ (Bicameral Legislature) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਨੂੰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਸਦਨ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ (ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਦੇਸ਼) ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਦਨ ਸੂਬਿਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਰਾਜਾਂ (ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

6. ਦੋਹਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ (Double Constitution) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੈ।

7. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ (Supremacy of Judiciary) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆ ਸਰਵਉੱਤਮ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਣੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

8. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚਤਾ (Supremacy of the Constitution) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਕਨੂੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ (ਸੂਬਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਸੰਵਿਧਾਨਕ ਐਲਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

9. ਦੋਹਰੀ ਸਰਕਾਰ (Dual Government) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ (ਸੂਬਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਸਰਕਾਰ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਗੁਣ (Merits of Federal Government)

1. ਨਿਪੁੰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ (Efficient Administration) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ (ਸੂਬਾਈ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ (ਕੌਮੀ) ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜ (ਸੂਬਾਈ) ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਦੂਜਾ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਮਯਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

2. ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ (Suitable for large States) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵੱਡੇ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਵੱਧ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ

ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ (Fulfilment of local Needs) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਇਕਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ ਰੋਕ (Check on the dictatorship of the Central Government) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕੇਂਦਰ, ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ (ਸੂਬਿਆਂ) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

5. ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ (Possibility of better Economic and Cultural development) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ (ਸੂਬਾਈ) ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਔਗੁਣ (Demerits of Federal Government)

1. ਕਠੋਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Rigid System of Government) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

2. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ (Lack of Uniformity in Administration) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਰਾਜ (ਪ੍ਰਾਂਤਕ) ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਨੂੰਨਾਂ, ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਜਲ ਵਿਵਾਦ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

3. ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ (Complex Administration) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਦੋਹਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੋਹਰੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ, ਦੋਹਰੇ ਕਨੂੰਨ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

4. ਖਰਚੀਲੀ ਸਰਕਾਰ (Expensive Government) : ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਇਕਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਵੱਧ ਖਰਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਰਾਜ (ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖਰਚੇ ਵਿਚ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ (Distinction between Federal and Unitary form of Government)

ਅਧਾਰ	ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ
ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ	ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਕਹੱਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਦੋਹਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਰਾਜਾਂ (ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਵਿੱਚ।
ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚ	ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।	ਇਸ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਬੰਧੀ	ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲਿਖਤੀ ਵੀ। ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਅਲਿਖਤੀ।	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਿਖਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸਿਰਫ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ ਵਿਧੀ	ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਰਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕਠੌਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਅਪਨਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਦੀ ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ ਵੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
ਸਦਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ	ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਨੂੰਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਅਵੇਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਨਿਆਂਇਕ ਰਿਵਿਊ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ (ਸੂਬਿਆਂ) ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਵੇਧ ਕਰਾਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ।
ਨਾਗਰਿਕਤਾ	ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਾਜ (ਸੂਬੇ) ਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ।
ਸਦਨ ਦੀ ਹੋਂਦ	ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਸਦਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਵਿਚ ਦੋ ਸਦਨਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਦਨ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ (ਦੇਸ਼ਾਂ) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਾਰ	ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ
ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ	ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਹੋਵੇ।	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ	ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਸੰਕਟਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਕਟਕਾਲ ਸਮੇਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਜਲਦੀ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।	ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਕਟਕਾਲ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਹਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਰੰਗਾ ਚਾਰਟ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣਗੇ।
2. ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ (ਖਾਕੇ) ਵਿੱਚ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨਗੇ।
3. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਸਕਰੈਪ ਬੁੱਕ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੂਕਾਂ (ਕਲਿਪਿੰਗਜ਼) ਚਿਪਕਾਉਣਗੇ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸਹੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ / ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) “ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਹੈ” ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸਦੀ ਹੈ?
 (i) ਪ੍ਰੋ. ਡਾਇਸੀ (ii) ਅਬਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ (iii) ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ (iv) ਲਾਸਕੀ
- (ਅ) “ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ Demos ਅਤੇ Kratos ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ”? ਇਹ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ?
 (i) ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ (ii) ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ (iii) ਰੋਮਨ ਭਾਸ਼ਾ (iv) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ
- (ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਹੈ?
 (i) ਅਮਰੀਕਾ (ii) ਇੰਗਲੈਂਡ (iii) ਭਾਰਤ (iv) ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼
- (ਸ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ਹ) ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- (ਕ) ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ਖ) ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- (ਗ) ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਘ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਰਤੱਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਠੀਕ/ਗਲਤ)
- (ਙ) ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਕੋਈ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। (ਠੀਕ/ਗਲਤ)
- (ਚ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਇਬਰਾਹਿਮ ਲਿੰਕਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ?
- (ਛ) ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- (ਜ) ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਲਿਖੋ।
- (ਝ) ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

2. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- II. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
- III. ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ?
- IV. ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- V. ਸਮੂਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

3. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 70 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
- II. ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
- III. ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- IV. ਇਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਚਾਰ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ।
- V. ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ।

4. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸਦੀਆਂ ਕੋਈ ਛੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ?
- II. ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚਾਲੇ ਕੋਈ ਛੇ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ?
- III. ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ?
- IV. ਇਕਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਇਕਾਈ-III

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ

ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ

ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Legislature)

ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ। ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ। ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ - ਜਨਸੰਖਿਆ, ਨਿਸਚਤ ਭੂਮੀ, ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ। 'ਸਰਕਾਰ' ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ - ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਣਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ

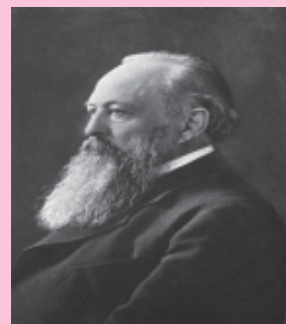

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਇੱਕ ਕੋਲਾਜ

ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ, ਕਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਤਿੰਨੋਂ ਕੰਮ ਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਰਾਜਾ ਲੁਈ ਚੌਦਵਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਹੀ ਰਾਜ ਹਾਂ।’ (L’etat c’est meri) ਉਸਦੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਖਤਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ-ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ ਅੱਲਗ-ਅੱਲਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਹੋਣਗੇ। ਹਰ ਇੱਕ ਅੰਗ ਆਪਣੇ ਨਿਸਚਤ ਕੰਮ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਗ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ‘ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ (Checks and Balances) ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਹੈ।

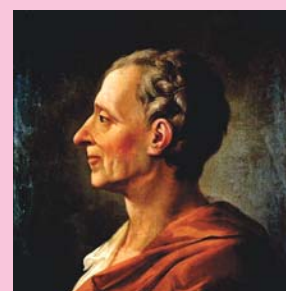
ਲਾਰਡ (Lord Acton)

ਸ਼ਕਤੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੂਰਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਂਟੇਸਕਿਊ (Montesquieu)

ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (The Spirit of Law 1748)

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣਾ/ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਮੱਧਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕੰਮ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਜੋ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੈਂਬਰਿਜ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ (Democracy) ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਮੂਹ ਵੋਟਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣਕੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ, ਲੋੜਾਂ, ਮੰਗਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ :

1. ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Unicameral Legislature)
2. ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Bicameral Legislature)

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਅਤੇ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੱਧਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ/ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਦਨ ਰਾਜਾਂ/ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਸੰਪੂਰਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਇਸ ਲਈ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਹੀ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਜਾਂ ਦੋ ਸਦਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ।

1. ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ : ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਸਦਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇੱਕ ਹੀ ਸਦਨ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੀਨ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ, ਡੈਨਮਾਰਕ ਅਤੇ ਫਿਨਲੈਂਡ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ।

2. ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ : ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰਲਾ (Upper House) ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ (Lower House) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ (India), ਇੰਗਲੈਂਡ (England), ਫਰਾਂਸ (France), ਜਰਮਨੀ (Germany) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਵੀ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣਾਂ (Direct election) ਰਾਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਭਾਵ ਰਾਜ ਸਭਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣਾਂ (Indirect election) ਰਾਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਦਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਸੈਨੇਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਦਨ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਕੁਲ 100 ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ 2 ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਦਨ ਦੇ 435 ਮੈਂਬਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਇੱਕ ਸਦਨੀ	ਦੋ ਸਦਨੀ
<ol style="list-style-type: none"> 1. ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 2. ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। 3. ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। 4. ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਸਦਨ ਉਪਰ ਕੰਮ ਦਾ ਭਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 2. ਇੱਕ ਸਦਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। 3. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। 4. ਦੋ ਸਦਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੰਮ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਦੋ ਵਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ :		ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ :	
1. ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ	5. ਇਟਲੀ	1. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ	5. ਕੈਨੇਡਾ
2. ਫ਼ਰਾਂਸ	6. ਬੈਲਜੀਅਮ	2. ਸਵਿਜ਼ਰਲੈਂਡ	6. ਰੂਸ
3. ਜਪਾਨ	7. ਨਾਰਵੇ	3. ਆਸਟਰੇਲੀਆ	7. ਬਰਾਜ਼ੀਲ
4. ਚੀਨ	8. ਸਵੀਡਨ	4. ਭਾਰਤ	8. ਅਰਜਨਟੀਨਾ

ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਮ

1. ਜਪਾਨ-ਡਾਇਟ (Diet)
2. ਅਮਰੀਕਾ-ਕਾਂਗਰਸ (Congress)
3. ਇਜ਼ਰਾਈਲ-ਨੈਸੇਟ (Knesset)
4. ਰੂਸ-ਡੂਮਾ (Duma)
5. ਭਾਰਤ-ਸੰਸਦ (Parliament)

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ (Functions of Legislature)

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਾਂਗੇ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਭ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਸਮੇਂ ਲੋਕਮੱਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ:-

1. ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣਾ (Law Making) : ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ/ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਨੂੰਨ (Law) ਵੈਧਤਾਪੂਰਨ (Legitimate) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕੋਈ ਬਿੱਲ ਕਨੂੰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਨੂੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ/ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਜਦੋਂ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਜ਼ਰ ਸਮੂਹ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮੈਂਬਰ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਬਹਿਸ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕਮੱਤ : ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਕਮੱਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ (Representation) : ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਲਗ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਅਰਾ ‘ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਬਿਨਾਂ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ’ ਵੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਠੋਸ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਪੱਛੜੇ ਕਬੀਲਿਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਨਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ : ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੱਭ੍ਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ (Control over the Executive) : ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਪਰ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਤੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨਕਾਲ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਸਬੰਧਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਮੌਖਿਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੱਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚਿਆ ਜਾਵੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Parliamentary System)

ਜਿਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗਾਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ

4. ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਖਲਾਈ ਅਤੇ ਭਰਤੀ (Political Training and Recruitment) : ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਜਿਥੇ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕੰਮ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਇਹ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੇਕਾਬੂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾ ਭਰਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿਘਾਰ

ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘਟੀ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

1. ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਪਾਰਟੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਜੋ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਹਿਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਵਿੱਲਖਣ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸਗੋਂ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਲਾਹ (Whip) ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਉਠਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

2. ਅਧਿਆਦੇਸ਼ (Ordinance) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਸਿੱਧਾ ਕਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਹਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੈਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਬਹਿਸ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਿਆਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਕਨੂੰਨ (2020) ਜੋ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ (ਸੰਸਦ ਦੇ) ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਕਨੂੰਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

3. ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Representative Institutions) ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ, ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਿੱਲ ਬਿਨਾਂ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4. ਸੌਂਪੀ ਕਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ (Delegated Legislation) ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੰਮ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5. ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ (Judicial Reviews) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕਤਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Presidential System) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਰੋਕ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਚਰਚਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨਾ ਭਾਵ, ਉਮੀਦਾਂ, ਮੰਗਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਖਰੇ ਉਤਰਨਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ-ਸਦਨੀ ਜਾਂ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ (Federal System) ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਦੋ ਸਦਨੀ ਸਰੂਪ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ-ਸਦਨੀ ਜਾਂ ਦੋ-ਸਦਨੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਘਾਰ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਿਘਾਰ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੇ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਟੀ.ਵੀ. ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਜ਼ਰੀਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਗੇ।

ਅਭਿਆਸ (Exercise)

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ (ਚੋਣਵੇਂ) ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਖੋ—

- (ੳ) ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅੰਗ ਕਨੂੰਨ (ਵਿਧਾਨ) ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ?
 (ੳ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਅ) ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ (ੲ) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (ਸ) ਮੀਡੀਆ
- (ਅ) ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਸੰਸਦ (Parliament) ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ?
 (ੳ) ਕਾਂਗਰਸ (ਅ) ਡੂਮਾ (ੲ) ਡਾਇਟ (ਸ) ਨੈਸ਼ਨੈਂਟ
- (ੲ) ਨੈਸ਼ਨੈਂਟ (Knesset) ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਦ ਹੈ?
 (ੳ) ਇਜ਼ਰਾਈਲ (ਅ) ਜਾਪਾਨ (ੲ) ਅਮਰੀਕਾ (ਸ) ਭਾਰਤ
- (ਸ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕਹਿਰੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ?
 (ੳ) ਭਾਰਤ (ਅ) ਅਮਰੀਕਾ (ੲ) ਬਰਤਾਨੀਆ (ਸ) ਚੀਨ
- (ਹ) “ਸ਼ਕਤੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਪੂਰਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸਨੇ ਕਹੇ?
 (ੳ) ਅਰਸਤੂ (ਅ) ਗਾਰਨਰ (ੲ) ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ (ਸ) ਪਲੈਟੋ
- (ਕ) ‘ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ’ ਕਿਸਦੀ ਦੇਣ ਹੈ?
 (ੳ) ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (ਅ) ਐਮ.ਕੇ. ਗਾਂਧੀ (ੲ) ਮਾਂਟੇਸਕਿਊ (ਸ) ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ
- (ਖ) ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ‘ਰਾਜ’ ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ?
 (ੳ) ਲੂਈ ਚੌਦਵਾਂ (ਅ) ਲੂਈ ਤੇਰਵਾਂ (ੲ) ਅਲਿਜ਼ਬੈਥ ਦੂਸਰੀ (ਸ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਰਡ ਫਿਲਿਪ

2. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- (ਅ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਕੌਣ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ?
- (ੲ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਦਨ ਹਨ ਤੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ?
- (ਸ) ਰੂਸ ਦੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮ ਹੈ?
- (ਹ) ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

3. ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ ਤਾਂ ਕਿ ਵਾਕ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ —

- (ੳ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।
- (ਅ) ਡੈਨਮਾਰਕ ਤੇ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਹੈ।
- (ਸ) ਲੂਈ 14ਵੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਨ ਹੈ, “ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।”
- (ਹ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸਨੂੰ ਕਦੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
- II. ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਨਿਘਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- II. ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਅਤੇ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ

(Executive)

ਇਸ ਭਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ।

ਗਾਰਨਰ (Garner) ਅਨੁਸਾਰ “ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਨੂੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।”

ਗਾਰਨਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੇਵਲ ਇਸਦੇ ਅਸਲ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੈਂਬਰਿਜ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (Cambridge Dictionary) ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜੋ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਮੇਰੀਅਮ ਅਤੇ ਵੈਬਸਟਰ (Merriem and Webster) ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਸ ਅੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਿਸ ਕੋਲ ਕੂਟਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ, ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।”

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Executive)

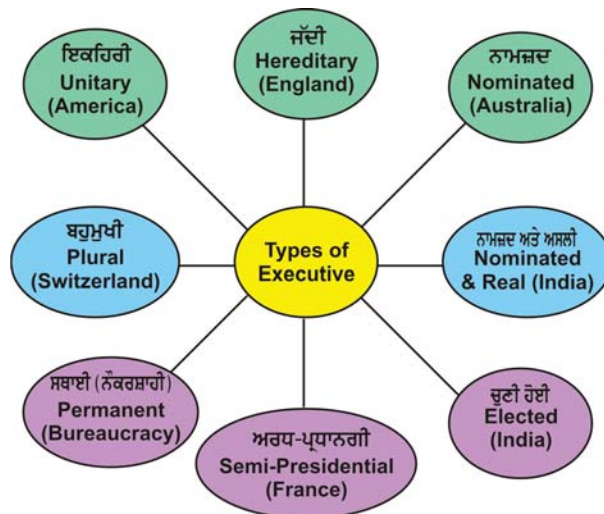
ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਖਵੇਰਿਆਂ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੜੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਜੱਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Hereditary Executive) : ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ

ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਜੱਦ (Heredity) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜੇਕਰ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਮਾਤਾ ਕਾਰਜਸਾਧਕ/ਮੁਖੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲਾ ਕਾਰਜਸਾਧਕ/ਮੁਖੀ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸਮ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਸਵੀਡਨ, ਨੀਦਰਲੈਂਡ ਆਦਿ। ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਇੱਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰ ਕੋਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਲਿਜ਼ਬੈਥ ਦੂਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚਾਰਲਸ ਉਸਦਾ ਵਾਰਸ ਅਤੇ ਤਾਜ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਲੰਡਨ ਸਥਿਤ ਬਕਿੰਘਮ ਪੈਲੇਸ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ (ਜੱਦੀ) ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਵਰ ਤਸਵੀਰਾਂ

2. ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Elected Executive) : ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਚੋਣਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਡੀ.ਸੀ. ਸਥਿੱਤ, ਅਮਰੀਕੀ ਸਦਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਲੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਥਾਨ
ਵਾਈਟ ਹਾਊਸ ਦਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੋਟਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪ੍ਰਤੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Nominated Executive) : ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਅਸਟਰੇਲੀਆ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰ ਜਰਨਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਤਖ਼ਤ (ਰਾਜਾ/ਰਾਣੀ) ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. ਇਕਹਿਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੁਰਖੀ (Unitary and Plural) : ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਲ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਵੀ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕਹਿਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਉਲਟ ਬਹੁ-ਪੁਰਖੀ

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਕੋਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (Federal Council) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਮੰਤਰੀ (ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ) ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

5. ਸੰਸਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Parliamentary system) : ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਰਮਿਆਨ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਭਾਵ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪਰ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਥਾਨ;
ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ

6. ਅਰਧ-ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Semi-Presidential System) : ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ/ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਵੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਥਾਈ (Permanent Executive) ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Political Executive) ਭਾਵ ਅਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣੀਏ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਰਾਜਨੀਤਕ

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ) ਅਹੁਦੇ ਉੱਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਿਸਚਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤਜਰਬਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਬੰਧਤ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਮੰਤਰੀ)	ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਅਫ਼ਸਰ ਜਾਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ)
(ੳ) ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।	(ੳ) ਇਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਆਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।
(ਅ) ਇਹ ਕਨੂੰਨਵਾਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।	(ਅ) ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
(ੲ) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।	(ੲ) ਇਹ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੇ।
(ਸ) ਇਸਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।	(ਸ) ਇਸਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ (Functions of Executive)

ਪਾਠ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮਾਂਟੈਸਕਿਉ ਨੇ 'ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

1. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਹੈ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਸੀਮ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ / ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalisation) ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਜਾਂ ਦਰਾਮਦ-ਬਰਾਮਦ (Import-Export) ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ

ਵੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜੰਗਾਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੇਕਰ ਹਾਲਾਤ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ, ਸੰਕਟਕਾਲ ਲਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੈ।

3. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਾਲ ਮਹਿੰਗਾਈ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਿਟ ਆਧਾਰਤ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਰਕਿਟ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਖਰੀਦਣ ਯੋਗ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦ ਸਕਣਗੇ ਜੋ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਜੇਕਰ ਮਹਿੰਗਾਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਗਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀਲੰਕਾ ਵਿੱਚ 2021-22 ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਕਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।

4. ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ, ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਇਹ ਧਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਕਿੱਥੋਂ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਖਰਚ ਹੋਵੇਗਾ ਭਾਵ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਜਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਬਜਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਬਜਟ (Budget) ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਜਟ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਕੰਟਰੋਲ, ਬਜਟ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

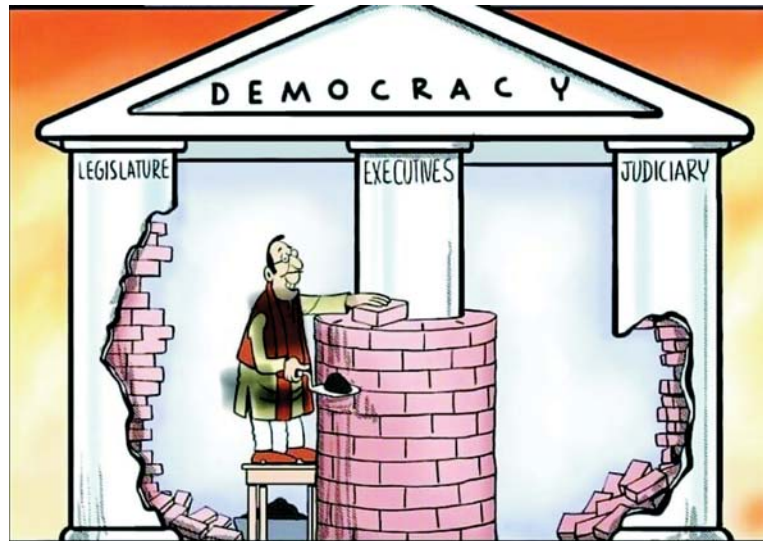
ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਧਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ

ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮ ਸੌਂਪੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਧੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਦਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ (Ordinance) ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਸੁਨੇਹਾ' ਭੇਜ ਕੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਸਦ) ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਮਾਇਤ ਰਾਹੀਂ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੌਂਪੀ ਕਨੂੰਨਸ਼ਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ/ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਜੋ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਆਂਇਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਦਲਣਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਨਿਆਂਇਕ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਝਗੜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਆਪਣੇ-

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵਧਦੇ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਘਟਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਟੂਨ ਚਿੱਤਰ

ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਕਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉੱਥੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਸੋਧੀ ਕਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ/ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਘੱਟਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿਥੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਣਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਦੂਜੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸੰਤੁਲਨ ਹੋਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ) ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਕੋਲਾਜ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੋ—

- (ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿੱਥੇ 'ਜੱਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ' ਸਥਾਪਤ ਹੈ?
(i) ਬਰਤਾਨੀਆ	(ii) ਪਾਕਿਸਤਾਨ
(iii) ਅਮਰੀਕਾ	(iv) ਭਾਰਤ

- (ਅ) ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ?
 (i) ਸੰਸਦ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ii) ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
 (iii) ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ (iv) ਅਰਧ-ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ
- (ੲ) ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅੰਗ ਕਨੂੰਨ/ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ?
 (i) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ii) ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ
 (iii) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (iv) ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ
- (ਸ) 'ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ' ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
 (i) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ii) ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ
 (iii) ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (iv) ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ

2. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਕੀ ਹੈ?
 (ਅ) ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਾਲੇ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
 (ੲ) 'ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਮੁਖੀ ਹੈ, ਟਿਪਣੀ ਕਰੋ।
 (ਸ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੈ?
 (ਹ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
 (ਕ) 'ਸੰਘਾਤਮਕ ਕੌਂਸਲ' ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ (ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ) ਵਿੱਚ ਹੈ।
 (ਖ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੀ ਚੋਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੀ ਚੋਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
 (ਗ) ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।
 (ਘ) ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।
 (ਙ) ਅਮਰੀਕੀ ਸਦਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ;

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਥਾਨ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਮਹਿਲ ਹਨ?
- II. ਕੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਦੇ ਕਿਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਰਹੇ ਹਨ?
- III. ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤਿੰਨ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- IV. 'ਫੂਲ ਵਾਲੋਂ ਕੀ ਸੈਰ' ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਕਿੱਥੇ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ!

4. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸੰਸਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?
- II. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- III. 'ਸੰਘਾਤਮਕ ਕੌਂਸਲ' ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
- IV. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਘੱਟ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਕਿਸਮਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।

5. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਛੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- II. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- III. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਧਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕਿਵੇਂ?

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (Judiciary)

ਨਿਆਂ (Justice) ਸ਼ਬਦ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਬਦ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ (Rule of Law) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚਲੀ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (Rule of Law)

ਪ੍ਰੋ. ਡਾਇਸੀ (Dicey) ਅਨੁਸਾਰ:- ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Judiciary) :

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚਾ ਕਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ (Functions of the Judiciary)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕੰਮ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਚਾਹੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕੰਮ ਨਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਸੰਬੰਧਤ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲੇ ਕਰਕੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ (ਮੁਖਿਆਂ) ਵਿਚਾਲੇ ਅੰਪਾਇਰ (Umpire) ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Federal System) ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੱਧਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਰੂਪ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨੀ ਮਸਲਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਸਦਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਨੂੰਨੀ ਉਲੰਘਣਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ/ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਚੁੱਪੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਹੈ।

4. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਉਪਰੋਕਤ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ/ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਜਾਂ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ।

5. ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ (ਅਨੁਛੇਦ 143) ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਦੋ ਮਸਲਿਆਂ ਉਪਰ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਜਾਂ ਤੱਥ, ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ, ਸਮਝੌਤਾ, ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ। ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਭਾਵ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਦੇਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਰਨ ਨਿਰੀਖਣ (Judicial Review) ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪਰਖ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਕਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਉਸਨੂੰ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਐਲਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਡਰ ਤੋਂ ਜਿਊਂ ਸਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਮੋਹਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹਿਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵੀ ਹੈ।

ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪਟੀਸ਼ਨ (Public Interest Litigation)

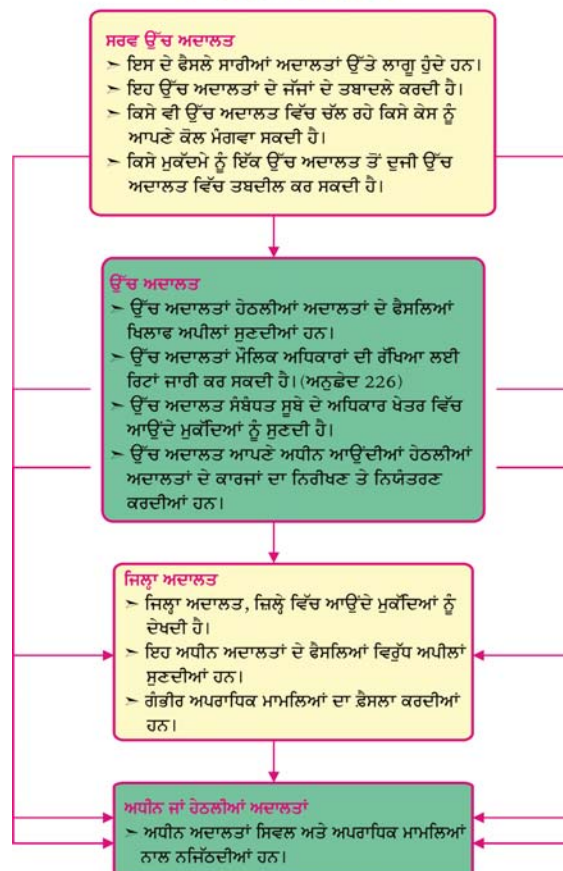
ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਯਾਚਿਕਾ ਜਾਂ ਪਟੀਸ਼ਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪਟੀਸ਼ਨ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਜਸਟਿਸ ਪੀ. ਐਨ. ਭਗਵਤੀ ਅਤੇ ਜਸਟਿਸ ਵੀ. ਆਰ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅੱਈਅਰ ਹਨ।

ਬਣਦੀ ਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਵਿਧੀ (Due Process of law and procedure established by law)

ਬਣਦੀ ਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਧੀ ਆਮ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਣ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਸੰਕਲਪ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਣਦੀ ਕਨੂੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 14 ਵੀਂ ਸੋਧ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ 'ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ (Life), ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Liberty) ਅਤੇ ਸੰਪੱਤੀ (Property) ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਵਿਧੀ ਭਾਰਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 21 ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਭਾਰਤੀ ਅਦਾਲਤਾਂ

ਕਿਹੜੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਤਿੱਖੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਵਿਧੀ (Procedure established by law) ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੂੰਨ ਜੋ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸਹੀ (Valid) ਮੰਨਿਆ ਜਾਏਗਾ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਥਾਪਤ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗੀ ਬਣਦੀ ਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Due process of Law) ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਚੈੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਨਿਆਂ-ਪੂਰਨ (Justiable) ਅਤੇ ਸਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਣਦੀ ਕਨੂੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ/ਜੱਜ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਜੇਕਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਬੰਧਤ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Independence of Judiciary)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੰਮ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਉੱਚੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਆਗੂਆਂ, ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

1. ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ।

2. ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਜ ਪੂਰੀ ਇਮਾਦਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਨਗੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਹੁੰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਅਸਰਪਾਊ ਨਾ ਹੋਵੇ।

4. ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੱਜ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਹਾਦੋਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਧਾਰ ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਦੁਰ ਵਿਹਾਰ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਭੈਅ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Judiciary)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੌਰਵਮਈ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧਣ ਫੁਲਣ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਰੋਲ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਕੋਲਾਜ

ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-32 ਤਹਿਤ ਸਿੱਧੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (Supreme Court) ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕਤਾ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਗੈਰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਐਲਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ (Judicial Review in India) : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਐਲਾਨਣਾ ਹੈ ਜੋ ਫੈਸਲੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਹੋਣ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸਰਗਰਮੀ (Judicial Activism) : ਨਿਆਂਇਕ ਸਰਗਰਮੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀ ਫ਼ੋਰੀ ਪਾ ਕੇ ਕਾਰਜ ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣਗੇ ਤੇ ਫਿਰ Mock ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ ਕਰਨਗੇ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੋ—

- (ੳ) ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅੰਗ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
 (i) ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ii) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (iii) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (iv) ਲੋਕਤੰਤਰ
- (ਅ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕਹਿਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੈ?
 (i) ਜਾਪਾਨ (ii) ਅਮਰੀਕਾ (iii) ਭਾਰਤ (iv) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- (ੲ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
 (i) ਬਰਤਾਨੀਆ (ii) ਭਾਰਤ (iii) ਅਮਰੀਕਾ (iv) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- (ਸ) ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
 (i) ਚੋਣ ਰਾਹੀਂ (ii) ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਰਾਹੀਂ (iii) ਜੱਦੀ ਪ੍ਰਚਲਨ ਰਾਹੀਂ (iv) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ
- (ਹ) ਕਿਹੜਾ ਅਹੁੱਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰੀ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਹੈ?
 (i) ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ (ii) ਚੀਫ਼ ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ
 (iii) ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਜੱਜ (iv) ਜਸਟਿਸ ਆਫ਼ ਦਿਹਾਈ ਕੋਰਟ

(ਕ) ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ?

(i) ਅਮਰੀਕਾ

(ii) ਭਾਰਤ

(iii) ਬਰਤਾਨੀਆ

(iv) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

2. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) “ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ” ਇਹ ਕਥਨ ਕਿਸ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਦਾ ਹੈ?
- (ਅ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ‘ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪਟੀਸ਼ਨ (ਯਾਚਿਕਾ)’ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਕੌਣ ਹਨ?
- (ੲ) ‘ਬਣਦੀ ਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ’ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ?
- (ਸ) ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤੈਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
- (ਹ) ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅੰਗ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ?
- (ਕ) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (ਖ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਗ) ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਨੁਛੇਦ ਰਾਹੀਂ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (ਘ) ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਪਟੀਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ— ਸਹੀ ਕਿ ਗਲਤ?
- (ਙ) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ/ਆਖਰੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ—ਸਹੀ ਕਿ ਗਲਤ?
- (ਚ) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ—ਸਹੀ ਕਿ ਗਲਤ?

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- II. ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- III. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ?
- IV. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹਨ?

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਉਚਿਤ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਵੇਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?
- II. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਇਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- III. ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਭਾਗ-ਦੂਜਾ

ਇਕਾਈ-IV

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ

सत्यमेव जयते

CONSTITUTION OF INDIA

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a Sovereign Socialist Secular Democratic Republic and to secure to all its Citizens

JUSTICE
Social, economic and political

LIBERTY
of thought, expression, belief, faith and worship

EQUALITY
of status and of opportunity; and to promote among them all

FRATERNITY
assuring the dignity of the individual and the unit and integrity of the Nation

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਤੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Preamble and Main Characteristics of the Constitution of India)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Preamble) ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਰਾਜ / ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਿਯਮ-ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਨੂੰਨੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕਿਤਾਬ

ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲਘੂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਝਰੋਖਾ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ (United States of America) ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ (Written Constitution) ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਕਸ (Image of Constitution), ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਝਰੋਖਾ (Window), ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ (Key) ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ (Spirit of Constitution) ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (Constituent Assembly) ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ੍ਰੀ ਕੇ. ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੁੰਡਲੀ (Political Horoscope) ਹੈ”। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ/ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ (aspiration and objects) ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty) ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੋਮਾ ਲੋਕ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

“ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ, ਗਣਰਾਜ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ :

ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਆਂ, ਸੋਚਣ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧਰਮ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪਦਵੀ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 26 ਨਵੰਬਰ 1949 ਦੇ ਇਸ ਦਿਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।”

ਨੋਟ : ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ “ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ” ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ 1976 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ।

	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪੱਖ	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ
1.	ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤ੍ਰਾ ਦਾ ਸਰੋਤ	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤ੍ਰਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹਨ।
2.	ਭਾਰਤ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ	ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਗਣਤੰਤਰ ਰਾਜ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
3.	ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਨਿਆਂ, ਬਰਾਬਰੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।
4.	ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Preamble)

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਲੋਕ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ (Sovereign), ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ (Secular), ਸਮਾਜਵਾਦੀ (Socialist) ਲੋਕਤੰਤਰੀ-ਗਣਰਾਜ (Democratic Republic) ਹੈ।

2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ (Social Justice), ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ (Economic Justice) ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਆਂ (Political Justice) ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Right to speech and expression), ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਸਰਵਜਨਕ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਭਾਵ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ (Self respect) ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਦਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

4. ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ 26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੌਲਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ : ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਵਉੱਤਮ ਅਤੇ ਅਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਤਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਤ੍ਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ।

2. ਸਮਾਜਵਾਦੀ : 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ' ਸ਼ਬਦ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1976 ਰਾਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ 'ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਵੰਡ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ 'ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦਾ ਅਰਥ ਗਰੀਬੀ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।

3. ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ : ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਮਾਨਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਰਾਜ, ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਾਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ' ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1976 ਦੁਆਰਾ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ' ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਆਪਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

4. ਲੋਕਤੰਤਰੀ : ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸ਼ਬਦ 'ਲੋਕਤੰਤਰੀ' ਦਾ ਘੇਰਾ ਵੱਡੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ 'ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ' 'ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਅਤੇ 'ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸਰਵ ਉਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ' ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

5. ਗਣਰਾਜ : 'ਗਣਰਾਜ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ 5 ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. ਨਿਆਂ : ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸ਼ਬਦ 'ਨਿਆਂ' ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਾ। ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਆਮਦਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵੰਡ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਹੋਣਾ।

7. ਸੁਤੰਤਰਤਾ : ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ, ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।

8. ਭਾਈਚਾਰਾ : ਭਾਈਚਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਇੱਕ-ਜੁੱਟਤਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਭਾਰਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ

ਸਾਮਵਾਦੀ (ਕਮਿਊਨਿਸਟ) ਸੋਚ ਦੇ ਹਾਮੀ ਤੇ ਅਹਿਮ ਆਗੂ ਸ਼੍ਰੀ ਐੱਮ. ਐੱਨ. ਰਾਏ ਨੇ ਸੰਨ 1934 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਦਖਲ ਤੋਂ, ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ।

ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਲਿਨਲਿਥਗੋ (Lord Linlithgow) ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ (1939-45) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਡੋਮੀਨੀਅਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਦਾ ਇਹ ਐਲਾਨ 8 ਅਗਸਤ, 1940 ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ 'ਅਗਸਤ ਆਫ਼ਰ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਰ ਸਟਾਫ਼ੋਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ (Sir Stafford Cripps) ਮਾਰਚ, 1942 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਪੁੱਜਿਆ ਜਿਸਨੂੰ 'ਕ੍ਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਦਿੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਸਬੰਧੀ ਰੋੜਕਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਸੰਨ 1946 ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਹਕੂਮਤੀ ਖ਼ਿਆਲ ਸਬੰਧੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿਠਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ 'ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ' ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਗਠਨ ਤੇ ਭਾਰਤ (ਉਦੋਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਵੇਲੇ ਅੰਤਿਮ (ਆਰਜ਼ੀ) ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ।

ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ, ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਬੰਧਤ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ, 1946 ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਕੁੱਲ 389 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 292 ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣ ਕੇ, 93 ਮੈਂਬਰ ਰਿਆਸਤੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਅਤੇ 04 ਮੈਂਬਰ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਵਰਗ, ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਅਰਧ-ਚੁਣੀ ਤੇ ਅਰਧ-ਨਾਮਜ਼ਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Establishment of the Indian Constitution)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ 1946 (Cabinet mission plan 1946) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (Constitute assembly) ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੁਆਰਾ 9 ਦਸੰਬਰ, 1946 ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ (ਕਾਰਜਕਾਰੀ) ਡਾਕਟਰ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਮਰਦਰਾਜ਼ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 211 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਂ ਦੇ ਵੇਖਰੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਮੰਗ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਫ਼ਿਰ 11 ਦਸੰਬਰ, 1946 ਨੂੰ ਹੋਈ

ਦੂਜੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਰਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ (Permanent President) ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। 13 ਦਸੰਬਰ, 1946 ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੁਆਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Objective resolution) ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 22 ਜਨਵਰੀ, 1947 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਮੇਟੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. ਸੰਘੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ, 2. ਸੰਘੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਮੇਟੀ, 3. ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਮੇਟੀ, 4. ਮਸੌਦਾ ਕਮੇਟੀ, 5. ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ; ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਲਈ, 6. ਨਿਯਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਮੇਟੀ, 7. ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮੇਟੀ।

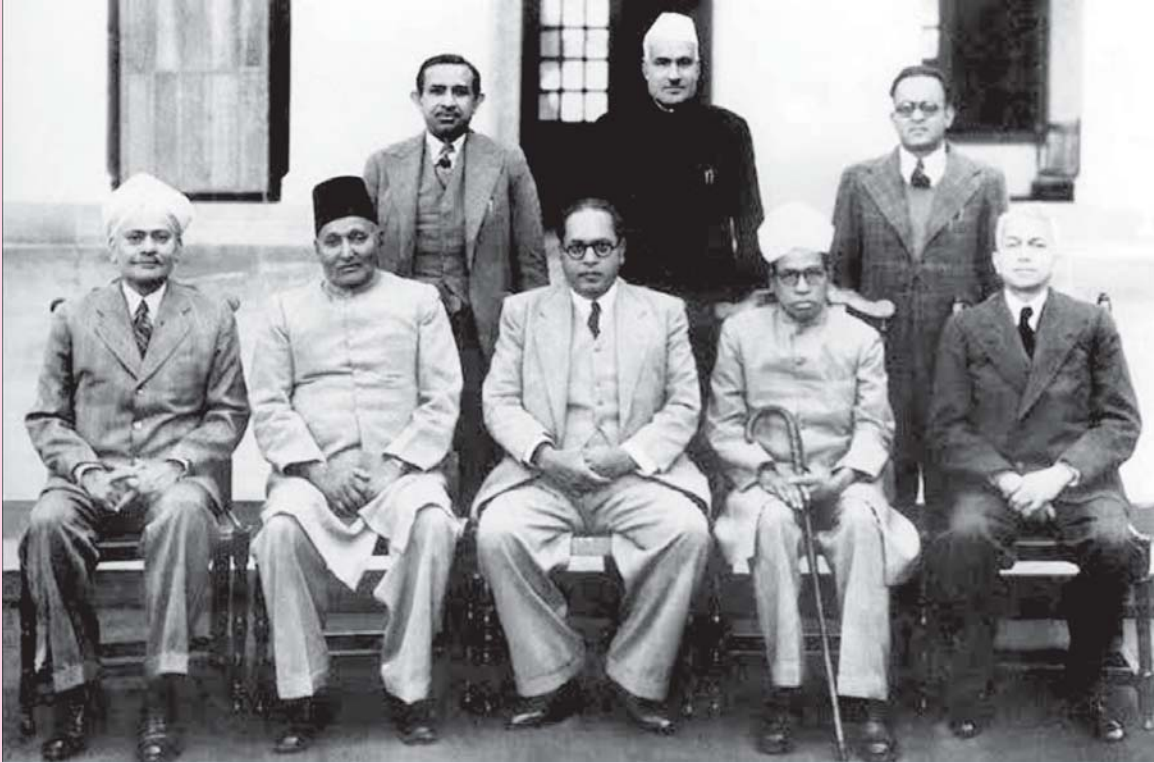
ਇਹਨਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਮਸੌਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ 29 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰੀ ਮਸੌਦਾ ਕਮੇਟੀ (Drafting Committee) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਮਸੌਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ 04 ਨਵੰਬਰ, 1948 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ 26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 2 ਸਾਲ, 11 ਮਹੀਨੇ, 18 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।

26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ 299 ਵਿੱਚੋਂ 284 ਹਾਜ਼ਰ 'ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ 26 ਜਨਵਰੀ, 1950 ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਸੌਦਾ ਕਮੇਟੀ (Drafting Committee)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਸੌਦਾ ਕਮੇਟੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਮੇਟੀ ਮਿਤੀ 29-08-1947 ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ 7 ਮੈਂਬਰ ਸਨ :

1. ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ
2. ਐੱਨ. ਗੋਪਾਲਸਵਾਮੀ ਅਇੰਗਰ
3. ਅੱਲਾਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਸਵਾਮੀ ਅਈਅਰ
4. ਡਾ. ਕੇ. ਐੱਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ
5. ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਸਦਾਉੱਲਾ
6. ਐੱਨ. ਮਾਧਵ ਰਾਓ (ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੀ. ਐੱਲ. ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਲਈ, ਜੋ ਖ਼ਰਾਬ ਸਿਹਤ ਕਰਕੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਗਏ ਸਨ)
7. ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਚਾਰੀ (ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਡੀ. ਪੀ. ਖ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਲਈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ 1948 ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮਸ਼ੌਦਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ : (ਖੱਬੇ - ਸੱਜੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ) ਐੱਨ. ਮਾਧਵ ਰਾਓ, ਸਈਅਦ ਮੁਹੰਮਦ ਸਦਾਉੱਲਾ, ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ, ਅੱਲਾਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਸਵਾਮੀ ਅਈਅਰ, ਬੀ. ਐੱਨ. ਰਾਓ ਅਤੇ (ਖੱਬੇ - ਸੱਜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ) ਐੱਨ. ਗੋਪਾਲਸਵਾਮੀ ਆਇੰਗਰ, ਟੀ. ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਚਾਰੀ, ਡਾ. ਕੇ. ਐੱਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ (Written Constitution) : ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 395 ਅਨੁਛੇਦ 8 ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਤੇ 22 ਭਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 445, ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12 ਅਤੇ ਭਾਗ ਵੀ 25 ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਅਨੁਛੇਦਾਂ (ਧਾਰਾਵਾਂ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਜ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਛੇਦ 'ਏ' ਜਾਂ ਅਨੁਛੇਦ 'ਬੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ (Long and Discriptive) : ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕੁੱਲ 7 ਅਨੁਛੇਦ ਹਨ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 123 ਅਨੁਛੇਦ ਹਨ ਤੇ ਜਪਾਨ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 103 ਅਨੁਛੇਦ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 395 ਅਨੁਛੇਦ, 8 ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਅਤੇ 22 ਭਾਗ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3. ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੋਮਿਆਂ (Borrowed from Various Sources) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ: ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ, ਬਹੁ-ਧਾਰਮਿਕ, ਇਲਾਕਾਈ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- (i) ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (Rule of Law) ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਸੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਲਈ ਹੈ।
- (ii) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Rights) ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ।
- (iii) ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਸੀਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ।
- (iv) ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- (v) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।
- (vi) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
- (vii) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਉਪਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕਨੂੰਨ, 1935 ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ 1935 ਦੇ ਐਕਟ ਦੀ ਹੀ ਕਾਪੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਨੂੰ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿੱਲਖਣ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਮੇਚ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਹੈ।

4. ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : ਇਹ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨਿਆਂ ਯੋਗ (Non Justiable) ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ

ਕੇਸ	ਫੈਸਲਾ
ਬੇਰੂਬੇਰੀ ਯੂਨੀਅਨ ਕੇਸ (1960)	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਕੇਸ਼ਵਨੰਦ ਭਾਰਤੀ ਕੇਸ (1973)	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੂਲ-ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਨੁਛੇਦ-368 ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
LIC India Case (1995)	ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ (Integral) ਅੰਗ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਝਰੋਖਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਇਸ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

5. ਲਚਕਦਾਰ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ (Flexible and Rigid constitution) : ਸੋਧ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

(i) ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ (ii) ਲਚਕੀਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨ। ਜਿਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਲਚਕੀਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ / ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ ਵਿਧੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ 2/3 ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ 1/2 ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਚਕਤਾ ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ।

6. ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ (Parliamentary Form of Government) : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ.ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ

ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਅਸਲੀ (Real) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ। ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (Nominal) ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।

7. ਸਰਵਜਨਕ ਬਾਲਗ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ (Adult Franchise System) : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਰਵਜਨਕ ਬਾਲਗ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ 18 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਉਹ ਔਰਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਰਦ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ-325 ਅਧੀਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਰਵਜਨਕ ਬਾਲਗ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

8. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ (Fundamental Rights) : ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਨੁਛੇਦ 12 ਤੋਂ ਅਨੁਛੇਦ 35 ਤੱਕ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 7 ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰੰਤੂ 44ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 6 ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ (Legal) ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਸੋਧ (44th Constitutional Amendment) ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਛੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

- (i) ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Equality)
- (ii) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Freedom)
- (iii) ਸੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ (Right against Exploitation)
- (iv) ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Religious Rights)
- (v) ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ (Educational and Cultural Rights)
- (vi) ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Constitutional Remedies)

ਦਸੰਬਰ, 2002 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ 86ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੋਧ ਅਧੀਨ ਧਾਰਾ 21-ਏ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

9. ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ (Independent Judicial System) : ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖ ਤਰੀਕਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕਾਰਜ ਕਾਲ, ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਔਖੀ ਵਿਧੀ, ਵੱਧ ਤਨਖਾਹਾਂ,

ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

10. ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Power of Judicial Review) : ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਜਿਹੜਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਕਨੂੰਨ ਜਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਨੂੰਨ, ਨਿਆਂ-ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ (Unconstitutional) ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

11. ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ (Rule of Law) : ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਬਰਤਾਨੀਆ (Britain) ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਭ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਨਾ ਕੇ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

12. ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ (Fundamental Duties) : ਮੌਲਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਭਾਗ 4-ਏ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਅਨੁਛੇਦ 51-ਏ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਸੀ ਪਰ 86ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 11 ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

13. ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ (Directive Principles of State Policy) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ-4 ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ-36 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਨੁਛੇਦ-51 ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਹੋਣ ਦਾ ਟੀਚਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਆਂ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

14. ਦੋ ਸਦਨੀ-ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Bicameral Legislature) : ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-79 ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਹੋਣਗੇ। ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਸਦਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਲੋਕ ਸਭਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸਰਵਜਨਕ ਬਾਲਗ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸਦਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸਦਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

15. ਸੰਘਾਤਮਕ ਅਤੇ ਇਕਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Federal and Unitary feature of Constitution): ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਇਕਾਤਮਕ ਵੱਲ ਝੁੱਕਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ, ਕੌਰ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਦੋਹਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ, ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਆਦਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਸੰਘਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੰਘਾਤਮਕ ਦੇ ਇਕਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਕਸ਼ਾ

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋ ਇਕਾਤਮਕ ਲੱਛਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਨਿਰਭਰਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੈਕਟਕਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ, ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਕਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਵਾਲੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

16. ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ (Local Government System) : ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ 1993 ਵਿੱਚ 73ਵੀਂ ਅਤੇ 74ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ IX ਅਤੇ ਭਾਗ IX-A ਦੇ ਨਾਲ 11ਵੀਂ ਅਤੇ 12ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 73ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 74ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ 22 ਖੇਤਰੀ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੰਘ ਦੀ ਦਫਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਚੇਚੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲਾਂ (Administrative Tribunals) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ ਵਿਧੀ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਾਂਝੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ, ਦਲ-ਬਦਲੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ (Parts) ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ (Articles)

ਭਾਗ	ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ	ਅਨੁਛੇਦ
I	ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਰਾਜ ਜਾਂ ਸੂਬੇ) ਦਾਖਲਾ, ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਾਂ ਗਠਨ	1-4
II	ਨਾਗਰਿਕਤਾ	5-11
III	ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ	12-35
IV	ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ	36-51
IVA	ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਫਰਜ਼	51A
V	ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ	52-151
VI	ਸੂਬਾ (ਰਾਜ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ) ਸਰਕਾਰ	152-237
VII	ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਸੂਚੀ B ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 7ਵੀਂ ਸੋਧ 1956 ਰਾਹੀਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।	238
VIII	ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ	239-241
IX	ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਸੂਚੀ ਦੇ ਭਾਗ ਡੀ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼। ਇਸਨੂੰ 1956 ਵਿੱਚ 7ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।	242-243
X	ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰ	244-244A
XI	ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਵਿਚਾਲੇ ਸਬੰਧ	245-263
XII	ਵਿੱਤ, ਜਾਇਦਾਦ, ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਮਾਮਲੇ	264-300
XIII	ਵਪਾਰ, ਵਣਜ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ	301-307
XIV	ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਅਧੀਨ ਸੇਵਾਵਾਂ	308-323
XIVA	1976 ਵਿੱਚ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ	323A-323B
XV	ਚੋਣ ਅਤੇ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ	324-329
XVI	ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ST/SC ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨਜ਼	330-342
XVII	ਅਧਿਕਾਰਤ/ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ	343-351
XVIII	ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ	352-360
XIX	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਛੋਟ ਬਾਰੇ ਫੁਟਕਲ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜਪਾਲ	361-367
XX	ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ	368
XXI	ਅਸਥਾਈ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ	369-392
XXII	ਛੋਟਾ ਸਿਰਲੇਖ, ਅਰੰਭ ਅਤੇ ਰੱਦ ਕਰਨਾ	393-395

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ (Schedules)

ਭਾਗ	ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ	ਅਨੁਛੇਦ
ਪਹਿਲੀ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ	1,4
ਦੂਸਰੀ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਰਾਸਟਰਪਤੀ, ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ, ਰਾਜਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ, ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਅਤੇ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ, ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤਿਆਂ ਸਬੰਧੀ।	59, 65, 75, 97, 125, 148, 158, 164, 186 ਅਤੇ 221
ਤੀਸਰੀ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ, ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ, ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ, ਕੰਡੀਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ, ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਸਹੁੰ	75, 84, 99, 124, 146, 173, 188 ਅਤੇ 219
ਚੌਥੀ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਇਹ ਅਨੁਸੂਚੀ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।	4, 80
ਪੰਜਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਇਹ ਅਨੁਸੂਚੀ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।	244, 275
ਛੇਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਇਹ ਅਨੁਸੂਚੀ ਅਸਾਮ, ਮੇਘਾਲਿਆ, ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਅਤੇ ਮਿਜੋਰਮ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।	244(2)
ਸੱਤਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸਬੰਧੀ ਸੂਚੀਆਂ	246
ਅੱਠਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਇਹ 22 ਦਫਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।	344(1), 351
ਨੌਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਐਕਟ (Act) ਅਤੇ ਅਧਿਨਿਯਮ (Regulation) ਜੋ ਜ਼ਮੀਨ ਸਬੰਧੀ ਸੋਧਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।	31-B
ਦਸਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਇਹ ਅਨੁਸੂਚੀ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਅਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।	102, 191
ਗਿਆਰਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਪੰਚਾਇਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸੱਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ	243-G
ਬਾਰਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ	ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸੱਤ੍ਰਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ	243-W

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

- ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਟਾਈਮ-ਲਾਈਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਚੋਣਵੇਂ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖੋ—

- (ੳ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ' ਕਿੱਥੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
- (i) ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ (ii) ਐਨ ਮੱਧ ਵਿੱਚ
- (iii) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (iv) ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ
- (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ?
- (i) ਬਰਤਾਨੀਆ (ii) ਪਾਕਿਸਤਾਨ
- (iii) ਜਰਮਨੀ (iv) ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ
- (ੲ) ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਿਹੜੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ?
- (i) 15 ਅਗਸਤ, 1947 (ii) 26 ਨਵੰਬਰ, 1950
- (iii) 26 ਜਨਵਰੀ, 1950 (iv) 16 ਅਗਸਤ, 1949
- (ਸ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਕੌਣ ਹੈ?
- (i) ਸਰਕਾਰ (ii) ਲੋਕ
- (iii) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (iv) ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ
- (ਹ) ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਦਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ?
- (i) ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਆਂ (ii) ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ
- (iii) ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ (iv) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਹੀ

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
- (ਅ) “ਲੋਕਤੰਤਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਹੈ?” ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕਹੇ ਸਨ?
- (ੲ) ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੈ?
- (ਸ) ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਲਈ ਹੈ?
- (ਹ) ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਣ ਸਨ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮਸੌਦਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਣ ਸਨ?
- (ਕ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ।
- (ਖ) ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਹਨ।
- (ਗ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- (ਘ) ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (ਙ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 79 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਦ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

3. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ?
- II. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- III. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
- IV. ਗਣਰਾਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- V. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਦਾ ਥੈਲਾ (Bag of borrowing) ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

IV. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ?
- II. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਕੀ ਉਧਾਰ ਲਿਆ?
- III. ਸਿੱਧ ਕਰੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਚਕਤਾ ਅਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ?
- IV. ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- V. ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- VI. ਬਾਲਗ-ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- VII. 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਕ ਹੈ' ਇਸਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ?

5. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ 10-15 ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
- II. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- III. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ? ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
- IV. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੌਰਾਨ 'ਮਸੌਦਾ ਕਮੇਟੀ' ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਅਧਿਕਾਰ (ਹੱਕ) ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Rights and Fundamental Rights)

ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਰੂਪ (Welfare nature of state) ਦੇ ਹਨ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ, ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ (Citizens) ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਖ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਾਸਕੀ (Prof. Laski) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਵਿਕਾਸ (Social, Economic, Political, Mental, Moral and Individual Development) ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿੱਜੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

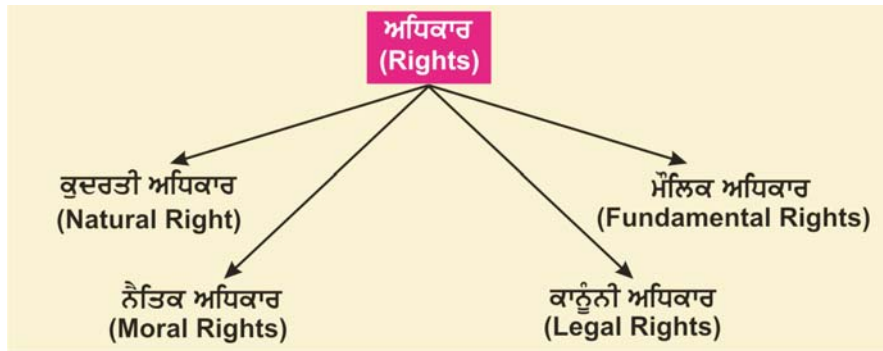
ਅਧਿਕਾਰਾਂ (Rights) - ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:-

1. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਾਸਕੀ (Laski) ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।”
2. ਬੋਸਾਂਕੇ (Bosanquet) ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਹ ਦਾਅਵੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।”
3. ਵਿਲਡੇ (Wilde) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਉਚਿਤ ਮੰਗ ਹੈ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਮੰਗਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਹ ਦਾਅਵੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਮੰਗਾਂ ਜਾਂ ਉਚਿਤ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਾਜ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸਮਾਂ (Type of Rights)

1. ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ (Natural Rights) : ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਾਹਨ ਲਾਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਲਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਇਹਨਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਾਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Moral Rights) : ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਢੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਾ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣ ਪਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ (Legal Rights) : ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ, ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਧਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਅਦਾਲਤਾਂ (Courts) ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ (Legal) ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ (Fundamental) ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਹੀ ਫਰਕ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Legislature) ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ 6 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ।

4. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Rights) : ਅੱਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰੀ ਰਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਸੀਂ ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿੱਲ ਆਫ ਰਾਈਟਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 12 ਤੋਂ 35 ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਯੋਗ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਧਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਜਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ :

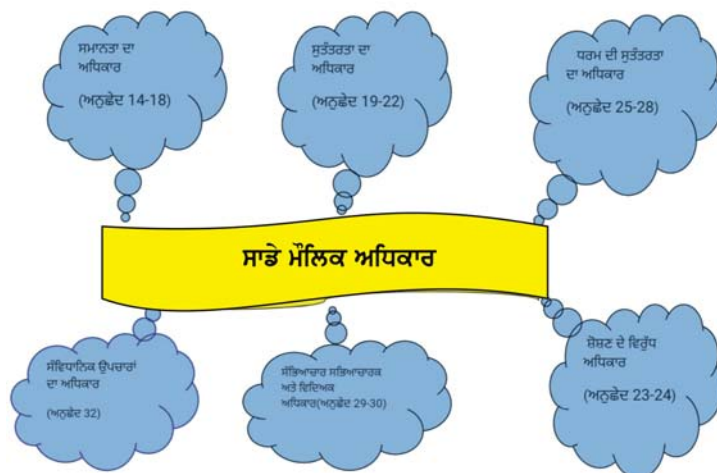
ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਕੌੜਾ ਤਜ਼ਰਬਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ, ਲਿਖਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੱਧ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਨਤਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ :

1. ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਰਵਉੱਚ ਕਨੂੰਨ ਭਾਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Rights in Indian Constitution)

ਭਾਰਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 6 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 1978 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ 44ਵੀਂ ਸੋਧ ਅਧੀਨ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ 31) ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ 12 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਅਨੁਛੇਦ 300-ਏ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਛੇਦ 12 ਤੋਂ 35 ਤੱਕ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰ ਅਨੁਛੇਦ 12, 13, 33, 34 ਅਤੇ 35 ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1. ਅਨੁਛੇਦ-12 : ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸੰਸਦ, ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ।

2. ਅਨੁਛੇਦ-13 : ਰਾਜ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵੇਗਾ ਜੋ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਨੂੰਨ ਉਥੋਂ ਤੱਕ ਰੱਦ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 6 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :-

- ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ-14 ਤੋਂ 18)
- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ-19 ਤੋਂ 22)
- ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ-23 ਤੋਂ 24)
- ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ-25 ਤੋਂ 28)
- ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ-29 ਤੋਂ 30)
- ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ-32)

● **ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੁਛੇਦ-14 ਤੋਂ 18 (Right to Equality) :** ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਦਿ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ 14 ਤੋਂ 18) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

(i) ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ, ਅਨੁਛੇਦ-14 (Equality before law and equal protection by law) : “ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਭ ਲਈ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ” ਇਹ ਅਨੁਛੇਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ‘ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਥੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ :

- (a) ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (b) ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ 2 ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟਿਸ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।
- (c) ਇਸ ਕਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੁਖੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

(ii) **ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਮਨਾਹੀ, ਅਨੁਛੇਦ-15 (Prohibition of Discrimination on Certain Grounds)** : ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਜਨਮ (Birth), ਜਾਤ (Caste), ਰੰਗ (Colour), ਨਸਲ (Race), ਭਾਸ਼ਾ (Language) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਜਨਤਕ ਹੋਟਲਾਂ) ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਸੜਕਾਂ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਤਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ :

(a) ਰਾਜ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(b) ਰਾਜ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(iii) **ਸਰਵਜਨਕ ਪਦਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਨੁਛੇਦ-16 (Equality of Opportunity)** : ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਵੀ ਪਦਵੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਹੁਦੇ ਜਾਂ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਜਨਮ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

ਸੰਸਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਜੇਕਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਕੇ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਇਹ ਅਨੁਛੇਦ 16 ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(iv) **ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ, ਅਨੁਛੇਦ-17 (Abolition of Untouchability)** : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਮਾੜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਨੁਛੇਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜਿਆ ਹੈ।

ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਨੂੰਨ, 1976 ਅਨੁਸਾਰ ਛੂਤ ਛਾਤ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਪਰਾਧ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ :

(a) ਛੂਤ-ਛਾਤ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਣਾ।

(b) ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੜਕਾਂ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਤਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ। ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

ਛੂਤ-ਛਾਤ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 6 ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ 2 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ 100 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਜ਼ਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

(v) **ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਅਨੁਛੇਦ-18 (Abolition of titles)** : ਅਨੁਛੇਦ 18 ਅਧੀਨ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ

ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਉਪਾਧੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। 15 ਦਸੰਬਰ, 1995 ਦੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸਰਕਾਰ, ਭਾਰਤ ਰਤਨ, ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ, ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਅਤੇ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ, ਵਰਗੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

● **ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਨੁਛੇਦ-19 ਤੋਂ 22 (Right to liberty) :** ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਦਰਜ ਅਨੁਛੇਦ 19 ਤੋਂ 22 ਤਹਿਤ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਕਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :-

(i) **ਅਨੁਛੇਦ-19 :** ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਅਧੀਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ:-

(ੳ) **ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Right to freedom of speech and expression) :** ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਖੋਫ਼ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਰੋਕਾਂ : ਅਨੁਛੇਦ-19 (2) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਉਪਰ ਉਚਿਤ ਰੋਕਾਂ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਉਚਿਤ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਰਾਜ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:- ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋਵੇ, ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੋਵੇ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ, ਅਪਰਾਧ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰਾਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਰਾਜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਉਚਿਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਅ) **ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Press) :** ਅਨੁਛੇਦ-19 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰ ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ 44 ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਛੇਦ 361 ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

(ੲ) ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Information) : ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ 13 ਮਾਰਚ, 2008 ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੁਛੇਦ-19 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਿਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Right to assemble peacefully and without arms) : ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਬਿਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਜਲਸੇ ਜੂਲਸ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਪਰ ਰੋਕਾਂ : ਅਨੁਛੇਦ-19 (3) ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ, ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਧਰਨਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Right to form association or unions) : ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਪਰ ਰੋਕਾਂ : ਅਨੁਛੇਦ-19 (4) ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ, ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ੴ) ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Right to move freely in India) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਪਰ ਰੋਕਾਂ : ਅਨੁਛੇਦ 19 (5) ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਉੱਚਿਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੵ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਸਣ ਜਾਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (Right to reside and settle in any part of India) : ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿੱਤੇ ਵੀ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਸਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਪਰ ਰੋਕਾਂ : ਅਨੁਛੇਦ-19 (5) ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਸਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਉੱਚਿਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(੶) ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (Right to practice any profession occupation, business or trade) : ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿੱਤਾ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿੱਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(੷) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ : 23 ਜਨਵਰੀ, 2004 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫ਼ੈਸਲੇ ਰਾਹੀਂ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-19 ਅਨੁਸਾਰ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਤਹਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

(ii) ਜੁਰਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੁਛੇਦ-20 (Protection in respect of conviction for offence) : ਜੁਰਮ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:-

ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਓਨਾ ਚਿਰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਅਪਰਾਧ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨ ਨਾ ਤੋੜਿਆ ਹੋਵੇ।

ਜੁਰਮ ਕਰਨ 'ਤੇ, ਚਲੰਤ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਜੁਰਮ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਜੁਰਮ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(iii) ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਨੁਛੇਦ-21 (Protection of life and personal liberty) : ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(iv) ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਨੁਛੇਦ-21A (Right to Education) : ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 45 ਅਧੀਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਕਿ ਹਰੇਕ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 10 ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ 56 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਸੰਬਰ 2002 ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 86 ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਛੇਦ-21A ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 2009 ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੋਧ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(v) ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਨੁਛੇਦ-22 (Protection against arrest and detention) : ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ:-

- (a) ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।
- (b) ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਕੀਲ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (c) ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 24 ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆਵਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਨਿਵਾਰਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦਾਂ (Preventive Detention) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

● **ਸੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਨੁਛੇਦ-23 ਅਤੇ 24 (Right against Exploitation) :** ਅਨੁਛੇਦ 23 ਅਤੇ 24 ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:-

(i) **ਮਨੁੱਖੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ, ਅਨੁਛੇਦ-23 :** ਮਨੁੱਖੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣਾ ਭਾਵ ਵਗਾਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਨੁਛੇਦ 23 (2) ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

(ii) **ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਅਨੁਛੇਦ-24 :** ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਰਾਹੀਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰੀ ਕੰਮ ਜਾਂ ਜੋਖਮ ਭਰੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਖਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਔਖੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

● **ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਨੁਛੇਦ-25 ਤੋਂ 28 :** ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 25 ਤੋਂ 28 ਤੱਕ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:-

(i) **ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਨੁਛੇਦ-25 :** ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਅਧੀਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰ ਰੋਕਾਂ : ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲਾਉਣ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(ii) **ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਨੁਛੇਦ-26 :** ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਚੱਲ-ਅਚੱਲ ਸੰਪੱਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ।

(iii) **ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਨੁਛੇਦ-27 :** ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਪੈਸੇ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(iv) **ਸਰਕਾਰੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ, ਅਨੁਛੇਦ-28 :** ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਅਧੀਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਨੁਛੇਦ-28 (1) ਸਰਕਾਰੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵੀਰ ਜੀ, ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਅਨੁਛੇਦ-28 ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ:- ਅਨੁਛੇਦ 28 (3):- ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਅਧੀਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

● **ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੁਛੇਦ-29-30 (Cultural and Minority Rights) :** ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 29-30 ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :-

(i) **ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ :** ਅਨੁਛੇਦ-29 (1) ਦੇ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

(ii) **ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ :** ਅਨੁਛੇਦ-29 (2) ਅਨੁਸਾਰ 'ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।'

(iii) **ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ :** ਅਨੁਛੇਦ-30 (1) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(iv) **ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਮਨਾਹੀ :** ਅਨੁਛੇਦ-30 (2) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ, ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿੱਖਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

● **ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਨੁਛੇਦ-32 (Right to Constitutional Remedies) :** ਇਹ ਅਨੁਛੇਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਧਾਰਾ ਵੱਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਦਿਲ ਹੈ।” ਜੇਕਰ ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਥੋਥੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਨੁਛੇਦ-32(2) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:-

(i) **ਬੰਦੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ (ਲੇਖ) :** ਬੰਦੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਲਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ “ਹੇਬੀਅਸ ਕਾਰਪਸ” (HABEAS CORPUS) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, “ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ”। ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਗਿਰਫਤਾਰੀ ਗੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ii) **ਪਰਮ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੁਕਮ (ਲੇਖ) :** ਪਰਮ ਆਦੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਲਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਮੈਂਡੇਮੱਸ’ (MANDAMUS) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂਡੇਮੱਸ ਦਾ ਅਰਥ “ਅਸੀਂ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।” ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਫਸਰ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈਏ ਕੰਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

(iii) **ਮਨਾਹੀ ਹੁਕਮ (ਲੇਖ) :** ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਪਰੋਹਿਬਿਸ਼ਨ’ (PROHIBITION) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ “ਮਨਾਹੀ ਕਰਨਾ” ਹੈ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਰਾਹੀਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

(iv) ਅਧਿਕਾਰ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਹੁਕਮ (ਲੇਖ) : ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਕਿਉਵਰੈਂਟੋ’ (QUO WARRANTO) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ “ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਹੱਕ ਹੈ।” ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਵੀ ‘ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪਦਵੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹੋ। ਉਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਪਦਵੀ ‘ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਅਦਾਲਤ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

(v) ਉਤਪ੍ਰੇਖਣ ਹੁਕਮ (ਲੇਖ) : ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਰਸ਼ਿਓਰੇਰੀ’ (CERTIORARI) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ “ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ”। ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲੋਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਮੰਗਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਖੁਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ :

ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ‘ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ :

1. ਅਨੁਛੇਦ-33 ਅਧੀਨ : ਸੰਸਦ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਬਲ, ਅਤੇ ਸੂਹੀਆ ਤੰਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇਵੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਿਆ ਰਹੇ।

ਸੰਸਦ ਅਨੁਛੇਦ-309 ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨ, ਇਮਾਨਦਾਰ, ਗੈਰ-ਪੱਖਪਾਤੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਰਹਿਣ।

ਨੋਟ : ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਕੋਲ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ-34 ਅਨੁਸਾਰ : ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੈਨਿਕ ਕਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਮਨ-ਕਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਧਨ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੈਨਿਕ ਕਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿਸੇ ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ-35 ਅਨੁਸਾਰ : ਇਹ ਅਨੁਛੇਦ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਤੀਜੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕੇ।

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰੋਕ ਰਹਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ-358 ਅਨੁਸਾਰ : ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਛੇਦ-352 ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਕਾਲ (ਐਮਰਜੈਂਸੀ) ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਅਨੁਛੇਦ-19 ਅਧੀਨ ਉਪਲਬਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੁਅੱਤਲ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਂ ਸੀਮਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਮੁਅੱਤਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੁਛੇਦ 359 ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 32(2) ਅਧੀਨ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ 5 Writs ਕਿਹੜੇ ਮੌਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਲਿਖ ਕੇ ਚਾਰਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਓ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਕਲਪ ਚੁਣ ਕੇ ਲਿਖੋ—

- (ੳ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ?
 (i) 4 (ii) 5 (iii) 3 (iv) 6
- (ਅ) ਕਿਹੜੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ?
 (i) 44ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1978 (ii) 40ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1976
 (iii) 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1976 (iv) 46ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1978
- (ੲ) ਕਿਹੜੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
 (i) 97ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 2011 (ii) 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1976
 (iii) 44ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1978 (iv) 86ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 2002
- (ਸ) “ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ,” ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
 (i) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (ii) ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ
 (iii) ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ (iv) ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
- (ਹ) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ—
 (i) ਰਾਜਨੀਤਕ-ਲੋਕਤੰਤਰ (ii) ਸਮਾਜਿਕ-ਲੋਕਤੰਤਰ
 (iii) ਆਰਥਿਕ-ਲੋਕਤੰਤਰ (iv) ਰਾਜਤੰਤਰ
- (ਕ) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ—
 (i) ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ
 (ii) ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ
 (iii) ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ
 (iv) ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ

II. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਅਧਿਕਾਰ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
- (ਅ) ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- (ੲ) ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- (ਸ) ਕੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਿਉਂ?
- (ਹ) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ ਮੁਲਤਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਦੋਂ?
- (ਕ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਤੋਂ ਦੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- (ਖ) ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਅਨੁਛੇਦ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- (ਗ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿੱਲ (Bill of Rights) ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।
- (ਘ) 'ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ' ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ?
- (ਙ) 'ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਟ ਜਾਂ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।' (ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ)

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
- II. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਅਨੁਛੇਦ ਤੋਂ ਕਿਸ ਅਨੁਛੇਦ ਤੱਕ ਦਰਜ ਹਨ?
- III. ਕਿਹੜਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਜਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
- IV. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਣ ਸਨ?
- V. ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਆਦੇਸ਼ (ਰਿੱਟ) ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ?
- VI. ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹੜਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੌਲਿਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ?
- VII. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਸਨ?
- VIII. ਕਿਹੜੇ ਅਨੁਛੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ?
- II. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- III. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- IV. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
- V. ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੋਈ 6 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
- II. ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ (ਭਾਗ-ਤੀਜਾ) ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- III. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੌਮੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- IV. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ—
 - * ਬੰਦੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ
 - * ਪਰਮ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੁਕਮ
 - * ਮਨਾਹੀ ਦਾ ਹੁਕਮ
 - * ਅਧਿਕਾਰ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਹੁਕਮ
 - * ਉੱਤਪ੍ਰੇਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ।

ਕਰਤੱਵ (ਫਰਜ਼) ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ (Duties and Fundamental Duties)

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਡਿਊਟੀ (Duty) ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਡੈੱਟ (Debt) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਜ਼ਾ, ਉਧਾਰ ਜਾਂ ਰਿਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਉਧਾਰ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜਨ ਦੇ, ਅਸੀਂ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਾਜ/ਰਿਆਸਤ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਾਕਟਰ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ (ਹੁਣ ਸਵਰਗਵਾਸੀ) ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਕਰਤੱਵ, ਆਗਿਆ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਇੱਛਾ ਹੈ।”

ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜ/ਰਿਆਸਤ ਪ੍ਰਤੀ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਹੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਐਪਿਕਟੇਟਸ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।”

ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

1. ਕਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ (Legal Duties)
2. ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ (Moral Duties)

1. ਕਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ (Legal Duties) : ਕਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਹ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਨਾ, ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਾ, ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਸੈਨਿਕ

ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਸਰਵਜਨਕ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਹੋਣਾ, ਕੁੱਝ ਕਨੂੰਨੀ ਕਰਤੱਵ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ (Moral Duties) : ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(i) ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ (Duties of a person for himself) : ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ, ਆਤਮ ਸੰਜਮ, ਵਧੀਆ ਆਚਰਣ, ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ, ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਫਾਈ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ ਹਨ।

(ii) ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ ਜਾਂ ਫਰਜ਼ (Duties of a person for family) : ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਬੱਚਤ ਕਰਨੀ, ਬੁੱਢੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਤੱਵ ਹਨ।

(iii) ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਾਸਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ (Moral Duties of Person for Society) : ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹਨ ਜਿਵੇਂ; ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ, ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣਾ, ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਾਲੇ ਲਈ ਜਾਇਜ਼ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

(iv) ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤੱਵ ਫਰਜ਼ (Moral Duties for humanity) : ਕੱਟੜ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣਾ, ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ, ਸੰਸਾਰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ, ਸੰਸਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਫਰਜ਼ ਹਨ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹਨ।

ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਜਾਂ ਫਰਜ਼ (Fundamental Duties)

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਈਏ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸਿੱਕਾ ਦੋਨੋਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੇ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਕਰਤੱਵ ਹੀ ਹਨ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮਿਰਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਭੱਜਦੇ ਹਨ।” ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਬਕਾ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ 1936 ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਟਲੀ, ਜਪਾਨ, ਚੀਨ, ਲੇਬਨਾਨ, ਹੰਗਰੀ, ਸਪੇਨ, ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਰਤੱਵ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕੇ ਲੋਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਭੱਜ ਰਹੇ ਹਨ ਕਰਤੱਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1976 ਵਿੱਚ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਭਾਗ ਚੌਥਾ-ਏ ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 51-ਏ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 10 ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਦਸੰਬਰ 2002 ਵਿੱਚ ਹੋਈ 86 ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ 11ਵਾਂ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

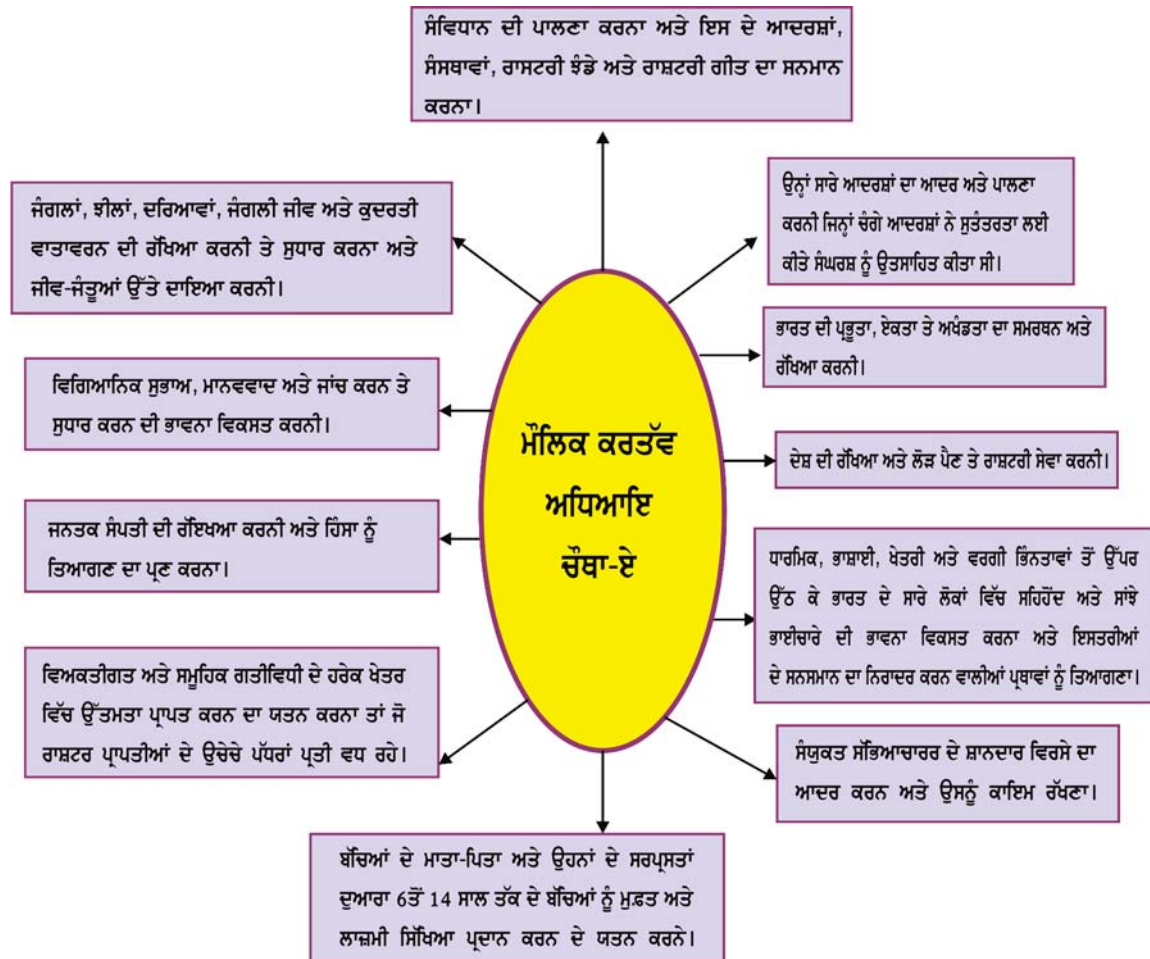
ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ
ਸਾਬਕਾ ਸੋਵੀਅਤ ਆਗੂ ਐਲ.ਬ੍ਰੈਜ਼ਨੇਵ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਿਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸ. ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਫਰਜ਼ (Fundamental Duties in the Indian Constitution)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੀ ਸਰਵਉੱਚ ਕਨੂੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੇ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਰਕ, ਸਾਡੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ

ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

2. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ : ਭਾਰਤ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੁੱਝ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ ਜਿਵੇਂ; ਅਹਿੰਸਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਾਂਝਾ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ।

3. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ : ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਰੰਗ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੀ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਸਿਆਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਹੀ ਬਾਹਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ : ਰਾਜ ਸਾਡੇ ਧਨ, ਮਾਲ ਤੇ ਜਾਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਉਪਰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਸਾਡਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

5. ਧਾਰਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਖ਼ੇਤਰੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ, ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਆਪਸੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰੀਏ। ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਔਰਤ (ਜਣਨੀ, ਮਾਂ) ਹੋਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰੀਏ।

ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੀਏ ਜੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ : ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸਾ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀਏ ਜੋ ਸਾਂਝ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

7. ਜੰਗਲਾਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਮਰ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣਾ : ਜੰਗਲ, ਦਰਿਆ, ਝੀਲਾਂ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਮਰ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ, ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਨਮਰ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

8. ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ, ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨੀ : ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਖਣ ਦੀ ਘੱਟ ਲਗਨ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ (ਤੰਗ) ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੱਧ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੋਚਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

9. ਜਨਤਕ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ : ਜਨਤਕ ਸੰਪੱਤੀ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਤਕ ਸੰਪੱਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਲਾਂ, ਡਾਕਘਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਬੱਸਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਆਦਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਨਤਕ ਸੰਪੱਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਸਾਡਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

10. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰਾਂ ਵੱਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦਾ ਰਹੇ : ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

11. ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ : ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 45 ਅਧੀਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 10 ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਵੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਸੰਬਰ 2002 ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 86 ਵੀਂ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਛੇਦ-51ਏ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੋਧ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕ 11 ਵਾਂ ਨਵਾਂ ਕਰਤੱਵ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. Traffic Lights ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਨੇੜਲਾ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਬੰਧ ਵਿਖਾਓ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਚੋਣਵੇਂ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਖੋ—

- (ੳ) ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਤੇ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ?
(i) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ	(ii) ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ
(iii) ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ	(iv) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿੱਚ
- (ਅ) ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਅਨੁਛੇਦ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ?
(i) 50-ਏ	(ii) 50-ਬੀ
(iii) 51	(iv) 51-ਏ

- (ੲ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੈ?
(i) ਜਨਤਕ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ	(i) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ
(iii) ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਦਇਆ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣਾ	(iv) ਸਮਾਨ ਸਿਵਲ ਕੋਡ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ
- (ਸ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ?
(i) ਰੂਸ	(ii) ਸਾਬਕਾ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ
(iii) ਯੂਰਪੀ ਸੰਘ	(iv) ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਆਈ ਦੇਸ਼

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ-ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ?
- (ਅ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ?
- (ੲ) ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ?
- (ਸ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ?
- (ਹ) 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੌਣ ਸਨ?
- (ਕ) ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਕੌਣ ਸਨ?
- (ਖ) ਕੌਮੀ ਵਿਰਾਸਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?
- (ਗ) ਜਨਤਕ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?
- (ਘ) 'ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਨਿਆਂਯੋਗ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ ਦੱਸੋ।
- II. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 11 ਵਾਂ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ?
- III. ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
- IV. ਕੋਈ ਚਾਰ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਲਿਖੋ।
- V. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੋਈ ਦੋ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
- II. ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ?
- III. ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਕਮੇਟੀ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਓ।

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
- II. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ

(Directive Principles of State Policy)

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹਨ?

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਅਸੀਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰੇ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲਵੇ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-36 ਤੋਂ ਅਨੁਛੇਦ-51 ਤੱਕ, ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਸੀਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਜੀ ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਘੜੇ ਗਏ ਹਨ। “ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਐਮ. ਸੀ. ਛਾਂਗਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਵਰਗ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।” ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare State) ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਬੀ ਕੇ ਗੋਖਲੇ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ, “ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣ।”

ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਿਆਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਨੁਛੇਦ-37 ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਨੁਛੇਦ-37 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ :

1. ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੋਵੇਗਾ।
2. ਇਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ।
3. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਆਂ ਪਰਖ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ :

1. **ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (As a guide for rule making) :** ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਦ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ, ਨਿਗਮ, ਬੋਰਡ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ।

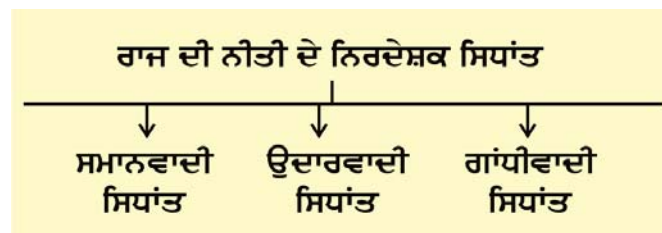
2. **ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ (Base of State Administration) :** ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3. **ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਖੇਤਰ (Wide Scope) :** ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਸ (ਕੌਮਾਂਤਰੀ) ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।

4. **ਧਾਰਾ-31 (ਸੀ) ਨਾਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ (Increased Importance) :** ਸਨ 1971 ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ 25ਵੀਂ ਸੋਧ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਧਾਰਾ 31 (ਸੀ) ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ 39 (ਬੀ) ਅਤੇ 39 (ਸੀ) ਨੂੰ ਧਾਰਾ-14, 21 ਅਤੇ 31 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਅਨੁਛੇਦ 36 ਤੋਂ 51 ਤੱਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ:-

1. ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Socialist Principles)

2. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Liberal Principles)

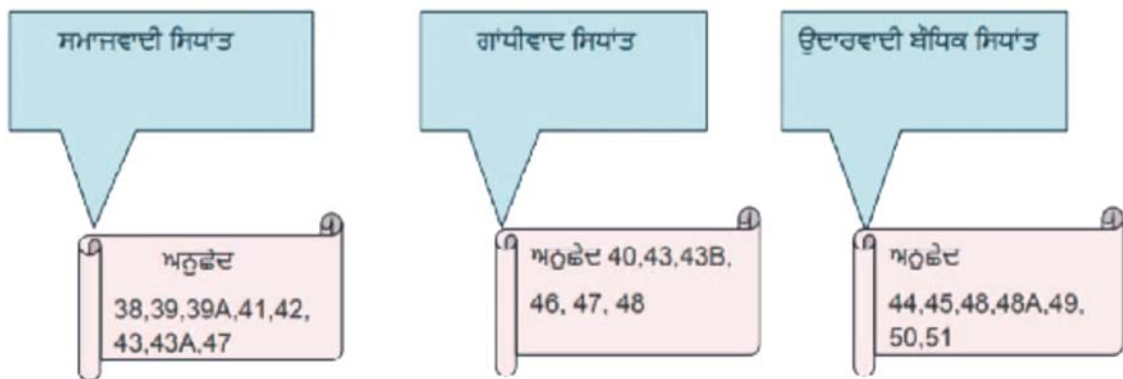
3. ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Gandhian Principles)

- ਅਨੁਛੇਦ-36, 37, 48, 48-ਏ ਅਤੇ 49 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹਨ :
- ਅਨੁਛੇਦ-36 ਵਿੱਚ 'ਰਾਜ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਸੰਸਦ, ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਹਰ ਉਹ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
- ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-37 ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਅਨੁਛੇਦ-37 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ-48 ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਦੁਧਾਯੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਰੋਕਣ ਲਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-48 (ਏ) ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-49 ਅਨੁਸਾਰ, 'ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

1. ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Socialist Principles) : ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਹਨ :

- ਅਨੁਛੇਦ-38 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਮਿਲ ਸਕੇ।
- ਅਨੁਛੇਦ-38 (2) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : ਇਹ ਧਾਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 44ਵੀਂ ਸੋਧ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-39 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : (ੳ) ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ, ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲ ਸਕਣ। (ਅ) ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ (ਨਾਗਰਿਕਾਂ) ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੋ ਸਕੇ। (ੲ) ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ

ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਨ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। (ਸ) ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਕੰਮ ਤੇ ਸਮਾਨ ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। (ਹ) ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਉਮਰ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ। (ਕ) ਇਹ ਧਾਰਾ 42ਵੀਂ ਸੋਧ, 1976 ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਵਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪਤਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। (ਖ) ਇਹ ਧਾਰਾ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 1976 ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਅਜਿਹੀ ਕਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇਗਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਮਾਨ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਾਜ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਕਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਗਰੀਬੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਮੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿ ਨਾ ਜਾਵੇ।

- ਅਨੁਛੇਦ-41 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੰਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਬੀਮਾਰੀ, ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-42 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-43 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਉਚਿਤ ਤਨਖਾਹ, ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਅਰਾਮ

ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ।

- ਅਨੁਛੇਦ-43 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਕਿ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ।

2. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Liberal Principles) : ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :-

- ਅਨੁਛੇਦ-44 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਕਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-45 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-47 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-48 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-48 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਿ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 1976 ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-49 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਹੋਣ, ਖਤਮ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਭੱਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-50 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।

3. ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Gandhian Principles) : ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ :-

- ਅਨੁਛੇਦ 40 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਕਾਇਮ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਭਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਵੈ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ।
- ਅਨੁਛੇਦ 43 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-46 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਿੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾਵੇਗਾ।

- ਅਨੁਛੇਦ-47 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਵੇਗਾ, ਸਿਰਫ਼ ਦਵਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-48 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਗਊਆਂ, ਵੱਛੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਧਾਰੂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਵੇਗਾ।

ਉਪਰੋਕਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ ਤੇ ਉਕਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ :—

- ਅਨੁਛੇਦ-51 (a) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-51 (b) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-51 (c) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ, ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰੇਗਾ।
- ਅਨੁਛੇਦ-51 (d) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : ਰਾਜ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਪਟਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ (Reciprocity/Mutual Relation between Directive Principles and Fundamental Rights)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ (Unique features of Directive Principles and Fundamental Rights) :

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ : ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨਾ ਜੁਰਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਰਾਏ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆਂ ਯੋਗ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ : ਅਨੁਛੇਦ 37 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ

ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਨੁਛੇਦ-32 ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆਂ ਪਰਖ ਯੋਗ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਆਂ ਪਰਖ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ।

3. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਹਨ : ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹੱਦ ਮਿੱਥਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਸੀਮ ਹੋਣ ਦਾ ਸਨੇਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹਨ। ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਨਾਂਹ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਰਨਾ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋਣਾ।

4. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ : ਜੇਕਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਜਦਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ, ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗਦਾਰੀ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਨਾ।

5. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹਨ।

6. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਅਜੇ ਬਾਕੀ : ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅਨੇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਾਲੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ।

7. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ : ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਹੋਵੇਗਾ।

8. ਕਨੂੰਨੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਤਮ : ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ।

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ (Inter Relation between Directive Principle and Fundamental Rights) :

ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਸਬੰਧ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

1. ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਉਦੇਸ਼ : ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹਨ : ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਛੇਦ 29 (2) ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਨੁਛੇਦ 45 ਅਧੀਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

3. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨਗੀ : ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 39 ਵਿੱਚ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਕਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਕੱਢ ਕੇ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਕਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

4. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਲੋਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨਗੀ : ਇੱਕ ਕਹਾਵਤ ਹੈ 'ਪੇਟ ਨਾ ਪਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ, ਸੱਭੇ ਗੱਲਾਂ ਖੋਟੀਆਂ' ਇਸ ਕਹਾਵਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇੱਕ ਭੁੱਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਣ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਸੋਧ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

5. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ : ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮੇਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨਿਯਮ-ਕਨੂੰਨ ਘਾੜਿਆਂ ਦਾ ਸਗੋਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹਨ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ, ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਪੂਰਕ ਹੋਣ ਦੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਿਸੇ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਗੇ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਮਿਲਾਣ ਕਰੋ —
(i) ਅਨੁਛੇਦ-50	(ਕ) ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ
(ii) ਅਨੁਛੇਦ-37	(ਖ) ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ
(iii) ਅਨੁਛੇਦ-44	(ਗ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਰੱਖਣਾ
(iv) ਅਨੁਛੇਦ-40	(ਘ) ਯੂਨੀਫਾਰਮ ਸਿਵਲ ਕੋਡ
- (ਅ) ਸਮਾਨ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ?
(i) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ	(ii) ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ
(iii) ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ	(iv) ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
- (ੲ) ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ—
(i) ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਤੰਤਰ	(ii) ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ
(iii) ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ	(iv) ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ
- (ਸ) ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਹਨ—
(i) ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰ ਲਈ	(ii) ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਲਈ
(iii) ਗਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ਲਈ	(iv) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ
- (ਹ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ?
(i) ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਿਆਂਸੰਗਤ ਕਰਨਾ
(ii) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ
(iii) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਗੀਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ
(iv) ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ
- (ਕ) ਮਿਲਾਣ ਕਰੋ —
(i) ਰਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ	(ਕ) ਅਨੁਛੇਦ-47
(ii) ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ	(ਖ) ਅਨੁਛੇਦ-51
(iii) ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ	(ਗ) ਅਨੁਛੇਦ-36
(iv) ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨਾ	(ਘ) ਅਨੁਛੇਦ-43

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ?
- (ਅ) ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ?
- (ੲ) ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
- (ਸ) ‘ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।’ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹਨ?
- II. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਅਨੁਛੇਦ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ?
- III. ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ?
- IV. ਕੋਈ ਦੋ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਿਖੋ।

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
- II. ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?
- III. ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
- IV. ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਹਨ?
- II. ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹਨ? ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਿਓ।

ਇਕਾਈ-V

ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰ-ਸੂਬਾਈ ਸਬੰਧ (Nature of Indian Union and Centre-State Relations)

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਗਰੋਂ, ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty), ਤੇ ਏਕਤਾ (Integrity), ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਦੋ ਮਹਾਂ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ, ਬਹੁ-ਧਰਮੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਾੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ-1947 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ-1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਲਾਮ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਧੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ, ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ; ਭਾਰਤ, ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ। ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਜੋ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸੌ ਬਵੰਜਾ (552) ਸਨ, ਨੂੰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ

ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਸ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰਾਇਸ਼ਮਾਰੀ ਦੁਆਰਾ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੇ ਇਖਤਿਆਰ ਭਾਵ ਇੰਸਟਰੂਮੈਂਟ ਆਫ਼ ਐਕਸੈਸ਼ਨ (Instrument of Accession) ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗਠਤ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਢਾਂਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ-ਇੱਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ, ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਅਟੱਟ (Indestructible) ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਬੇ (ਰਾਜ) ਟੁੱਟਣਯੋਗ (destructible) ਹਨ ਭਾਵ ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਤਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਸੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਨਕਲ 'ਤੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ ਆਪਣੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

1. ਸਾਧਾਰਨ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ, ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

2. ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਘੀ (ਕੇਂਦਰੀ) ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ, ਇਕਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਘ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Indian Federal System)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :-

1. ਦੋਹਰਾ ਸ਼ਾਸਨ (Dual Polity) : ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਹਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਘ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੂਬਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ। ਸੰਘੀ (ਕੇਂਦਰੀ) ਸਰਕਾਰ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਬਾ (ਰਾਜ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਅਧੀਨਗੀ ਵਾਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2. ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ (Division of Powers) : ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਾਲੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 236 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਹਨ, ਸੰਘ ਸੂਚੀ (100 ਵਿਸ਼ੇ) ਰਾਜ ਸੂਚੀ (61 ਵਿਸ਼ੇ) ਅਤੇ ਸਮਰਵਤੀ ਸੂਚੀ (52 ਵਿਸ਼ੇ)। ਸੰਘੀ

(ਕੇਂਦਰੀ) ਸਰਕਾਰ ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਘੀ (ਕੇਂਦਰੀ) ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ (ਰਾਜ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਕਨੂੰਨ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਤਾਂ ਵਿਵਾਦ ਉੱਠਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਮੁਤਾਬਕ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਬਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਨੁਛੇਦ-248 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੋਧੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

3. ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ (Written Constitution) : ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

4. ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Independence of Judiciary) : ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕਹਿਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਨਿਆਂਇਕ ਪੂਰਨ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਪਬੰਦਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨੱਧਤਾ ਅਤੇ ਡਰ ਤੋਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈ ਸਕੇ।

5. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ (Supremacy of Constitution) : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੂਬਾ (ਰਾਜ) ਸਰਕਾਰ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ (ਰਾਜ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਸੰਵਿਧਾਨਕ ਐਲਾਨ ਕੇ ਅਵੈਧ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

6. ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ (Amendment in Constitution) : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਅਨੁਛੇਦ 368 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ (ਰਾਜ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ (ਰੂਪ) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀ।

7. ਇਕਹਿਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ (Single Constitution & Citizenship) : ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਂਗ ਸੂਬਿਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ

ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ (ਸੰਘ) ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ।

ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ (Emergency Provisions)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ ਇਕਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ (Constitutional Appointments)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ (ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ) ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਹੁਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ, ਸੰਘ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕਾਤਮਕ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ/ਕਥਨ (Views about Indian Federalism)

1. ਡਬਲਿਊ. ਐੱਚ. ਮੋਰਿਸ ਜੌਨਜ਼ (W.H. Morris Jones) : ਸੌਂਦੇਬਾਜ਼ ਸੰਘ (Bargaining Federation)
2. ਗ੍ਰਾਨਵਿਲ ਆਸਟਿਨ (Granville Austin) : ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਘ Co-operative Federalism
3. ਆਇਵਰ ਜੈਨਿੰਗਜ਼ (Ivor Jennings) : ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਵਾਲਾ ਸੰਘ (Federation with centralising tendency)
4. ਕੇ. ਸੀ. ਵੀਅਰ (K.C. Where) : ਅਰਧ ਸੰਘਾਤਮਕ Quasi - Federal

ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧ (Centre-State Relations)

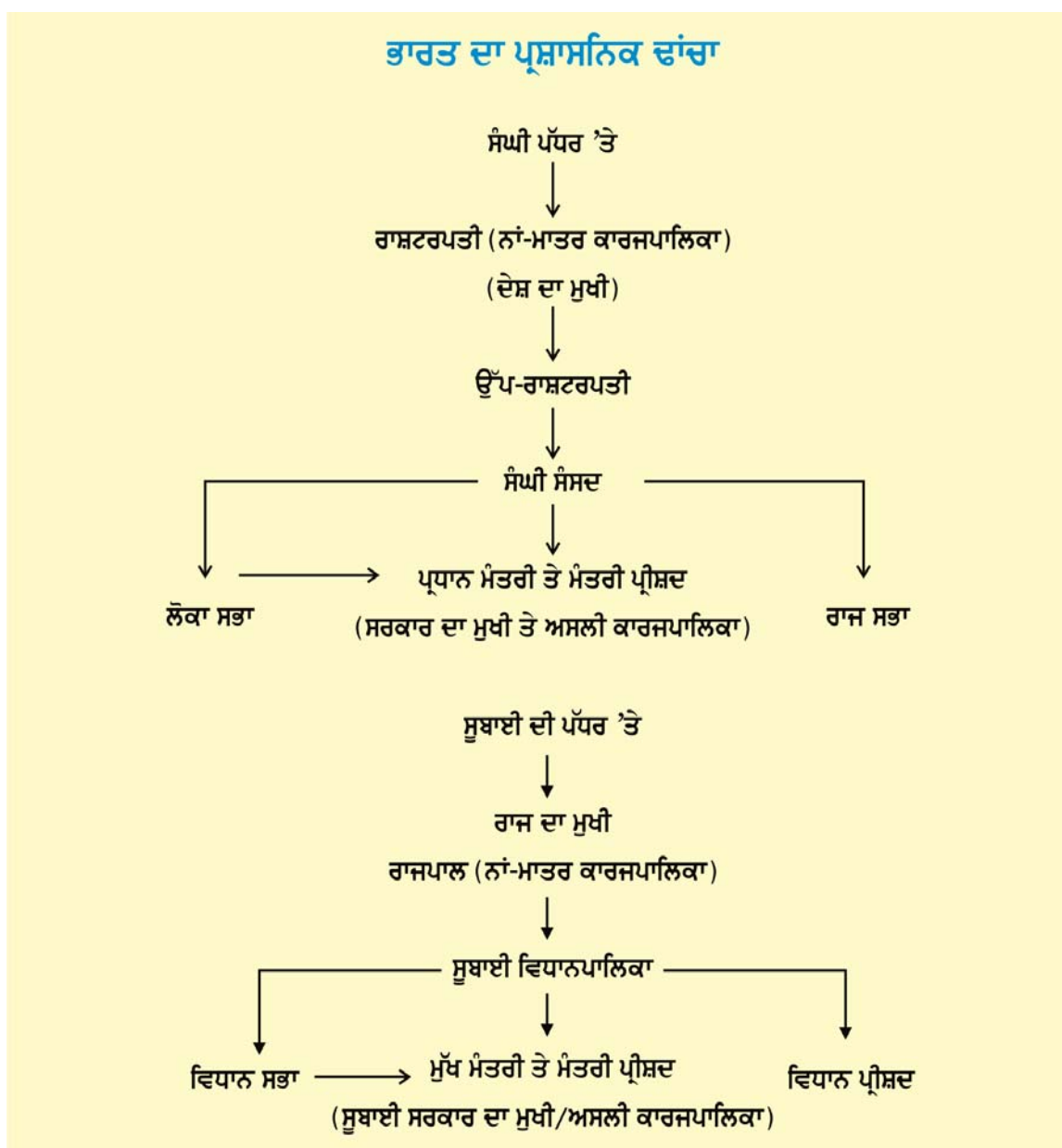
ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਧਾਨਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਨਹੀਂ ਵੰਡੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਈ ਇਕਹਿਰੀ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧਿਆਇ-XI ਅਨੁਸ਼ੇਦ-245 ਤੋਂ 255 ਤੱਕ ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਿਕ ਪੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪੱਖ।

ਵਿਧਾਨਿਕ ਪੱਖ (Legislative Aspect)

ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ

ਖਿੱਤੇ, ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਧਰਾਤਲੀ ਖੇਤਰ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਕੇਵਲ ਸਬੰਧਤ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੂਬੇ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਖੇਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ਸੰਘ ਸੂਚੀ, ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਐਕਟ 1935 ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਸੰਘ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ 98 ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ 97 ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ, ਬੈਂਕਿੰਗ, ਵਿਦੇਸ਼ ਮਾਮਲੇ, ਕਰੰਸੀ, ਊਰਜਾ, ਬੀਮਾ, ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ 59 ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ, ਪਾਣੀ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਜੂਆ, ਮੰਡੀਆਂ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ, ਖਣਿਜ, ਮਾਈਨਿੰਗ ਆਦਿ ਖੇਤਰੀ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਤੀਸਰੀ ਸੂਚੀ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੂਚੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੋਨੋਂ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰ (Goods and Services Tax), ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਵਿਆਹ, ਤਲਾਕ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਬਿਜਲੀ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਭਲਾਈ ਕਾਨੂੰਨ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਅਖ਼ਬਾਰ, ਛਾਪੇਖ਼ਾਨੇ, ਉਦਯੋਗ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ 52 ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ 47 ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 1976 ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਜੰਗਲ, ਭਾਰ ਤੇ ਮਾਪ, ਸਥਾਨਕ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਸੁਰੱਖਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ;

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 249 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਦ, ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੌਜੂਦ ਤੇ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮਿਆਦ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਇਕ-ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੇ ਰੱਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਦ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।

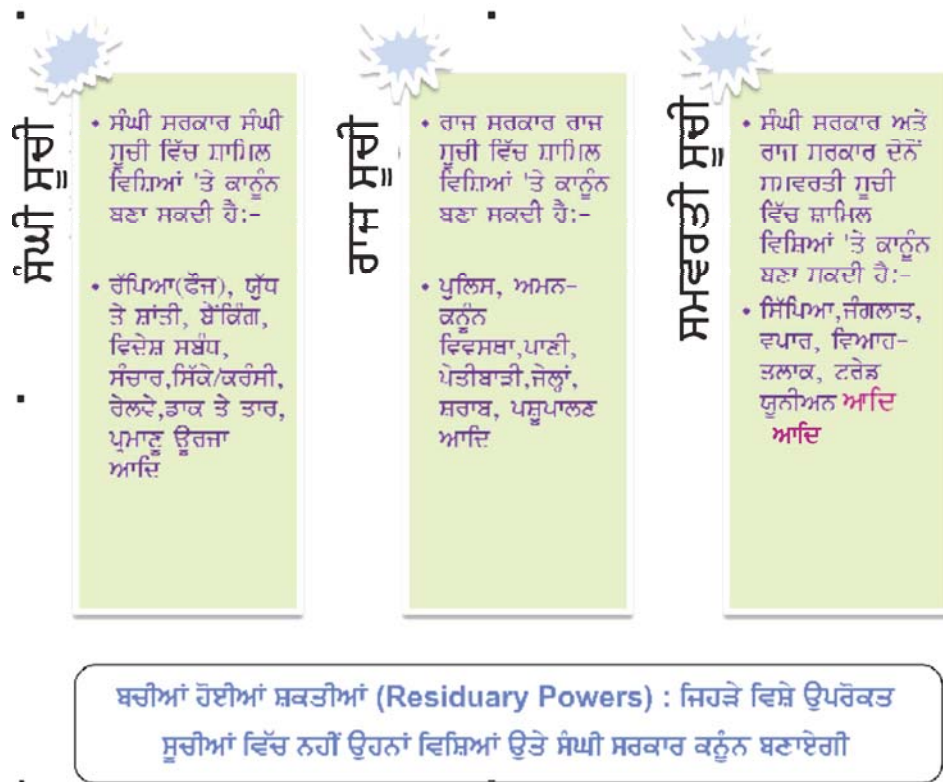
2. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ।

3. ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਧਾਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਅਜਿਹਾ ਵਿਧਾਨ ਕੇਵਲ ਸਬੰਧਤ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

4. ਕੋਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝੌਤਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤਰਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵੀਟੋ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਘ ਰਾਹੀਂ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪੱਖ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧਿਆਇ XI ਅਨੁਛੇਦ-256 ਤੋਂ 263 ਤੱਕ ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ, ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਬੇ, ਸੂਬਾਈ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਛੇਦ 365 ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਘ ਦੇ ਬਣਾਏ ਵਿਧਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਜੇਕਰ ਸੂਬੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਨੁਛੇਦ-355 ਅਤੇ 365 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਆਪਣੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟਗਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੰਮ ਦਾ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ (Mutual Delegation of Functions)

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 1956 ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜ ਸੂਬੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਤਾਲਮੇਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੰਘ ਸੂਬਾਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨੇੜਤਾ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਅੰਤਰ ਰਾਜੀ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਨਦੀ ਘਾਟੀਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਬੰਧੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸੰਸਦ, ਵਿਚੋਲਗੀ ਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਹੱਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਨੁਛੇਦ 263 ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਰਰਾਜੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਆਪਸੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰੇਗੀ।

ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾਵਾਂ (All India Services)

ਲੋਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 312 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਆਂ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਅਤੇ 30 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਿਸ਼ਰਤ, ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ (IAS), ਭਾਰਤੀ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾਵਾਂ (IPS) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾਵਾਂ (IFS) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਸੰਘ/ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅੰਤਿਮ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਬਾਈ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ (PPSC) ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਦਵੀਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਿਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਗਠਿਤ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ (Integrated Judicial System)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸੰਘ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕਹਿਰਾ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ ਭਾਵ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਕਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਸੂਬੇ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਦ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰ-ਸੂਬਾਈ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਨੁਛੇਦ

ਵਿਧਾਨਿਕ ਸਬੰਧ

1. ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ - ਅਨੁਛੇਦ 245
2. ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ /ਸੂਚੀਆਂ - ਅਨੁਛੇਦ 246
3. ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰ (GST) ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਬੰਧ - ਅਨੁਛੇਦ 246A
4. ਵਿਧਾਨ/ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਬਚੀਆਂ-ਖੂਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ - ਅਨੁਛੇਦ 248
5. ਸੂਬਾ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸੰਸਦ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ - 249
6. ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ/ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸੰਸਦ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣਾ - 252
7. ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਬਨਾਉਣਾ - ਅਨੁਛੇਦ 253

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਬੰਧ

1. ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਉੱਤੇ ਸੰਘ (ਭਾਰਤ) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ - ਅਨੁਛੇਦ 260
2. ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦਰਿਆ-ਘਾਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰ-ਸੂਬਾ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ - ਅਨੁਛੇਦ 262
3. ਅੰਤਰ-ਸੂਬਾ ਕੌਂਸਲ ਬਾਰੇ ਉਪਬੰਧ (Provisions) - ਅਨੁਛੇਦ 263

ਵਿੱਤੀ ਸਬੰਧ (Financial Aspect/Relation)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧਿਆਇ XII ਅਨੁਛੇਦ-268 ਤੋਂ 293 ਤਕ ਸੰਘ ਸੂਬਾਈ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਰ ਲਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਸਦ, ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ 13 ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਰ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲਗਭਗ 18 ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕਰ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ 101 ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ-2016 ਦੁਆਰਾ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰ (GST) ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਦ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਰ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਬਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਸੰਸਦ ਨੇ ਉਪਹਾਰ, ਘਰ, ਜਾਇਦਾਦ ਕਰ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗ ਕਰ ਲਗਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਦੀ ਵੰਡ (Distribution of Tax revenue)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਾਉਣ, ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਰ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਮਦਨ ਕਰ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਮਦਨ ਕਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਨ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 80ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ, 2000 ਨੇ ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਧਨ ਵਿੱਚੋਂ 29 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ

ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ Alternative scheme of Devolution ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 1996 ਤੋਂ ਲਾਗੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 101ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 2016 ਰਾਹੀਂ ਸੰਘ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰ (CGST) ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰ (GST) ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ, ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਬੰਧ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

1. **ਅਨੁਛੇਦ-268** ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਕਰ (Tax) ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵਟਾਂਦਰਾ ਬਿੱਲਾਂ, ਚੈੱਕਾਂ, ਬੀਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਸਟੈਂਪ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ।

2. **ਅਨੁਛੇਦ-269** ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਕਰ ਲਗਾਏ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਮਦਨ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ, ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫ਼ਰੋਖਤ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਲਗਾਏ ਕਰ ਹਨ।

3. **ਅਨੁਛੇਦ-270** ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਕਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਕਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਾਂ 'ਤੇ ਡਿਊਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ-271 ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਕਰਾਂ ਦੇ ਸਰਚਾਰਜ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਕਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲਗਾਏ, ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭੂਮੀ ਕਰ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਮਦਨ 'ਤੇ ਕਰ ਅਤੇ ਖਣਿਜ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਰ।

ਗੈਰ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਦੀ ਵੰਡ (Distribution of non tax revenue)

ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਗੈਰ-ਕਰ ਮਾਲੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਡਾਕ ਤੇ ਡਾਕ-ਤਾਰ, ਰੇਲਵੇ, ਬੈਂਕਿੰਗ, ਬ੍ਰੈਡਕਾਸਟ, ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਕਰੰਸੀ, ਸੰਘੀ ਜਨਤਕ ਉੱਦਮੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਆਦਿ। ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੈਰ ਕਰ-ਮਾਲੀਆ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਜਾਈ, ਜੰਗਲਾਤ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣਾ, ਸੂਬਾਈ ਜਨਤਕ ਉੱਦਮੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਆਦਿ।

ਗ੍ਰਾਂਟ ਸਹਾਇਤਾ (Grant in Aid)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮਦਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

1. ਪ੍ਰਵਿਧਾਨੀ ਗ੍ਰਾਂਟ (Statutory Grant)

2. ਅਖਤਿਆਰੀ ਗ੍ਰਾਂਟ (Discretionary Grant)

1. ਪ੍ਰਵਿਧਾਨ ਗ੍ਰਾਂਟ (Statutory Grant) : ਅਨੁਛੇਦ 275 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਦ, ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਟੈਚੂਟਰੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰਾਂਟ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

2. ਸੰਘ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਅਖਤਿਆਰੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ (Discretionary Grants) : ਅਨੁਛੇਦ-282 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਆਯੋਗ (Financial Commission)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-280 ਜ਼ਰੀਏ ਵਿੱਤ ਆਯੋਗ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਅਰਧ ਨਿਰਮਾਣਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਯੋਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿੱਤ ਆਯੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਘ ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਘ ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ (Borrowing by the Union and the States)

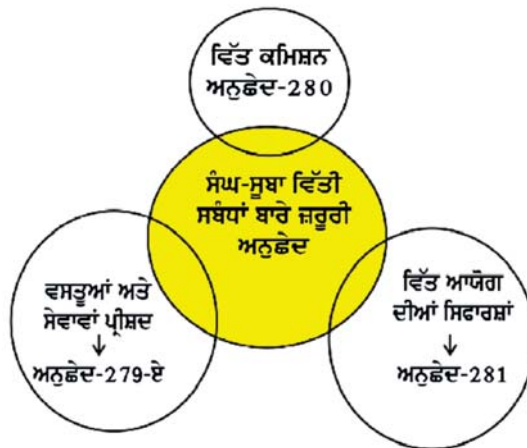
ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਸੌਂਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਅਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੇਵਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਣ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗਾਰੰਟੀ ਦੇ ਕੇ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ (Consolidated Fund of India) ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ।

ਅੰਤਰ-ਸੂਬਾਈ ਕਰ ਛੋਟਾਂ (Inter government Tax immunities)

ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਛੋਟਾਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਘ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿੱਤ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਚੱਲ-ਅਚੱਲ ਜਾਂ ਠੋਸ ਜਾਂ ਤਰਲ ਸੰਪਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੂਬਾਈ ਕਰ ਨਹੀਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਜਾਇਦਾਦਾਂ (ਚੱਲ-ਅਚੱਲ ਠੋਸ ਤੇ ਤਰਲ) ਨੂੰ ਸੰਘ ਦੇ ਕਰਾਂ 'ਤੇ ਛੋਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਸਮੇਂ ਸੰਘ, ਸੂਬਾਈ ਵਿੱਤੀ ਵੰਡ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਮਦਨ ਸਰੋਤਾਂ (ਕਰ ਅਤੇ ਗਰਾਂਟਾਂ) ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੌਰਾਨ ਸੰਘ, ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਰੁਝਾਨ

1. ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਤੇ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ : ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ, ਵਿਧਾਨਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ ਜਾਂ ਦੇਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਲਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੰਘ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਰਹੇ ਹਨ।

2. ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ : ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਘ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ) ਦੁਆਰਾ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਂ ਗਰਾਂਟਾਂ ਵੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਸੰਘੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ : ਸੰਘ (ਕੇਂਦਰ) ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸੰਘ ਕੋਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੌੜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਗਠਬੰਧਨ : ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਾਈ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੌੜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਜਾਂ ਗਠਬੰਧਨ ਕਰ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਘ, ਸੂਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ

- ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ 1966 (Administrative Reforms Commission 1966) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮੌਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।
- ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਡਾ. ਪੀ. ਵੀ. ਰਾਜਮੰਨਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਰਾਜਮੰਨਾਰ ਕਮੇਟੀ (1969) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੁਆਰਾ 1973 ਵਿੱਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

- ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੁਆਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ (1977) ਸੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।
- ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਧੀਆ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕੌਂਸਲ (ਅਨੁਛੇਦ-263) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1990 ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰੀਆ ਆਯੋਗ (1983) ਅਤੇ ਪੁਣਡੀ ਕਮਿਸ਼ਨ (2007) ਥਾਪੇ ਗਏ।

42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੋਧ ਐਕਟ, 1976

ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਦਾ ਸੰਘ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਦਲਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ - ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ।
2. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਮੌਲਿਕ ਕਰੱਤਵਾਂ ਉੱਥੇ ਬਣੀ ਸਵਰਣ ਸਿੰਘ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗ-IVA ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 51-A ਰਾਹੀਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
3. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਕੈਬਿਨਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਮੰਨਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
4. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਗ XIV-A ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ 323-A ਤੇ 323-B ਜੋੜਿਆ।
5. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਉਪਰ ਸੰਨ 1971 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਲ 2001 ਤੱਕ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।
6. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰਿੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
7. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ਛੇ ਸਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
8. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨੂੰ ਅਵੇਧ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
9. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉਪਰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

10. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗ-IV ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
 - (i) ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਲਈ ਸਮਾਨ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਫਤ ਕਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ; ਅਨੁਛੇਦ-39A ।
 - (ii) ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ (ਅਨੁਛੇਦ 43A ਅਤੇ 3) ਵਾਤਾਵਰਨ, ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (ਅਨੁਛੇਦ-48A)
11. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਭਾਗ ਲਈ ਐਲਾਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
12. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਐਲਾਨੇ ਗਏ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ 1 ਸਾਲ ਤੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
13. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਬੇ ਜਾਂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
14. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੂਬਾਈ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਕੱਢ ਕੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ—
 - (i) ਸਿੱਖਿਆ (ii) ਜੰਗਲ (iii) ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ (iv) ਨਾਪ-ਤੋਲ (v) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ।
15. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਲਈ ਕੋਰਮ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
16. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਾਹੀਂ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂਇਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

44ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਕਾਨੂੰਨ 1978

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੋਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

1. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਾਂਗ ਮੁੜ 6 ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
2. ਇਸ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਰਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
3. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

4. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਸੂਬੇ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ, ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।
5. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਅੰਤਰਿਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
6. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਸਮੇਂ ਸੰਘੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
7. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ 'ਅਨੁਛੇਦ-352' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸ਼ਬਦ 'ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੜਬੜ' ਨੂੰ 'ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ' ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋਇਆ।
8. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਅਣ ਕੀਤੇ ਗਏ।
9. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਇ-III ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ-31) ਨੂੰ ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰਕੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧਿਆਇ-XII ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ (ਅਨੁਛੇਦ 300-A) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
10. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਲਾਗੂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਛੇਦ-20 ਅਤੇ ਅਨੁਛੇਦ-21 ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
11. ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਸ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਝਗੜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੇਂਦਰ-ਸੂਬਾਈ ਸਬੰਧ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ, ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਚੁਣੋ—

- (ੳ) ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ?
(i) ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ	(ii) ਅਮਰੀਕਾ
(iii) ਇੰਗਲੈਂਡ	(iv) ਕੈਨੇਡਾ
- (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ?
(i) ਦੋ	(ii) ਤਿੰਨ
(iii) ਚਾਰ	(iv) ਪੰਜ

- (ੲ) ਨਵੀਂ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
- (i) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਾਹੀਂ (ii) ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਾਹੀਂ
- (iii) ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ (iv) ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਾਹੀਂ
- (ਸ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਘ ਸੂਬਾਈ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜਾ ਕਥਨ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?
- (i) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ
- (ii) ਸੰਘ ਕੋਲ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ।
- (iii) ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ, ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਅਨੁਛੇਦ 365 ਰਾਹੀਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਹ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ?
- (i) ਆਮਦਨ ਕਰ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਹੈ
- (ii) ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (iii) ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਵਪਾਰਕ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (iv) ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ।
- (ਕ) ਸੰਘ-ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸਬੰਧੀ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ?
- (i) ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ (ii) ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ
- (iii) ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (iv) ਭਾਰਤੀ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ
- (ਖ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ XI ਵਿੱਚ ਸੰਘ-ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?
- (i) ਵਿਧਾਨਕ, ਨਿਆਂਇਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ (ii) ਕਾਰਜਕਾਰੀ, ਵਿਤੀ, ਵਿਧਾਨਕ
- (iii) ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ (iv) ਵਿਧਾਨਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ, ਵਿਤੀ

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
- (ਅ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਹਨ?
- (ੲ) ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ (ਕਮਿਸ਼ਨ) ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- (ਸ) ਜੀ.ਐਸ.ਟੀ. ਆਇਦ (ਲਾਗੂ) ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਕਿਹੜੀ ਸੋਧ ਹੋਈ ਸੀ?
- (ਹ) ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ.....ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਵਰਗਾ ਹੈ।
- (ਕ) ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਗਠਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (ਖ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ (ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ) ਵਿੱਚ ਰੇਲ ਤੇ ਜਨ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ਗ) 'ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਦ, ਸੂਬਾਈ (ਰਾਜ) ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਘ) 'ਸੂਬਾ (ਰਾਜ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ) ਸਰਕਾਰ, ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਙ) 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਬੰਧੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- II. ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਕੀ ਹੈ?
- III. ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।
- IV. ਸਰਵ-ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- V. ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਦਰਸਾਓ।
- VI. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸੰਘ ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- II. ਸੰਘ ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਵਿਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- III. ਸੰਘ-ਸੂਬਾਈ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕੌਮੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਕਾਰਨ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- IV. ਕਿਹੜੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ, ਸੂਬਾਈ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- V. ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰ ਐਕਟ, 2016 ਦਾ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪਿਆ?

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Union Government and Union Legislature)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਇਕਜੁੱਟਤਾ, ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜਬਰੀ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਉੱਤਰਦਾਈ ਤੇ ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਪਹਿਲੀ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੋਵੇ। ਦੂਸਰੀ, ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰੂਪ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ, ਵਿਧਾਨਿਕ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ, ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚਲਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਭਾਰਤ ਕੌਂਸਲ ਐਕਟ, 1892 ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ 10 ਗ਼ੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਐਕਟ 1909 ਤੋਂ ਦੋਹਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਵਿਧਾਨਕ ਤੇ ਬਜਟ ਕਾਰਜਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਧਾਨਕ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਐਕਟ, 1935 ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਵਿਧਾਨਕ ਸਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਕ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

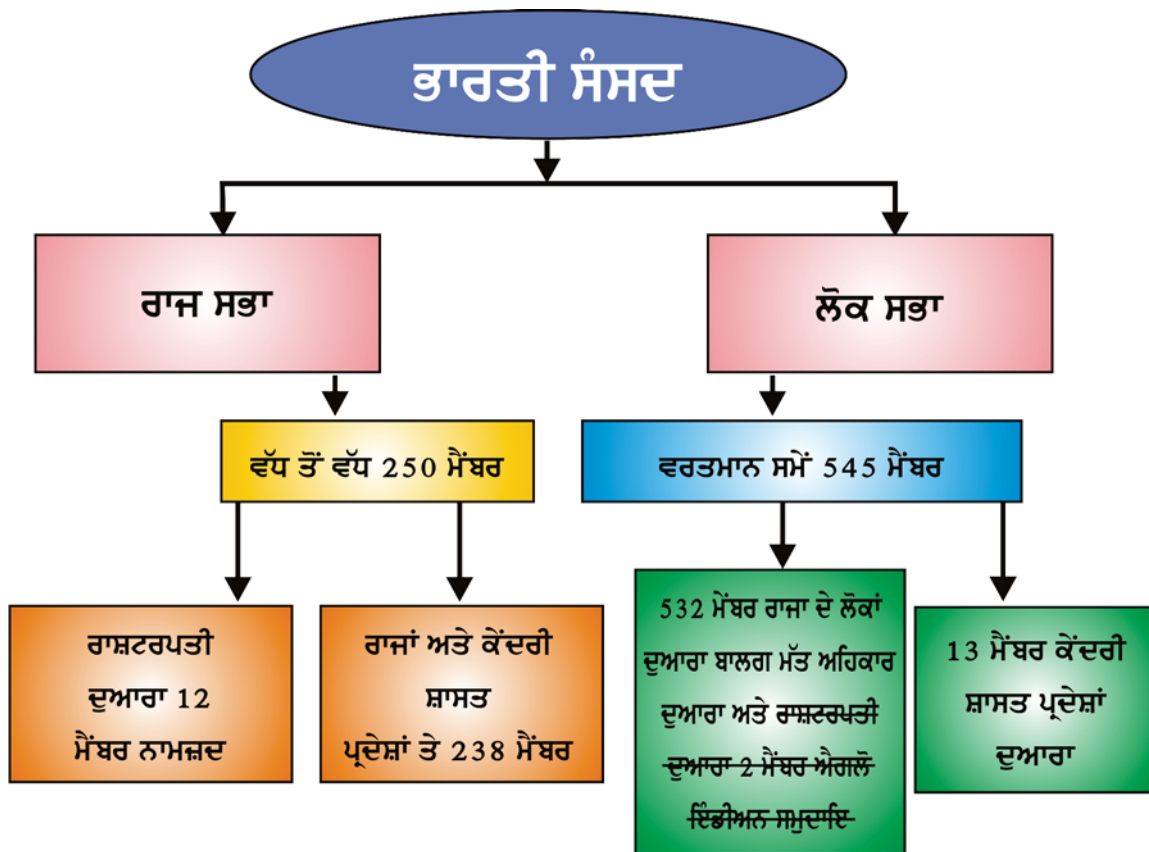
ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੈਸਟਮਿਨਸਟਰ ਮਾਡਲ (Westminster Model) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਪੰਜਵੇਂ, ਅਨੁਛੇਦ-79 ਤੋਂ 122 ਤੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਬਣਤਰ, ਕਾਰਜਕਾਲ, ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਛੋਟਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ/ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਦਨ ਜਾਂ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਭਾਵ ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਜੋ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ / ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਗਮ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ ਅੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (Presi-

dent in Parliament) ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ/ਮਹਾਰਾਣੀ ਉਥੋਂ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਬਣਤਰ :

ਰਾਜ ਸਭਾ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਸਦਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ 6 ਸਾਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਸਟੇਟਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 1954 ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਨਾਮ 'ਰਾਜ ਸਭਾ' ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ 250 ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ 238 ਮੈਂਬਰ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 12 ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 245 ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 229 ਮੈਂਬਰ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ 4 ਮੈਂਬਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ 12 ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਚੌਥੀ ਅਨੁਸੂਚੀ (Fourth Schedule) ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਲਈ ਘੱਟੋ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ 30 ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਇਕਹਰੀ ਬਦਲਵੀਂ ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ 31 ਸੀਟਾਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸੀਟ ਹੈ।

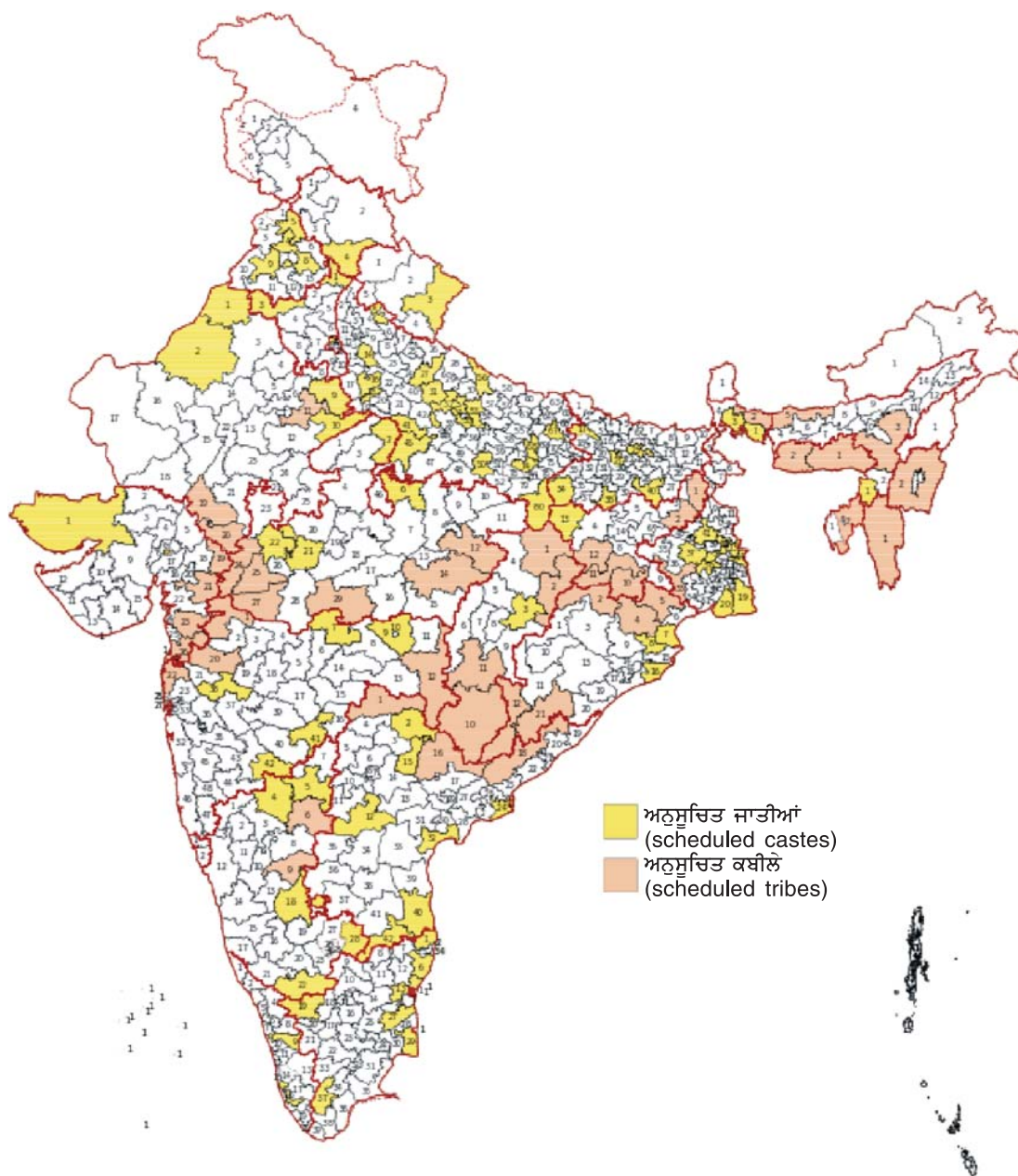
ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਦਿੱਲੀ, ਪੁੱਡੂਚੇਰੀ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇੱਕ ਚੋਣਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ :

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 552 ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 530 ਮੈਂਬਰ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ 20 ਮੈਂਬਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ 2 ਮੈਂਬਰ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 543 ਮੈਂਬਰ ਹਨ, 530 ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ 13 ਮੈਂਬਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 104ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਜਾਤੀ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਵੋਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਉਮਰ 61ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ, 1989 ਦੁਆਰਾ 21 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘਟਾ ਕੇ 18 ਸਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ First Past the post system ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਕਨੂੰਨ (ਐਕਟ, 1965) ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਹਿੱਤ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦੇ ਤਹਿਤ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੱਦਬੰਦੀ ਆਯੋਗ (Delimitation Commission) ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਨ 2002 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੇ ਸਾਲ 2008 ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ 412 ਸੀਟਾਂ ਆਮ ਵਰਗ ਲਈ, 84 ਸੀਟਾਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ 47 ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੇਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਹਲਕੇ; ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਸਮੇਤ

ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੀਟਾਂ

ਨੰ.	ਸੂਬੇ	ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੀਟਾਂ	ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੀਟਾਂ
1.	ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼	31	80
2.	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	19	48
3.	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	16	42
4.	ਬਿਹਾਰ	16	40
5.	ਪੰਜਾਬ	7	13
6.	ਤਮਿਲਨਾਡੂ	18	39

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਵਿਵਸਥਾ :

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਵੰਡ ਅਤੇ ਹਰ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਚੋਣ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੁੜ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਮਰਦਮਸ਼ੁਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੱਦਬੰਦੀ ਆਯੋਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰੇ ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ 84 ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ 2001 ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਵਿਵਸਥਾ ਉੱਤੇ 2026 ਤੱਕ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਾਰਜਕਾਲ :

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮਿਆਦ 5 ਸਾਲ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ 5 ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (98 ਵਿਸ਼ੇ) ਜਿਵੇਂ ਰੱਖਿਆ, ਕਰੰਸੀ, ਸੰਚਾਰ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਇਆ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਨੂੰਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਕਨੂੰਨ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਖਾਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਉਸ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਅਧਿਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਕਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ (Delegation legislation) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੌਂਪੀ ਕਾਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ (Delegated Legislation) : “ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਕਾਨੂੰਨਸਾਜ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸੂਬਾਈ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-

ਜੇਕਰ

1. ਰਾਜ ਸਭਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇ (ਅਨੁਛੇਦ-249)
2. ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।
3. ਜੇਕਰ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ (ਅਨੁਛੇਦ-252)
4. ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।
5. ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ (ਅਨੁਛੇਦ-253)

2. ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਉਤਰਦਾਈ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ਲੋਕ ਸਭਾ) ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਤ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਤੱਕ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਉੱਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਰਾਹੀਂ (Short duration discussion) ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Call attention motion) ਮੁਲਤਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ, (No-confidence motion) ਨਿੰਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ਲੋਕਸਭਾ) ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ-

1. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਵਾਗਤੀ ਸੰਬੋਧਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Motion of thanks) ਨੂੰ ਪਾਸ ਨਾ ਕਰਨਾ।
2. ਧਨ ਬਿੱਲ (Money bill) ਨੂੰ ਪਾਸ ਨਾ ਕਰਨਾ।
3. ਨਿੰਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Censure motion) ਜਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Adjournment motion) ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਣਾ।
4. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਮਾਤ ਦੇ ਕੇ।
5. ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਕੱਟ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Cut motion) ਪਾਸ ਕਰਕੇ।

ਅਧਿਆਦੇਸ਼ (Ordinance) : “ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਸਦ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਤੁਰੰਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ।”

3. ਵਿੱਤੀ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਤ (ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ) ਉਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਰੁਪਿਆ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾਲਾਨਾ ਵੇਰਵਾ ਪੱਤਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਬਜਟ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਵਿੱਤੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿੱਤੀ ਕਮੇਟੀਆਂ (Public Account Committee, Estimate Committee and the Committee on Public Undertakings) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਧਨ (Public money) ਦੇ ਗ਼ੈਰਕਨੂੰਨੀ, ਬੇਨਿਯਮ, ਅਣਅਧਿਕਾਰਤ ਖਰਚ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੀਂਦੇ ਖਰਚ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ ਲਈ ਹੀ

ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿੱਤੀ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਖਰਚ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ (consolidated fund) ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-368 ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ ਜਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੋਧ (ਤਰਮੀਮ) ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ (Basic structure of Indian Constitution) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1. ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ (ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹਰ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਅਤੇ ਵੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਮੱਤ) ਇਸ ਸੋਧ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ।
2. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ (ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹਰ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੱਤ ਅਤੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ 'ਤੇ ਵੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਮੱਤ)
3. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ (ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੱਧੇ 'ਤੇ ਵੱਧ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ (ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ) ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੁਆਰਾ।

ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਜ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

1. ਕੇਵਲ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਰਾਹੀਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
3. ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜੱਜਾਂ, ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਭਾਰਤ ਤੇ ਕੰਪਟ੍ਰੋਲਰ ਐਂਡ ਆਡਿਟਰ ਜਨਰਲ (Comptroller and Auditor general of India) ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਰਾਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
4. ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਇਤਾਂ ਜਾਂ ਮਰਿਆਦਾ ਭੰਗ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਫੁਟਕਲ ਕਾਰਜ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

1. ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
2. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਤਿੰਨ ਸੰਕਟਕਾਲ (ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ, ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ) ਦੇ ਐਲਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨ ਭਾਵ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

4. ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
5. ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਿਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਨਿਘਾਰ

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ / ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਠੋਸ ਨਿਯੰਤਰਣ (ਕੰਟਰੋਲ) ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ 'ਚ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ			
(Duration / Tenures of Lok Sabha)			
ਲੋਕ ਸਭਾ	ਕਾਰਜਕਾਲ	ਲੋਕ ਸਭਾ	ਕਾਰਜਕਾਲ
ਪਹਿਲੀ	1952-1957	ਦੱਸਵੀਂ	1991-1996
ਦੂਜੀ	1957-1962	ਗਿਆਰਵੀਂ	1996-1997
ਤੀਜੀ	1962-1967	ਬਾਰਵੀਂ	1998-1999
ਚੌਥੀ	1967-170	ਤੇਰਵੀਂ	1999-2004
ਪੰਜਵੀਂ	1971-1977	ਚੋਦਵੀਂ	2004-2009
ਛੇਵੀਂ	1977-1979	ਪੰਦਰਵੀਂ	2009-2014
ਸੱਤਵੀਂ	1980-1974	ਸੋਲਵੀਂ	2014-2019
ਅੱਠਵੀਂ	1985-1989	ਸਤਾਰਵੀਂ	2019-2024
ਨੌਵੀਂ	1989-1991	ਅਠਵੀਂ	2024-.....

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ (Presiding Officers of Parliament)

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸਭਾਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪ ਸਭਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਭਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪੈਨਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਪੀਕਰ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਪੀਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬਿੱਲ ਉੱਤੇ ਮਤਗਣਨਾ (ਵੋਟਿੰਗ) ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਵੋਟਾਂ ਬਰਾਬਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਵੋਟ (Casting Vote) ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਮਾਗਮ (ਇਜਲਾਸ) ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਪੀਕਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਬਿੱਲ 'ਧਨ ਬਿੱਲ' ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਬਿੱਲ ਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਅਯੋਗਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। 52 ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ (1985) ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 10 ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਪੀਕਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਜਾਂ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਖਾਲੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ, ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਵੀ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ

ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕਾਰਨ (ex-officio) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਗਪਗ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਸਿਰਫ ਧਨ ਬਿੱਲ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਉਪ-ਸਭਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ

ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਕ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚਾਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਬੀਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਇਜਲਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਬਜਟ ਇਜਲਾਸ (ਫਰਵਰੀ ਤੋਂ ਮਈ)
2. ਮੈਨਸੂਨ ਇਜਲਾਸ (ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ)
3. ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਦਾ ਇਜਲਾਸ (ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ)

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸਤਾਵ

ਮੁਲਤਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Adjournment) : ਸਦਨ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਜਲਾਸ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ, ਘੰਟੇ ਜਾਂ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਬੈਠਕਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਸਪੀਕਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਲਤਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਠਾਣ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Prorogation) : ਉਠਾਣ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਭਾਵ ਇਜਲਾਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਉਠਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨਾ (Dissolution)

ਰਾਜ ਸਭਾ ਸਥਾਈ ਸਦਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਪਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਸਥਾਈ ਸਦਨ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭੰਗ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰੀ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ 5 ਸਾਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰੀ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਉਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸਚਤ ਮਿਆਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਭੰਗ ਦੇ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੋਰਮ (Quorum)

ਕੋਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਦਨ ਦੀ ਕਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੇ ਸਦਨ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਰਮ ਵਾਸਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦਨ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ 1/10 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਭਾਵ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ 55 ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ 25 ਮੈਂਬਰ। ਜੇਕਰ ਕੋਰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਦਨ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ ਸਦਨ ਦੀ ਕਰਵਾਈ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਜਾਰੀ ਬੈਠਕਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕੋਰਮ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਭਵਨ ਵਿੱਚ 'ਕੋਰਮ ਘੰਟੀ' ਵਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਫੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਦ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਨੁਛੇਦ

Article-79	-	ਸੰਸਦ ਦਾ ਗਠਨ
Article-80	-	ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਬਣਤਰ
Article-81	-	ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਬਣਤਰ
Article-85	-	ਸੰਸਦ ਦੇ ਇਜਲਾਸ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਠਾਉਣਾ
Article-89	-	ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਉਪ-ਚੇਅਰਮੈਨ
Article-93	-	ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਉਪ-ਸਪੀਕਰ
Article-102	-	ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਅਯੋਗਤਾ
Article-108	-	ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੈਠਕ
Article-110	-	ਵਿੱਤੀ (ਧਨ) ਬਿੱਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
Article-112	-	ਸਲਾਨਾ ਵਿੱਤੀ ਵੇਰਵਾ ਜਾਂ ਬਜਟ
Article-123	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ।

ਸਦਨ ਦੀ ਕਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਜਾਂ ਢੰਗ

ਪ੍ਰਸ਼ਨਕਾਲ (Question Hour) : ਸਦਨ ਦੀ ਕਰਵਾਈ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨਕਾਲ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਿਫਰਕਾਲ (Zero Hour) : ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਅਤੇ ਬੈਠਕ ਦੇ ਏਜੰਡਾ ਕਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਿਫਰ ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਫਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Motion) : ਸਦਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ/ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਲੋਕਹਿੱਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਲਿਆਉਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਦਨ ਦੀ ਕਰਵਾਈ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਵੇਂ ਹਨ :-

(ੳ) ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Call Attention Motion) : ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਇਹ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਮੁਲਤਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (Adjournment Motion) : ਸਦਨ ਦੀ ਆਮ ਕਰਵਾਈ ਨੂੰ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਬਲਿਕ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਇਹ ਮੁਲਤਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਤੇ ਲਈ 50 ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਤੇ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ 2 ਘੰਟੇ 30 ਮਿੰਟ ਤੱਕ ਦੀ ਬਹਿਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।

(ੲ) ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ (No-Confidence Motion) : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 75 ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੱਤ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਾਹੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਲਈ ਵੀ 50 ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ Mock Parliament ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਚੁਣੋ—

- (ੳ) ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ:—
- (i) ਰਾਜ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ii) ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ
- (iii) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ (iv) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ
- (ਅ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?
- (i) 30 (ii) 35
- (iii) 25 (iv) 21
- (ੲ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਕੋਲ ਹੈ?
- (i) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ii) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ
- (iii) ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (iv) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ
- (ਸ) ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਗੁੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—
- (i) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ
- (ii) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ
- (iii) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ
- (iv) ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ
- (ਹ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਕੋਲ ਹੈ?
- (i) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ii) ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ
- (iii) ਰਾਜਪਾਲ (iv) ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ
- (ਕ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ—
- (i) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (ii) ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਸਦਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- (iv) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (ਖ) ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੈਠਕ (Joint Sitting) ਸਬੰਧੀ ਅਨੁਛੇਦ ਹੈ—
- (i) ਅਨੁਛੇਦ-123 (ii) ਅਨੁਛੇਦ-108
- (iii) ਅਨੁਛੇਦ-110 (iv) ਅਨੁਛੇਦ-80
- (ਗ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬਿੱਲ ਉੱਤੇ ਮਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਅੰਤਿਮ ਵੋਟ (Casting Vote) ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?
- (i) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ii) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
- (iii) ਸਪੀਕਰ (iv) ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਗ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਅਨੁਛੇਦ ਵਿਚ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
- (ਅ) ਕਿਹੜੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚੋਂ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ?
- (ੲ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਚੋਣ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਿਹੜੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
- (ਸ) ਕਿਹੜੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਉਮਰ 21 ਸਾਲ ਤੋਂ 18 ਸਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ?
- (ਹ) ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?
- (ਕ) ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?
- (ਖ) 'ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਗ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉੱਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਘ) ਭਾਰਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੀਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- (ਙ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਚ) ਸਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ।
- (ਛ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਜ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

1. ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਕੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ?
2. ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
3. ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ?
4. ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
- II. ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
- III. ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?
- IV. ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ?
- V. ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- VI. ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?
- VII. ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
- VIII. ਦਲ ਬਦਲੀ ਕਨੂੰਨ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

V. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- II. ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੋ।
- III. ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਲਿਖੋ?
- IV. ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ?

ਕੇਂਦਰੀ (ਸੰਘੀ) ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (Union Government and Union Executive)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਗਰਿਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਪੰਜਵੇਂ, ਅਨੁਛੇਦ ਬਵੰਜਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੌ ਇਕਵੰਜਾ (52-151) ਤਕ ਸੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:-

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ :

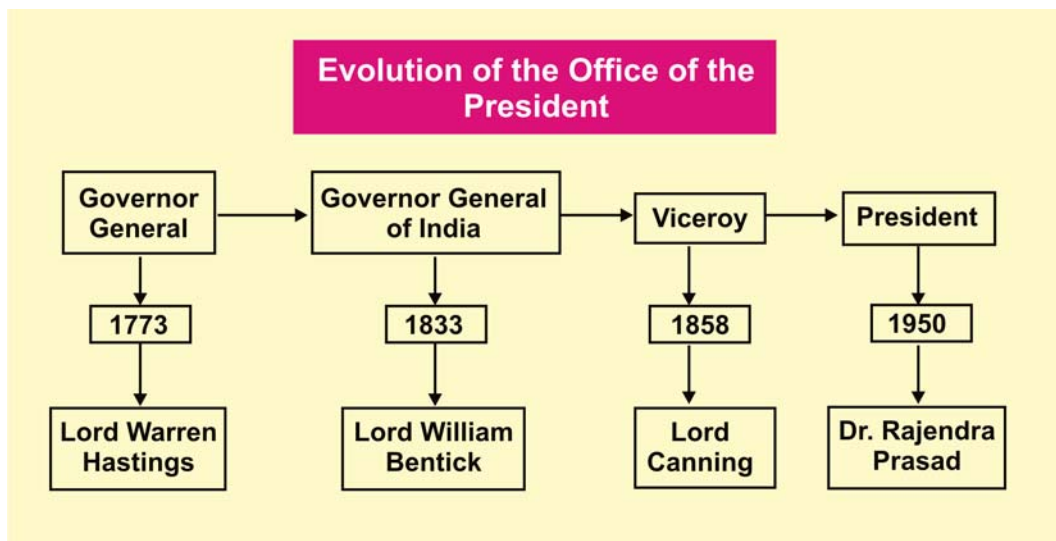
ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-58 ਦੁਆਰਾ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :

1. ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ,
2. ਉਹ 35 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ,
3. ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
4. ਉਹ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਲਾਭ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਭਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਹ ਚੋਣਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਹ ਚੋਣਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਕੋਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ 1/6 ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਸ਼ੀ ਜ਼ਬਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੈਰ ਗੰਭੀਰ

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਬਣਤਰ (ਅਨੁਵੇਦ-54) : ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ (ਆਯੋਗ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਇੱਕ ਚੋਣ-ਮੰਡਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੋਣ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਵੱਲੋਂ ਪਾਈ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਜੋੜ ਕੇ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਦੀ ਬਣਤਰ :

1. ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
3. ਤਿੰਨ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੁੱਡੁਚੇਰੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਭੰਗ ਹੋਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਢੰਗ : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਮੰਡਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੱਲੋਂ ਪਾਈ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਸਮਾਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਫਾਰਮੂਲਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

$$\text{ਇੱਕ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ} = \frac{\text{ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ}}{\text{ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁੱਲ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ}} \times \frac{1}{1000}$$

LIST OF PRESIDENTS OF INDIA

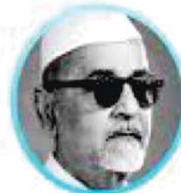
DR. RAJENDRA PRASAD

1950-1962

DR. SARVEPALLI RADHAKRISHNAN

1962-1967

DR. ZAKIR HUSAIN

1967-1969

SHRI VARAHAGIRI VENKATA GIRI

1969-1974

DR. FAKHRUDDIN ALI AHMED

1974-1977

SHRI NEELAM SANJIVA REDDY

1977-1982

GIANI ZAIL SINGH

1982-1987

RAMASWAMY VENKATARAMAN

1987-1992

DR SHANKAR DAYAL SHARMA

1992-1997

SHRI K. R. NARAYANAN

1997-2002

DR. A.P.J. ABDUL KALAM

2002-2007

SMT PRATIBHA PATIL

2007-2012

Droupadi Murmu
2022-

SHRI PRANAB MUKHERJEE

2012-2017

SHRI RAM NATH KOVIND

2017-2022

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਇੱਕ ਐਮ ਐਲ ਏ ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਸਦ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਤਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ vote ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਕੀਮਤ ਨਾਲ ਭਾਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਦੀ vote ਦੀ ਕੀਮਤ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

$$\text{ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੋਟ ਕੀਮਤ} = \frac{\text{ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬੇ) ਦੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ}}{\text{ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੁੱਲ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ}}$$

ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. (ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ) ਅਤੇ ਇੱਕ ਐਮ.ਪੀ. (ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ) ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਦਲਵੀਂ ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਭਾਵ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਯੋਗ (ਜਾਇਜ਼) ਵੋਟਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਸਚਤ ਕੋਟਾ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

$$\text{ਚੋਣ ਕੋਟਾ} = \frac{\text{ਕੁੱਲ ਪਈਆਂ ਵੋਟਾਂ}}{1+1=2} + 1$$

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਰਜੀਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਚੋਣਕਾਰ ਇੱਕ ਬੈਲਟ ਪੇਪਰ ਉਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ, ਉਸਦੀਆਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਬਾਕੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੇੜ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਨਿਸਚਤ ਕੋਟਾ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਮਾਮਲਾ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਖਵਾਂ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹੁੰ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜ, ਜੋ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ, ਦੁਆਰਾ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

1. ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਵਾਂਗਾ/ਨਿਭਵਾਂਗੀ.....
2. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰਾਂਗਾ/ਕਰਾਂਗੀ.....
3. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਾਂਗਾ/ਕਰਾਂਗੀ.....

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ

ਕ੍ਰ. ਨੰ.	ਨਾਂ	ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਾਰਜਕਾਲ
1.	ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ	25-1-50 ਤੋਂ 13-5-62
2.	ਡਾ. ਐੱਸ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ	13-5-62 ਤੋਂ 13-5-67
3.	ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ	13-5-67 ਤੋਂ 3-5-69
	ਸ਼੍ਰੀ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ (ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ)	3-5-69 ਤੋਂ 24-7-69
	ਜਸਟਿਸ ਐੱਮ. ਹਿਦਾਇਤਉੱਲਾ (ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ)	24-7-69 ਤੋਂ 24-8-69
4.	ਸ਼੍ਰੀ. ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ	24-8-69 ਤੋਂ 24-8-74
5.	ਸ਼੍ਰੀ ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ	24-8-74 ਤੋਂ 11-2-77
	ਸ਼੍ਰੀ. ਬੀ.ਡੀ. ਜੱਤੀ (ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ)	11-2-77 ਤੋਂ 25-7-77
6.	ਸ਼੍ਰੀ ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ	25-7-77 ਤੋਂ 25-7-82
7.	ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ	25-7-82 ਤੋਂ 25-7-87
8.	ਸ਼੍ਰੀ ਆਰ. ਵੈਂਕਟਾਰਮਨ	25-7-87 ਤੋਂ 25-7-92
9.	ਡਾ. ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ	25-7-92 ਤੋਂ 25-7-97
10.	ਸ਼੍ਰੀ ਕੇ. ਆਰ. ਨਰਾਇਣਨ	25-7-97 ਤੋਂ 25-7-02
11.	ਡਾ. ਏ. ਪੀ. ਜੇ. ਅਬਦੁਲ ਕਲਾਮ	25-7-02 ਤੋਂ 25-7-07
12.	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪਾਟਿਲ	25-7-07 ਤੋਂ 25-7-2012
13.	ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਣਬ ਕੁਮਾਰ ਮੁਖਰਜੀ	25-7-2012 ਤੋਂ 24-7-2017
14.	ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਨਾਥ ਕੋਵਿੰਦ	25-7-2017 ਤੋਂ 25-7-2022
15.	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦਰੁਪਦੀ ਮੁਰਮੂ	25-7-2022 ਤੋਂ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤੇ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜਕਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤਕ ਨਵਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸਹੁੰ ਨਹੀਂ ਚੁਕਦਾ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣ ਲੜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਖਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

1. ਕਾਰਜਕਾਲ (ਪੰਜ ਸਾਲ) ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ।
2. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।
3. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

4. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਰਾਹੀਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

5. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਯੋਗ ਐਲਾਨੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਹੋਰ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਫ਼ਖ਼ਰੂਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ (ਉਦੋਂ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ) ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ਕਾਰਜਵਾਹਕ) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਐਮ. ਹਦਾਇਤ ਉਲੂ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਦੇ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਐਲਾਨੀ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੀ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਇਕ ਅਰਧ-ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-61 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਭਾਵ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਦਨ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਉਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸਦਨ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 14 ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਕੁਲ ਸਦਨ ਦੀ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ (2/3) ਬਹੁਮਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜ

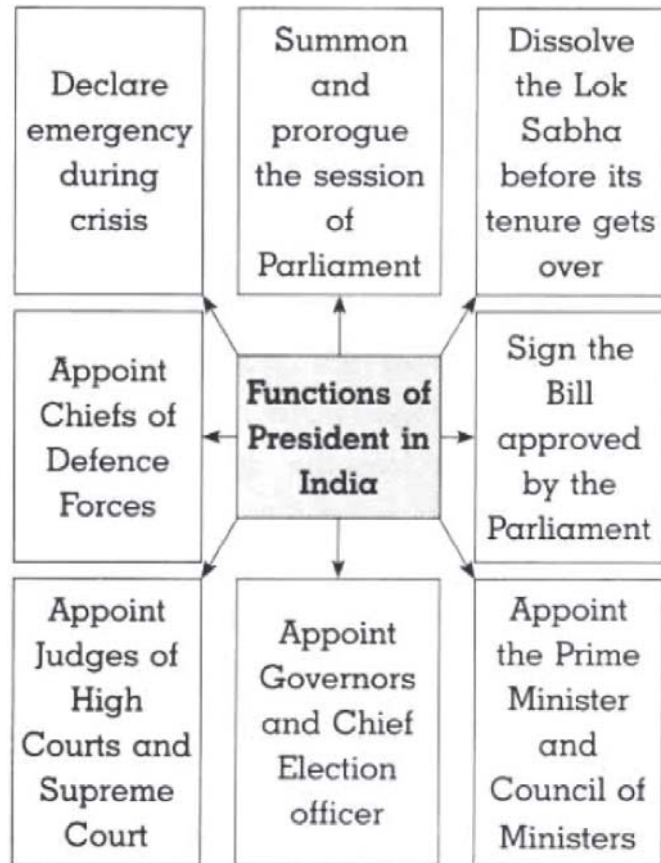
ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :

1. ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ	2. ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ
3. ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ	4. ਕੂਟਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ
5. ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ	6. ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ
7. ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ	

1. ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਬਿੱਲ ਕਨੂੰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਜਲਾਸ ਅਤੇ ਹਰ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਜਲਾਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬਿਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੱਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਬੈਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨ ਭਾਵ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 12 ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾਵਾਂ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬਿਲ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਗੋਤਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖਰਚ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਲ, ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਫੇਰਬਦਲ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿੱਲ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬੁਨਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿੱਲ ਆਦਿ।

(ਹ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਸਮਾਗਮ ਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਫ਼ੌਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ (ਅਨੁਛੇਦ-123 ਅਨੁਸਾਰ) ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਨੂੰਨ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਿਆਦ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਆਦ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਸਦ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਬਿੱਲ ਵਿੱਤ ਬਿਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹਾ ਬਿੱਲ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸੋਧ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸੋਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਖ) ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਕਿਸੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਬਿਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਜਿਹੇ ਬਿਲ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰਕੇ ਬਿਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਬਿੱਲ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਬਾਰਾ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ

1. ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ	- ਅਨੁਛੇਦ-75
2. ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ	- ਅਨੁਛੇਦ-76
3. ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ	- ਅਨੁਛੇਦ-148
4. ਸਰਵ ਉਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜ	- ਅਨੁਛੇਦ-124(2), 217(1)
5. ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ	- ਅਨੁਛੇਦ-324
6. ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ	- ਅਨੁਛੇਦ-280
7. ਸੰਘ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ	- ਅਨੁਛੇਦ-316
8. ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ	- ਅਨੁਛੇਦ-338, 338A
9. ਦਫਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਮਿਸ਼ਨ	- ਅਨੁਛੇਦ-344
10. ਰਾਜਪਾਲ	- ਅਨੁਛੇਦ-155

2. ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ : ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਾਰਜ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸੌਂਪੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਕ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ,

ਸੰਘੀ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਆਦਿ।

(ੲ) ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਸੂਚਨਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਕਰਤੱਵ (Duty) ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਵੇ।

(ਸ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ-ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-263 ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਰ ਸੂਬਾਈ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ (ਅਨੁਛੇਦ-76) ਸੰਘੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਕਨੂੰਨ ਅਫਸਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੌਤਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਬੰਧਤ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ : ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਨ ਉੱਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਸਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿੱਤੀ-ਵੇਰਵਾ (ਅਨੁਛੇਦ 112) ਜਾਂ ਸੰਘੀ ਬਜਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਚਨਚੇਤੀ ਫੰਡ (Contingency Fund), (ਅਨੁਛੇਦ-266) ਵਿੱਚੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਮੇਂ ਧਨ ਖਰਚਣ ਦੀ ਅਗੇਤਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਤ ਆਯੋਗ (ਅਨੁਛੇਦ 280) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਲ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਵੰਡ ਸਬੰਧੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. ਕੂਟਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ : ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਇੱਕਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ ਇਕਵੰਜਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ

ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੁਛੇਦ-143 ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਕਨੂੰਨੀ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਅਜਿਹੀ ਸਲਾਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

6. ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਥਲ ਸੈਨਾ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਜਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-72 ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਜਿਹੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਘੀ ਕਨੂੰਨ, ਮਿਲਟਰੀ ਅਦਾਲਤ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ ਮੁਆਫ਼ (Pardon) : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ (Commutation) : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਸਜ਼ਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਘਟਾਉਣਾ (Remission) : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ (Respite) : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਖ਼ਾਸ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪੰਗ ਅਪਰਾਧੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਗਰਭਵਤੀ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ।

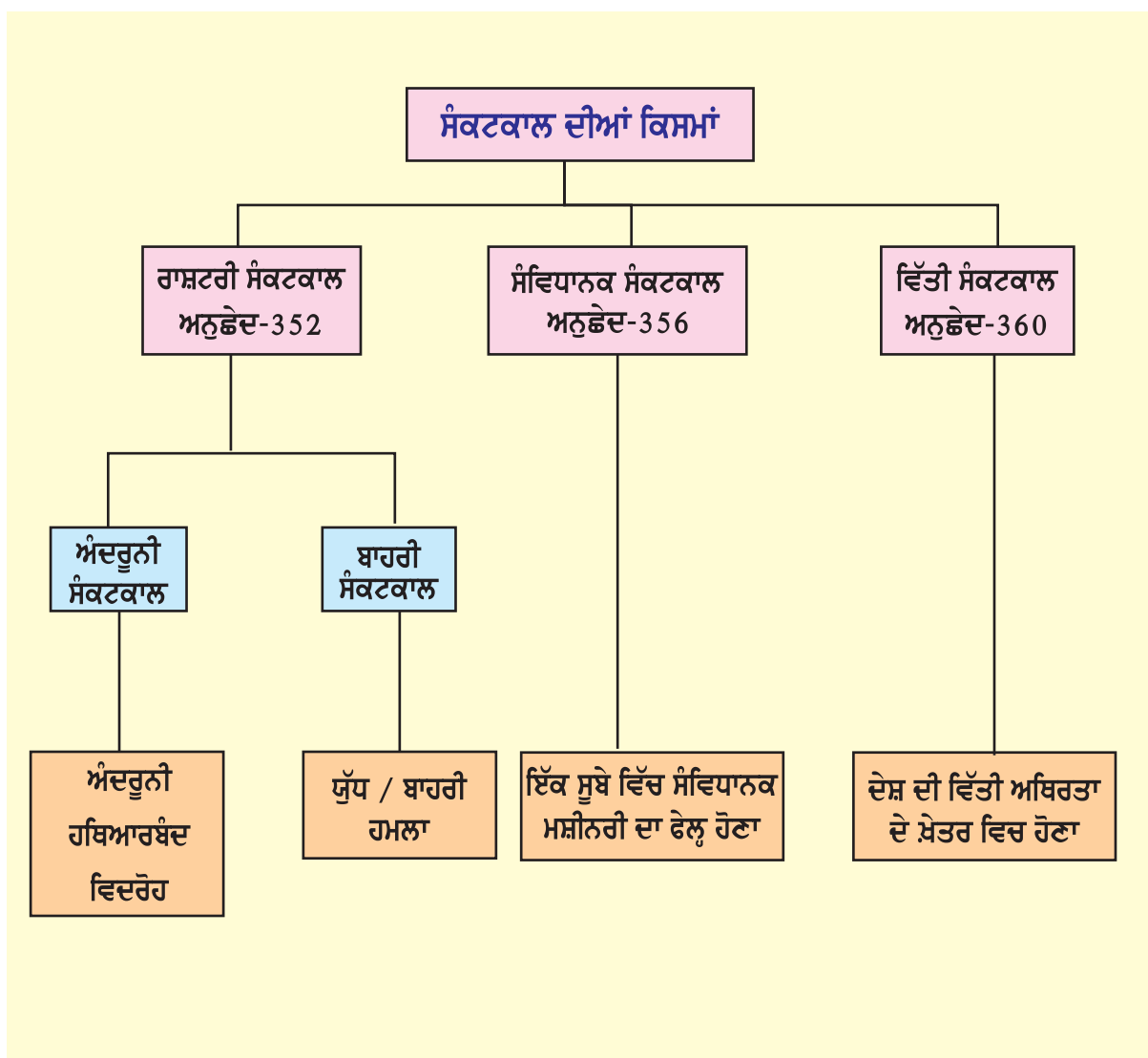
ਸਜ਼ਾ ਤੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ (Reprieve) : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਦੀ ਸਜ਼ਾ 'ਤੇ ਚਿਰਸਥਾਈ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਅਪਰਾਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਸਕੇ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨੀ ਅੜਚਣ ਨਿਆਂਇਕ ਗਲਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਣਉਚਿਤ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

7. ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Emergencies Powers) : ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ, ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ XVIII ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 352 ਤੋਂ 360 ਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੰਕਟਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਸੰਕਟਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ (ਅਨੁਛੇਦ-352) (National Emergency)
2. ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਕਟਕਾਲ (ਅਨੁਛੇਦ-356) (Constitutional Emergency)
3. ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟਕਾਲ (ਅਨੁਛੇਦ-360) (Financial Emergency)

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ (ਅਨੁਛੇਦ 352) (National Emergency) : ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਖਤਰੇ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ ਇਕਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਐਲਾਨ ਦੇ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਸੰਸਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਲਾਗੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸਦੀ ਮਿਆਦ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਦ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਵਾਰ 1962 (ਭਾਰਤ ਚੀਨ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ), ਦਸੰਬਰ 1971 (ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ) ਅਤੇ ਜੂਨ 1975 ਵਿੱਚ (ਅੰਦੂਰਨੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ) ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

2. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਕਟਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀ (ਅਨੁਛੇਦ-356) : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ (President Rule) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-355 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮਿਲੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਨੁਛੇਦ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪੈਂਠ (365) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੀ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਸੰਸਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਹੋਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਿਆਦ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਦ ਤੋਂ ਫਿਰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਈ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਸਦ ਦੀ ਛੇ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਅਗੇਤਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਲ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਨ ਉੱਨੀ ਸੌ ਇਕਵਿੰਜਾ (1951) ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

3. ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ (ਅਨੁਛੇਦ-360) (Financial Emergency) : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-360 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਮਿਤੀ ਤੋਂ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਮਤ ਹੈ ਭਾਵ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮਿਆਦ ਦੀ ਹੱਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ

ਉਪਰੋਕਤ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪਦਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ 'ਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਰਬੜ ਦੀ ਮੋਹਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਕੁ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੱਤ ਗਵਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ

ਕ੍ਰ. ਨੰ.	ਨਾਂ	ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਾਰਜਕਾਲ
1.	ਡਾ. ਐੱਸ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ	1952 ਤੋਂ 1962
2.	ਡਾ. ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ	1962 ਤੋਂ 1967
3.	ਸ੍ਰੀ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ	1967 ਤੋਂ 1969
4.	ਸ੍ਰੀ ਜੀ. ਐੱਸ. ਪਾਠਕ	1969 ਤੋਂ 1974
5.	ਸ੍ਰੀ ਬੀ.ਡੀ. ਜੱਤੀ	1974 ਤੋਂ 1979
6.	ਸ੍ਰੀ ਜਸਟਿਸ ਐੱਮ. ਹਦਾਇਤੁਲਾ	1979 ਤੋਂ 1984
7.	ਸ੍ਰੀ ਆਰ. ਵੈਂਕਟਰਮਨ	1984 ਤੋਂ 1987
8.	ਡਾ. ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ	1987 ਤੋਂ 1992
9.	ਸ੍ਰੀ. ਕੇ. ਆਰ. ਨਰਾਇਣਨ	1992 ਤੋਂ 1997
10.	ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤ	1997 ਤੋਂ 2002
11.	ਸ੍ਰੀ ਭੈਰੋਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਖਵਾਤ	2002 ਤੋਂ 2007
12.	ਸ੍ਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਮਿਦ ਅੰਸਾਰੀ	2007 ਤੋਂ 2017
13.	ਸ੍ਰੀ ਵੈਂਕੱਈਆ ਨਾਇਡੂ	2017 ਤੋਂ 2022
14.	ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਪ ਧਨਖੜ	2022 ਤੋਂ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਅਹੁਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਾ ਸਰਵਪੱਲੀ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਸਨ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਚੋਣ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕਹਿਰੀ ਬਦਲਵੀਂ ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵੱਸ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਝਗੜੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਰਾਖਵਾਂ ਹੈ।

ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ / ਅਹੁਦੇ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ :

ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
2. ਉਹ 35 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ।
3. ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਜੋ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
4. ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿੱਤੀ ਲਾਭ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ, ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਹੁਦੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਪੱਤਰ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀਹ ਚੋਣਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ 20 ਚੋਣਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਕੋਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਹੁੰ : ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਚੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਰੱਖਾਂਗਾ/ਰੱਖਾਂਗੀ.....
2. ਪੂਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਕਰੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਵਾਂਗਾ/ਨਿਭਾਵਾਂਗੀ.....

ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਤੇ ਹਟਾਉਣਾ : ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਲਈ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣ ਵੀ ਲੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਾਹੀਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਸਭਾ ਤੋਂ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ (ਸਹਿਮਤੀ) ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹਟਾਇਆ ਗਿਆ।

ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ 14 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜ

1. ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ : ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ (ex-officio) ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

2. ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ : ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਾਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਨੁਛੇਦ 52-78

ਅਨੁਛੇਦ-52	-	ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
ਅਨੁਛੇਦ-53	-	ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ
ਅਨੁਛੇਦ-54	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ
ਅਨੁਛੇਦ-55	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ-ਚੋਣ ਦਾ ਢੰਗ
ਅਨੁਛੇਦ-56	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ
ਅਨੁਛੇਦ-57	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮੁੜ (ਦੁਬਾਰਾ) ਚੋਣ ਲੜਨਾ
ਅਨੁਛੇਦ-58,59	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਸ਼ਰਤਾਂ (ਦਫਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ)
ਅਨੁਛੇਦ-60	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹੁੰ
ਅਨੁਛੇਦ-61	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੀ ਵਿਧੀ
ਅਨੁਛੇਦ-62	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਖਾਲੀ ਹੋਏ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ
ਅਨੁਛੇਦ-65	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਿਭਾਏਗਾ
ਅਨੁਛੇਦ-71	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਬੰਧੀ ਮਾਮਲੇ

ਅਨੁਛੇਦ-72	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫੀ
ਅਨੁਛੇਦ-123	-	ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ
ਅਨੁਛੇਦ 143	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣਾ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (Prime Minister)

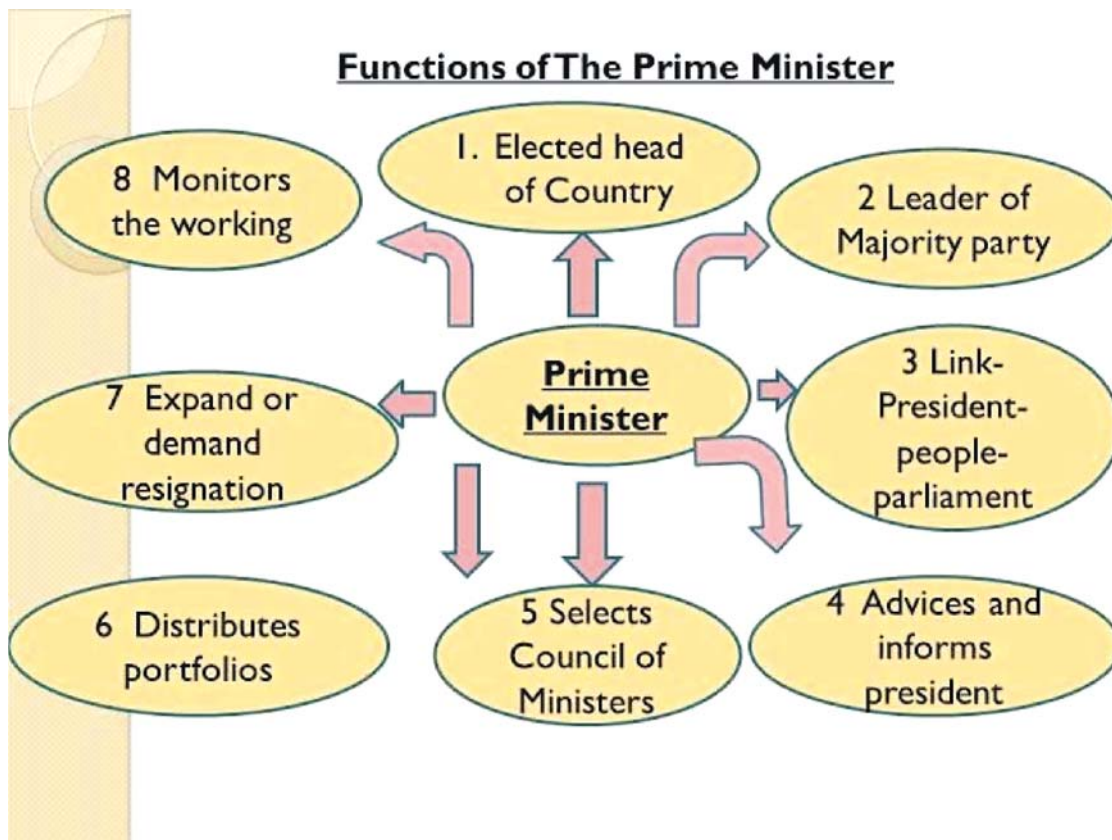
ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਸਲ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਹਕੀਕੀ (ਅਸਲ) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਸਲਾਹਕਾਰ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ-74 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਛੇਦ-75 ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ 2 ਜਾਂ 3 ਭਾਈਵਾਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਂਝਾ ਉਮਦੀਵਾਰ ਚੁਣ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛੁਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੁਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਕੋਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਮਤ ਖੁੱਸ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਬੇ-ਭਰੋਸਗੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੇ-ਭਰੋਸਗੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 5 ਸਾਲ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇ।

ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਨਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ/ਕਾਰਜ

1. ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

- ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ-75 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੈਰ-ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ 15% ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

2. ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਬੰਧੀ ਕਾਰਜ

- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੰਤਰੀ ਉਸਦੇ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮੁੱਚਾ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਖਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਏਜੰਡਾ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦੇਵੇ।
- ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਾਕੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਬਾਕੀ ਮੰਤਰੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

3. ਮੁੱਖ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਇੱਕ ਟੀਮ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ।
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਭਾਗ ਦੂਜੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਵੇ।

4. ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ

- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਆਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਦਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਜਦੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਬੰਧਤ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

- ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

- ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਗੁਆ ਬੈਠੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ

- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਅਤੇ ਮਦਦ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਗੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

LIST OF PRIME MINISTERS OF INDIA

**JAWAHARLAL
NEHRU**

1947 - 1964

**GULZARILAL
NANDA (ACTING)**

MAY - 1964

**LAL BAHADUR
SHASTRI**

1964 - 1966

**GULZARILAL
NANDA (ACTING)**

JAN - 1966

**INDIRA
GANDHI**

1966 - 1977

**MORARJI
DESAI**

1977 - 1979

**CHARAN
SINGH**

1979 - 1980

**INDIRA
GANDHI**

1980 - 1984

**RAJIV
GANDHI**

1984 - 1989

**VISHWANATH
PRATAP SINGH**

1989 - 1990

**CHANDRA
SHEKHAR**

1990 - 1991

**P. V. NARASIMHA
RAO**

1991 - 1996

**ATAL BIHARI
VAJPAYEE**

MAY - 1996

**H. D. DEVE
GOWDA**

1996 - 1997

**INDER KUMAR
GUJRAL**

1997 - 1998

**ATAL BIHARI
VAJPAYEE**

1998 - 2004

**MANMOHAN
SINGH**

2004 - 2014

NARENDRA MODI 2014 - Incumbent

- Indian Politician serving as 14th and current Prime Minister of India
- Chief Minister of Gujarat (2001-14), & Member of Parliament for Varanasi

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ

ਕ੍ਰ. ਨੰ.	ਨਾਂ	ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਾਰਜਕਾਲ
1.	ਸ਼੍ਰੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ (ਮੌਤ)	15-8-1947 ਤੋਂ 27-05-1964
2.	ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦਾ (ਕਾਰਜਵਾਹਕ)	27-05-1964 ਤੋਂ 9-06-1964
3.	ਸ਼੍ਰੀ ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਮੌਤ)	9-06-1964 ਤੋਂ 11-01-1966
4.	ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦਾ (ਕਾਰਜਵਾਹਕ)	11-01-1966 ਤੋਂ 24-01-1966
5.	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ	24-01-1966 ਤੋਂ 24-03-1977
6.	ਸ਼੍ਰੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ	24-03-1977 ਤੋਂ 28-07-1979
7.	ਸ਼੍ਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ	28-07-1979 ਤੋਂ 14-01-1980
8.	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ (ਮੌਤ)	14-01-1980 ਤੋਂ 31-10-1984
9.	ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ	31-10-1984 ਤੋਂ 01-12-1989
10.	ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ	02-12-1989 ਤੋਂ 01-11-1990
11.	ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ	10-11-1990 ਤੋਂ 21-06-1991
12.	ਸ਼੍ਰੀ. ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ	21-06-1991 ਤੋਂ 16-05-1996
13.	ਸ਼੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ (13 ਦਿਨਾਂ ਲਈ)	16-05-1996 ਤੋਂ 01-06-1996
14.	ਸ਼੍ਰੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਦੇਵਗੌੜਾ	01-06-1996 ਤੋਂ 21-04-1997
15.	ਸ਼੍ਰੀ ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ	21-04-1997 ਤੋਂ 18-03-1998
16.	ਸ਼੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ	19-03-1998 ਤੋਂ 22-05-2004
17.	ਸ਼੍ਰੀ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	22-05-2004 ਤੋਂ 22-05-2009
18.	ਸ਼੍ਰੀ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ	22-05-2009 ਤੋਂ 26-05-2014
19.	ਸ਼੍ਰੀ ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ	26-05-2014 ਅਤੇ 30-03-2019 ਤੋਂ

42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 1976, ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਘ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਰੇਗੀ। ਅਨੁਛੇਦ-74 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੀ ਪਾਰਟੀ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਨੁਛੇਦ

ਅਨੁਛੇਦ-74	-	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਮੰਤਰੀ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ
ਅਨੁਛੇਦ-75	-	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ, ਨਿਯੁਕਤੀ, ਤਨਖਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਉਪਬੰਧ
ਅਨੁਛੇਦ-76	-	ਅਟਾਰਨੀ-ਜਨਰਲ
ਅਨੁਛੇਦ-78	-	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਕਰਤਵ (Duty)

ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

1. ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ : ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਕੈਬਨਿਟ” ਸ਼ਬਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 44ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 1978 ਰਾਹੀਂ, ਅਨੁਛੇਦ-352 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ “ਕੈਬਨਿਟ” ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

2. ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ : ਰਾਜ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਉਪ-ਮੰਤਰੀ : ਉਪ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਭਾਗ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 15% ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਗਰੋਂ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਚਲਨ ਹੁਣ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਰਜਕਾਲ

ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿਣ ਤੱਕ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੰਤਰੀ ਪਦ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ

ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਤਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮਕਾਰ ਵਿਚ ਕੁਤਾਹੀ ਵਰਤੇ ਤਾਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿੰਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ

ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਸੰਸਦ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਨਿੱਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਵੋਟਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਉੱਤਰ ਚੁਣੋ—

- (ੳ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਅਨੁਛੇਦ ਰਾਹੀਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
 - (i) ਅਨੁਛੇਦ-356 ਰਾਹੀਂ
 - (ii) ਅਨੁਛੇਦ-352 ਰਾਹੀਂ
 - (iii) ਅਨੁਛੇਦ-365 ਰਾਹੀਂ
 - (iv) ਅਨੁਛੇਦ-360 ਰਾਹੀਂ
- (ਅ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
 - (i) ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ
 - (ii) ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ
 - (iii) ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੁਆਰਾ
 - (iv) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ
- (ੲ) ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
 - (i) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
 - (ii) ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
 - (iii) ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ
 - (iv) ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ
- (ਸ) ਸੰਘੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਅੰਗ..... ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
 - (i) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
 - (ii) ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
 - (iii) ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ
 - (iv) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ
- (ਹ) ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਹੜੇ ਅਨੁਛੇਦ ਵਿੱਚ ਹੈ?
 - (i) ਅਨੁਛੇਦ-55
 - (ii) ਅਨੁਛੇਦ-82
 - (iii) ਅਨੁਛੇਦ-78
 - (iv) ਅਨੁਛੇਦ-74
- (ਕ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ?
 - (i) ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 35 ਸਾਲ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ
 - (ii) ਉਹ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇ
 - (iii) ਸਰਵਜਨਕ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਾ ਹੋਵੇ
 - (iv) ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ
- (ਖ) ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਕੌਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—
 - (i) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
 - (ii) ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
 - (iii) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ
 - (iv) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
- (ਸ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—
 - (i) ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ
 - (ii) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ
 - (iii) ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਪੁਡੂਚੇਰੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਸਭਾ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ
 - (iv) ਰਾਜਸਭਾ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ।

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਅ) ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ੲ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਘੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ਸ) ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- (ਹ) ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿਕਮਿਆਂ (ਵਿਭਾਗਾਂ ਜਾਂ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ) ਦੀ ਵੰਡ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?
- (ਕ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ ਕੌਣ ਚੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ?
- (ਖ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?
- (ਗ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਕਿਸਨੂੰ ਸੌਂਪਦਾ ਹੈ?
- (ਘ) 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਙ) 'ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਚ) 'ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਛ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਜ) ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੋਟ ਕੀਮਤ ਦਾ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਕੀ ਹੈ?
- II. ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਕਾਰਜ ਵਾਹਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣੇ ਤੇ ਕਿਉਂ?
- III. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੇ ਐਲਾਨ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਸਨ?
- IV. ਭਾਰਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ, ਕਦੋਂ-ਕਦੋਂ ਉੱਚ ਸੰਘੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾਈ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ?

4. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. “ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- II. ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਿਖੋ।
- III. ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
- IV. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- V. ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (ਬਣਤਰ) ਲਿਖੋ।

5. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਬਣੇ ਚੋਣ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- II. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- III. ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
- IV. ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- V. ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗੂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।

ਸੂਬਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (State Government and State Legislative)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਦਕਾ 1919 ਅਤੇ 1935 ਦੇ ਐਕਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਬਿਆਂ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਸੌਂਪਦਾ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਦੋ ਸਦਨੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਭਾਗ ਛੇ, ਅਨੁਛੇਦ 168 ਤੋਂ 212 ਤਕ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਰਚਨਾ, ਕਾਰਜਕਾਲ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਇਤਾਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ-168 ਅਧੀਨ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਰੂਪ ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੋ ਸਦਨੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਜਾਂ ਇੱਛਾ ਉਪਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਛੇ ਸੂਬਿਆਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਤੇਲੰਗਾਨਾ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਸਦਨ ਹੈ ਭਾਵ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਾਇਮ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਬੰਧਤ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸੂਬਾਈ

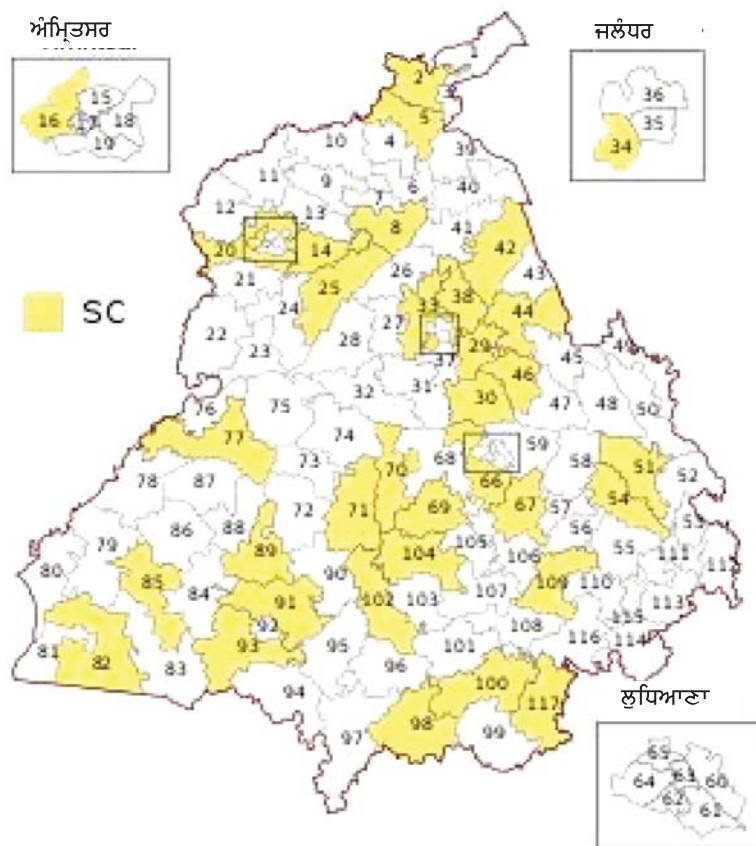
ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਭਾਰਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਾਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ।

ਰਚਨਾ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (Legislative Assembly) ਅਤੇ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (Legislative Council) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਭਾਵ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਬਣਤਰ (ਅਨੁਛੇਦ-170) :

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪਹਿਲਾ ਸਦਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦਾ ਸਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 500 ਅਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 60 ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਛੋਟੇ ਸੂਬਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ 30 ਅਤੇ ਮਿਜ਼ੋਰਮ ਵਿੱਚ 40 ਅਤੇ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 46 ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੂਬੇ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ-333 ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 104 ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 2022 ਜ਼ਰੀਏ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਹਲਕੇ, ਰਾਖਵੇਂ ਹਲਕਿਆਂ ਸਮੇਤ

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ :

1. ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ
2. ਉਹ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ
3. ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਾਭ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਬਾਲਗ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੂਬੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨਾਲ ਸਾਮਾਨ ਚੋਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਚੋਣ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ First past the post ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਜਿੱਤ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 25 ਸਾਲ ਉਮਰ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਸਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਵਧਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ (ਅਨੁਛੇਦ-352) ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮਿਆਦ ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਛੇ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਤੇ ਵਧਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਿਆਦ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ (ਵਿਧਾਇਕਾਂ) ਵਾਲੇ ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

ਸੂਬੇ ਦਾ ਨਾਂ		ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1. ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	-	403
2. ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	-	294
3. ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	-	288
4. ਬਿਹਾਰ	-	243
5. ਪੰਜਾਬ	-	117

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਬਣਤਰ (ਅਨੁਛੇਦ-171)

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਦਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਛੇ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 40 ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ

ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਏਕਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ ਪਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਗਿਣਤੀ ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ :

1. ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
2. ਉਹ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।
3. ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਾਭ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀ

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ 5/6 ਮੈਂਬਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 1/6 ਮੈਂਬਰ ਸੂਬੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕਹਿਰੀ ਬਦਲਵੀਂ ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਚੋਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1. ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
2. ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
3. 1/12 ਮੈਂਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਾ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਰਗੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਵੇ।
4. ਲਗਪਗ 1/12 ਮੈਂਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਕੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।
5. ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਬਾਰਾ 1/6 ਮੈਂਬਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਲਈ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਸੂਬਾਈ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸਿਹਤ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਜੂਆ, ਮੰਡੀਆਂ, ਮੱਛੀ-ਪਾਲਣਾ, ਖਣਿਜ ਮਾਈਨਿੰਗ ਆਦਿ) ਉੱਤੇ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ

ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਨੂੰਨ ਕੇਂਦਰੀ/ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਭੁਗਤਦਾ ਹੋਵੇ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ, ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉ ਪ੍ਰਸਤਾਵ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਤੇ, ਨਿੰਦਾ ਮਤੇ ਆਦਿ ਮਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੂਬੇ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ (ਵਿੱਤੀ ਖਜ਼ਾਨੇ) ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ (ਕੰਟਰੋਲ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁਝ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ ਲਈ ਅੱਧੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਤੀ ਤੁਲਨਾ

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੋ ਸਦਨੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਵਿਧਾਨ/ਕਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਨੁਛੇਦ (ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਬਾਰੇ)

ਅਨੁਛੇਦ-168	-	ਸੂਬਿਆਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ
ਅਨੁਛੇਦ-169	-	ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਭੰਗ ਕਰਨਾ
ਅਨੁਛੇਦ-170	-	ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ
ਅਨੁਛੇਦ-171	-	ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਬਣਤਰ
ਅਨੁਛੇਦ-172	-	ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ
ਅਨੁਛੇਦ-173	-	ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ
ਅਨੁਛੇਦ-174	-	ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਇਜਲਾਸ, ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨਾ, ਭੰਗ ਕਰਨਾ
ਅਨੁਛੇਦ-175	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
ਅਨੁਛੇਦ-176	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਉਚੇਚਾ ਸਮਾਗਮ
ਅਨੁਛੇਦ-177	-	ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਐਡਵੋਕੇਟ-ਜਨਰਲ ਦੇ ਸਦਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ
ਅਨੁਛੇਦ-178	-	ਸੂਬਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ (Speaker) ਅਤੇ ਉਪ-ਸਭਾਪਤੀ (Deputy Speaker)

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ

1. ਸਾਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਮਾਨ ਹਨ ਪਰ ਮੱਤਭੇਦ

ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

2. ਸੂਬੇ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ।
3. ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
4. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਬਾਈ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵੇਂ :

1. ‘ਧਨ ਬਿੱਲ’ ਸਿਰਫ਼ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ‘ਧਨ ਬਿੱਲ’ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 14 ਦਿਨ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਬਿਲ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਉਹ ਕਿ ਹੋ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸੋਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰੇ।
2. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਬਿੱਲ ‘ਧਨ ਬਿੱਲ’ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਬਿਲ ਸਾਧਾਰਨ ਬਿਲ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
3. ਸਾਧਾਰਨ ਬਿਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਕਤੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਰੋਕ ਜਾਂ ਦੇਰੀ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਉਸ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਉਸ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਹੀ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਿੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
4. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਬਜਟ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਤੇ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।
5. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕੇਵਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
6. ਜਦੋਂ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੇਕਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਉਸ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਬਿਲ ਖ਼ਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
7. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਪਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੁਣੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
8. ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਪਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸਭਾਪਤੀ

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚੋਣ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬਿਲ ਉੱਤੇ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (ਵੋਟਿੰਗ) ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਵੋਟਾਂ ਬਰਾਬਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਵੋਟ (Casting note) ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਬਿੱਲ 'ਧਨ ਬਿੱਲ' ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਬਿਲ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਆਂਇਕ ਪੂਰਨ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਾਲੇ ਸੂਬੇ

(States With Legislative Council)

ਸੂਬੇ ਦਾ ਨਾਂ		ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1. ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼	-	100
2. ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	-	78
3. ਬਿਹਾਰ	-	75
4. ਕਰਨਾਟਕ	-	75
5. ਆਂਧਰਾ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼	-	58
6. ਤੇਲੰਗਾਨਾ	-	40

ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਸਬੰਧੀ ਹੈ। 52 ਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 1985 ਦੁਆਰਾ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 10 ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਦਲ ਬਦਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਸਪੀਕਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਪਦਵੀ ਦੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਜਾਂ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਦਾ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਸਭਾਪਤੀ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਗਪਗ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਵਰਗੀਆਂ ਹਨ, ਸਿਰਫ ਧਨ ਬਿਲ ਸੰਬੰਧੀ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ।

ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ

ਸੂਬੇ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਭਾਵ ਇਕ ਇਜਲਾਸ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚਾਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਇਜਲਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਬਜਟ ਇਜਲਾਸ (ਫਰਵਰੀ ਤੋਂ ਮਈ), ਮੌਨਸੂਨ ਇਜਲਾਸ (ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ) ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਦਾ ਇਜਲਾਸ (ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਦਸੰਬਰ)।

ਕੋਰਮ : ਕੋਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦਨ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ (1/10) ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਦਨ ਦਾ ਸਭਾਪਤੀ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਹਨ। ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਹੋਂਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ/ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਬਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੱਠਬੰਧਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਘੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਵਿਧਾਨਿਕ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬੇਸ਼ਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੂਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ Mock Assembly ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਅਭਿਆਸ (Exercise)

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੋ—

- (ੳ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ?
- (i) ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ (ii) ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ
- (iii) ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ (ਸ) ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ
- (ਅ) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?
- (i) 35 ਸਾਲ (ii) 30 ਸਾਲ
- (iii) 25 ਸਾਲ (iv) 18 ਸਾਲ
- (ੲ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ?
- (i) 116 (ii) 110 (iii) 125 (iv) 117
- (ਸ) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?
- (i) ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ (ii) ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ (iii) ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ (iv) ਦੱਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸਬੰਧੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?
- (ਅ) ਕੌਰਮ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- (ੲ) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?
- (ਸ) ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- (ਕ) 'ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਥਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ?
- (ਖ) 'ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਸਬੰਧੀ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ?
- (ਗ) 'ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬਿੱਲ ਉੱਤੇ ਆਖਰੀ ਮੱਤ (Casting Vote) ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਕਥਨ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ?
- (ਘ) 'ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਖਿਲਾਫ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ?
- (ਙ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ ਦੇ ਤੋਂ ਅਨੁਛੇਦ ਤਕ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਰਚਨਾ, ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
- (ਚ) ਸੂਬੇ ਦੀ ਅਚਨਚੇਤ ਨਿਧੀ ਉੱਤੇ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਛ) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਮਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (ਜ) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਦੋ ਸਦਨੀ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਹ ਮੁੜ ਇੱਕ ਸਦਨੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ?
- II. ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- III. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਕਿੰਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹਲਕੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ?
- IV. ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਕਿਹੜਾ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਾਲਾ ਸੂਬਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ?
- V. ਕਿਹੜੇ ਦੋ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵੀ ਦੱਸੋ।

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਲਿਖੋ—

- I. ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਬਣਤਰ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- II. ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਬਣਤਰ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- III. ਇੱਕ ਤੇ ਦੋ ਸਦੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- IV. ਕਿਸੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
- V. ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ—

- I. ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- II. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿੱਲ ਕਨੂੰਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦਾ ਹੈ?
- III. ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਤੀ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (State Government & State Executive)

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਸਦ ਨੇ ਰੈਗੂਲੇਟਿੰਗ ਐਕਟ 1773 ਦੁਆਰਾ ਬਰਤਾਨਵੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਹਿਤ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਬੰਗਾਲ, ਮਦਰਾਸ, ਬੰਬੇ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਇਕ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕੌਂਸਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮੁਖੀ ਸਨ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਗਵਰਨਰਾਂ ਜਾਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1919 ਅਤੇ 1935 ਐਕਟਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰਾਖਵੇਂ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰ ਜਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਤਾਕਤਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੁਝ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਹੇ।

ਸੂਬੇ (ਪ੍ਰਾਂਤ) ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਵੈ-ਇਛੁਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-153 ਅਧੀਨ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਜਪਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ

ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ 2 ਜਾਂ 2 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ (7 ਵੀਂ ਸੋਧ, 1956) ਅਨੁਛੇਦ-155 ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਅਤੇ ਮੋਹਰ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੁਕਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ਦੋ) ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1. ਰਾਜਪਾਲ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਸ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੋਵੇ।
2. ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰੇਗੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ :

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-157 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ ਕਿ

1. ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
2. ਉਸਦੀ ਉਮਰ 35 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਵੇ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-158 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਾਭ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਦੀਵਾਲੀਆ ਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਜੇਕਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਥਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤਿਆਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦਾ ਭਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੰਧਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਘਟਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ 5 ਸਾਲ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਉੰਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚਾਹੇ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਹੁਦਾ ਅਚਾਨਕ, ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਨ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੂਬੇ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਕਾਰਜਵਾਹਕ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਜਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਕਾਰਜਭਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-361 ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕਦਮੇ ਅਧੀਨ ਕੈਦ ਜਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਨੁਛੇਦ

ਅਨੁਛੇਦ-153	-	ਸੂਬਿਆਂ ਲਈ ਰਾਜਪਾਲ
ਅਨੁਛੇਦ-154	-	ਸੂਬੇ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ (Executive) ਸ਼ਕਤੀ
ਅਨੁਛੇਦ-155	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ
ਅਨੁਛੇਦ-156	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ
ਅਨੁਛੇਦ-157	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਯੋਗਤਾਵਾਂ
ਅਨੁਛੇਦ-158	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਦਫਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸ਼ਰਤਾਂ
ਅਨੁਛੇਦ-159	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਹੁੰ
ਅਨੁਛੇਦ-160	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ
ਅਨੁਛੇਦ-161	-	ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਹੀਂ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ੀ

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Power of the Governor)

(ੳ) ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ / Executive Powers :

1. ਰਾਜਪਾਲ, ਸੂਬੇ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਰਾਜਪਾਲ ਜੇਕਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਕਿ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਉਹ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੂਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁੱਖੀ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਭੇਜਦਾ ਹੈ।
4. ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ-ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ, ਬੋਰਡਾਂ ਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਸੂਬਾਈ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ (ਉਪ ਕੁਲਪਤੀ) ਆਦਿ, ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
5. ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।
6. ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕੋਲ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ।
7. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
8. ਰਾਜਪਾਲ ਅਹੁਦੇ ਕਾਰਨ (ex-officio) ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਚਾਂਸਲਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
10. ਸੂਬੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

11. ਕਈ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਝਾਰਖੰਡ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੜੀਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਬਾਇਲੀ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ।
12. ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
13. ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਹਾਲਤਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਪਾਲ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਕਾਰਜਸਾਧਕ) ਮੁਖੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ/Legislative Powers

1. ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬਿੱਲ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰਾਜਪਾਲ ਉਸ ਬਿੱਲ ਉਮਰ ਦਸਤਖਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।
3. ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਜਲਾਸ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਰਾਜਪਾਲ, ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਾਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ 1/6 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਰਾਜਪਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ) ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਬਿੱਲ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ) ਤੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਉਸ ਬਿੱਲ ਉੱਪਰ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਪਾਲ ਕਈ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ।
7. ਜਦੋਂ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਨਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ 6 ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ / ਆਰਡੀਨੈਂਸ (ordinance) ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਖਾਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਨੁਛੇਦ

ਅਨੁਛੇਦ-163	-	ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਮੰਤਰੀ-ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ
ਅਨੁਛੇਦ-164	-	ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ
ਅਨੁਛੇਦ-165	-	ਸੂਬੇ ਦਾ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ

(ਬ) ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ/Financial Powers

1. ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਗੀ/ਪਹਿਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਸੂਬੇ ਦਾ ਸਾਲਨਾ ਬਜਟ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ) ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਅਚਨਚੇਤੀ ਫੰਡ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਰਚ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ (ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ) ਤੋਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸ) ਨਿਆਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ/Judicial Powers

1. ਰਾਜਪਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੱਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿਆਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ, ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਆਦਿ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।
2. ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਾਰਨ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਏ ਗਏ ਕੈਦੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਘੱਟ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਸੂਬੇ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਫੁੱਟਕਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ/Miscellaneous Powers

1. ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਆਯੋਗ (ਕਮਿਸ਼ਨ) ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਰਿਪੋਰਟ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਲਈ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
2. ਅਨੁਛੇਦ-356 ਅਧੀਨ ਰਾਜਪਾਲ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਮਲੀ ਅਰਥ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਨਿਆਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਵਾਂਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਸੈਨਿਕ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੈਨਿਕ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਟਨੀਤਕ, ਸੈਨਾ ਤੇ ਸੰਕਟਕਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਛੇਦ-213 ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਇਹ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਸੂਬਾਈ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਸਦਨ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਰੱਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਹਾਮੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸੰਵਿਧਾਨ, ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਬਕਾ ਸੂਬੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸਗੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ’ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨੇ ਹਨ।”

ਐਚ. ਵੀ. ਕਾਮਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਰਾਜਪਾਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਠਪੁੱਤਲੀ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਖੇਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

1. ਸਿੱਕਿਮ ਅਤੇ ਅਸਾਮ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣੀ।
2. ਲਟਕਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨਾ।
3. ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਜਦੋਂ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।
4. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨਾ : ਅਨੁਛੇਦ-356 ਅਧੀਨ ਐਮਰਜੈਂਸੀ, ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ, ਜਦੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੇ।
5. ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
6. ਰਾਜਪਾਲ ਸੰਘੀ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਾਲੇ ਇੱਕ ਸੰਪਰਕ ਸੂਤਰ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਉੱਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਆਲ ਉਠਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪੱਖਪਾਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਰਤਰਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਛੇਦ-356 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਹਟਾਉਣਾ ਕੇਵਲ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੋ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਸਭਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਖ਼ੁਦ ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ।

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (Chief Minister)

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੂਬਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਸਲ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਹਕੀਕੀ (ਅਸਲ) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਛੇਦ-163 ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਛੇਦ-164 ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਗੂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ 2 ਜਾਂ 3 ਪਾਰਟੀਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਂਝਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੁਣ ਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇਛੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤ

ਵਿਅਕਤੀ ਜੇਕਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ (ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ) ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੇ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਕੋਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹੋਵੇ। ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਬੇ-ਭਰੋਸਗੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਮਤ ਖੁਸ਼ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੇ-ਭਰੋਸਗੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

List of Chief Ministers of Punjab Since 1966						
 Giani Gurmukh Singh Musafir 1966-1967	 President's Rule 1977-1977	 Harcharan Singh Brar 1995-1996	 Gurnam Singh 1967-1967 1969-1970	 President's Rule 1980-1980	 Rajinder Kaur Bhattal 1996-1997	
 Lachhman Singh Gill 1967-1968	 President's Rule 1983-1985	 Amarinder Singh 2002-2007 2017-2021	 Parkash Singh Badal 1970-1971 1977-1980 1997-2002 2012-2017	 President's Rule 1968-1969	 Charanjit Singh Channi 2021-2022	
 President's Rule 1971-1972	 Surjit Singh Barnala 1985-1987	 Bhagwant Singh Mann 2022-current	 Zail Singh 1972-1977	 President's Rule 1987-1992		
 Beant Singh 1992-1995						

ਪੰਜਾਬ ਦੇ 1947 ਤੋਂ 2022 ਤੱਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਕ੍ਰਮ	ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਾਂ	ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਸਮਾਂ	ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀ
1.	ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਭਾਰਗਵ	15 ਅਗਸਤ 1947 ਤੋਂ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1949 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
2.	ਭੀਮ ਸੈਨ ਸੱਚਰ	13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1949 ਤੋਂ 13 ਅਕਤੂਬਰ 1949 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
3.	ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਭਾਰਗਵ	18 ਅਕਤੂਬਰ 1949 ਤੋਂ 20 ਜੂਨ 1951 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
4.	ਭੀਮ ਸੈਨ ਸੱਚਰ	17 ਅਪ੍ਰੈਲ 1952 ਤੋਂ 20 ਜੂਨ 1956 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
5.	ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋ	23 ਜਨਵਰੀ 1956 ਤੋਂ 3 ਜੁਲਾਈ 1966 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
6.	ਕਾਮਰੇਡ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ	06 ਜੁਲਾਈ 1964 ਤੋਂ 3 ਜੁਲਾਈ 1966 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
7.	ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ	1 ਨਵੰਬਰ 1966 ਤੋਂ 08 ਮਾਰਚ 1967 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
8.	ਜਸਟਿਸ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	08 ਮਾਰਚ 1967 ਤੋਂ 24 ਨਵੰਬਰ 1967 ਤੱਕ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ
9.	ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	25 ਨਵੰਬਰ 1967 ਤੋਂ 23 ਅਗਸਤ 1968 ਤੱਕ	ਪੰਜਾਬ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ
10.	ਜਸਟਿਸ ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ	17 ਫਰਵਰੀ 1969 ਤੋਂ 26 ਮਾਰਚ 1970 ਤੱਕ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ
11.	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	26 ਮਾਰਚ 1970 ਤੋਂ 14 ਜੂਨ 1971 ਤੱਕ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ
12.	ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ	17 ਮਾਰਚ 1972 ਤੋਂ 30 ਅਪ੍ਰੈਲ 1977 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
13.	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	20 ਜੂਨ 1977 ਤੋਂ 17 ਫਰਵਰੀ 1980 ਤੱਕ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ
14.	ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ	17 ਫਰਵਰੀ 1980 ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
15.	ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ	19 ਸਤੰਬਰ 1985 ਤੋਂ 10 ਮਈ 1987 ਤੱਕ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੋਗੋਵਾਲ)
16.	ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ	25 ਫਰਵਰੀ 1992 ਤੋਂ 31 ਅਗਸਤ 1995 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
17.	ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ	31 ਅਗਸਤ 1995 ਤੋਂ 20 ਨਵੰਬਰ 1996 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
18.	ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਭੱਠਲ	20 ਨਵੰਬਰ 1996 ਤੋਂ 12 ਫਰਵਰੀ 1997 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
19.	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	12 ਫਰਵਰੀ 1997 ਤੋਂ 26 ਫਰਵਰੀ 2002 ਤੱਕ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ
20.	ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	26 ਫਰਵਰੀ 2002 ਤੋਂ 1 ਮਾਰਚ 2007 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
21.	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	02 ਮਾਰਚ 2007 ਤੋਂ 07 ਮਾਰਚ 2012 ਤੱਕ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਦਲ)
22.	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	14 ਮਾਰਚ 2012 ਤੋਂ 12 ਮਾਰਚ 2017 ਤੱਕ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਦਲ)
23.	ਕੈਪਟਨ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	16 ਮਾਰਚ 2017 ਤੋਂ 18 ਸਤੰਬਰ 2021 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
24.	ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਨੀ	18 ਸਤੰਬਰ 2021 ਤੋਂ 11 ਮਾਰਚ 2022 ਤੱਕ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ
25.	ਭਗਵੰਤ ਮਾਨ	16 ਮਾਰਚ 2022.....	ਆਮ ਆਦਮੀ ਪਾਰਟੀ

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

1. ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

- ਸੰਵਿਧਾਨ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ 164 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।
- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੈਰ-ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ 15% ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ 12% ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ 91ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 2003 ਰਾਹੀਂ ਜੋੜੀ ਗਈ।
- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹਰੇਕ ਬੈਠਕ ਦਾ ਏਜੰਡਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦੇਵੇ।
- ਮੰਤਰੀ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2. ਤਾਲ-ਮੇਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ

- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਇੱਕ ਟੀਮ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਦਦ ਕਰਨ।
- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੂਸਰੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾ ਬਣੇ।

3. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ

- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਆਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਨ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਜਦੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਬੰਧਤ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

- ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

6. ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

- ਜੇਕਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਕਿ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. ਕੇਂਦਰ-ਸੂਬਾਈ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ

- ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਦਦ ਜੋ ਸੂਬੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਕਰੇਗੀ। ਅਨੁਛੇਦ-163 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰੇਗਾ। ਸੂਬੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਮੇਤ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 15% ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 12% ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਕਰ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ / ਸੰਘੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 15% ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਘੱਟ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ 91ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ 2003 ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜੀ ਗਈ ਹੈ।

ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੀ ਪਾਰਟੀ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਆਗੂ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਉਸਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਉਸ ਸੂਚੀ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁਕਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ

1. ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ : ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ-ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਬੇ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਸਟੇਟ ਮੰਤਰੀ : ਸਟੇਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਾਰਜ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਡਿਪਟੀ-ਮੰਤਰੀ : ਉਪ ਜਾਂ ਡਿਪਟੀ-ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਚਾਰਜ/ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਰਜਕਾਲ

ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੱਕ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਤਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਕੰਮਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਤਾਹੀ ਵਰਤੇ ਤਾਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿੰਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ

ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸੰਚਿਤ ਨਿੱਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੱਤਗਣਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮੀਰ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਾਲਾ ਖਿੱਤਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੌਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਲਗਭਗ 60% ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਗਭਗ 40% ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾਉਣ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ

ਗਈ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੰਨ 1951 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ (ਭਾਸ਼ਾ (ਬੋਲੀ) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ) ਕਾਰਨ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ-356 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਨ 1951 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਸਰਾਂ ਹੇਠ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਸਬੰਧੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਗੂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ 1953 ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ (ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ) ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ (ਆਯੋਗ) ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ 1956 ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਪਰ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਵੱਜੋਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1956 ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸੂਬੇ ਪੈਪਸੂ (ਪਟਿਆਲਾ ਐਂਡ ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਅਨ) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ ਸਲੂਕ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ, ਮੁੜ-ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਨੇ ਖਟਾਸ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ (1951-1993) ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਤਫਸੀਲ

ਕ੍ਰਮ	ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਨਾਂ (ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ /ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ)	ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਾਂ (ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ /ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ)	ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਸੱਤ੍ਰਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ	ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤ੍ਰਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ	ਮਿਤੀ
1.	ਚੰਦੂਲਾਲ ਮਾਧਵਲਾਲ ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ	ਗੋਪੀਚੰਦ ਭਾਗਗਵ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	20.06.1951
2.	ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੈਪਸੂ	ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲ	ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਪਾਰਟੀ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	04.03.1953
3.	ਧਰਮਵੀਰਾ	ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	05.07.1966
4.	ਡੀਸੀ ਪਾਵਟੇ	ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ	ਪੰਜਾਬ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	23.08.1968
5.	ਡੀਸੀ ਪਾਵਟੇ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	15.06.1971

ਕ੍ਰਮ	ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਨਾਂ (ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ /ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ)	ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਾਂ (ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਨ /ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ)	ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਸੱਤ੍ਰਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ	ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤ੍ਰਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ	ਮਿਤੀ
6.	ਐਮ ਐਮ ਚੌਧਰੀ	ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ	30.04.1977
7.	ਜੈ ਸੁਖਲਾਲ ਹਥੀ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	17.02.1980
8.	ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਰਮਾ	ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	06.10.1983
9.	ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ	ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ	ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਲੌਂਗੋਵਾਲ)	ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ	11.05.1987

ਸੰਨ 1966 ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿਮਾਚਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੂਬਾ ਹਰਿਆਣਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ ਸਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ ਐਕਟ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਫੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਰਹੀ।

ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ 1978 ਤੋਂ 1992 ਤੱਕ ਦਾ ਘੋਲਪੂਰਨ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ 1947 ਤੋਂ 1997 ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਨਿਸਚਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੇਂਦਰ / ਸੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਬਰਤਰਫ਼ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਿਆਸੀ ਸਥਿਤੀ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਾਲੀ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ (Exercise)

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੋ—

- (ੳ) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
 (i) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ii) ਰਾਜਪਾਲ
 (iii) ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੁਆਰਾ (iv) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ
- (ਅ) ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
 (i) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (ii) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
 (iii) ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (iv) ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ
- (ੲ) ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਆਕਾਰ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
 (i) 10 (ii) 12 (iii) 13 (iv) 15
- (ਸ) ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਕੌਣ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ?
 (i) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (ii) ਰਾਜਪਾਲ
 (iii) ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ (iv) ਸਪੀਕਰ
- (ਹ) ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਨੂੰ ਉਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
 (i) ਸੰਸਦ ਨੂੰ (ii) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨਸਭਾ ਨੂੰ
 (iii) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ (iv) ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ
- (ਕ) ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
 (i) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ii) ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ
 (iii) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ (iv) ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ
- (ਖ) ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—
 (i) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ (ii) ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ
 (iii) ਸੰਸਦੀ ਸਕੱਤਰ (iv) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
- (ਗ) ਰਾਜਪਾਲ, ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ—
 (i) ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ (ii) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ
 (iii) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ (iv) ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ
- (ਘ) ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜ ਮੁਖੀ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
 (i) ਰਾਜਪਾਲ (ii) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
 (iii) ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ (iv) ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
 (ਅ) ਨਿੰਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
 (ੲ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
 (ਸ) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ?

- (ਹ) ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਕੌਣ ਚੁਕਵਾਉਂਦਾ ਹੈ?
- (ਕ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮ ਹੈ?
- (ਖ) 'ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬੇ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' ਇਹ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ?
- (ਗ) 'ਰਾਜਪਾਲ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ?
- (ਘ) ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।' ਇਹ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ?
- (ਙ) 'ਕੈਬਨਿਟ, ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਘੂ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' ਇਹ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ?
- (ਚ) ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ/ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ਛ) ਸੂਬਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ਜ) ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਝ) ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕੈਬਨਿਟ ਨਾਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
- (ਵ) ਸੂਬਾਈ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- II. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖੋ ਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ?
- III. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਕਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੂਬੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ?
- IV. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਆਇਦ (ਲਾਗੂ) ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ?

IV. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?
- II. ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚਾਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
- III. ਰਾਜਪਾਲ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ?
- IV. ਰਾਜਪਾਲ ਸੂਬਾਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ?
- V. ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।
- VI. ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸੂਬਾਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਓ।

V. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- II. 'ਰਾਜਪਾਲ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਏਜੰਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਇਸ ਕਥਨ 'ਤੇ ਦੁਪਾਸੀ ਟਿਪਣੀ ਕਰੋ।
- III. ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- IV. ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ।

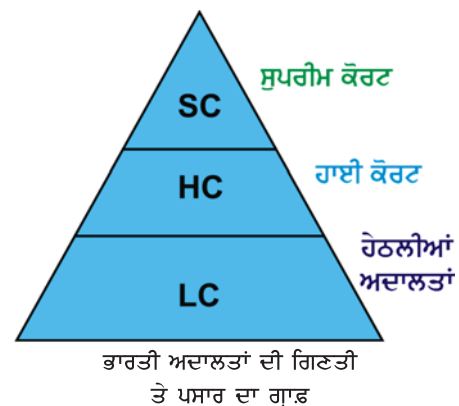
ਇਕਾਈ-VI

ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (The Supreme Court)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ V ਦੇ ਅਧਿਆਇ IV ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ-124 ਅਧੀਨ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਭਾਵ ਵੱਡੀ (ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ) ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਦਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (History of Supreme Court) : ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਐਕਟ, 1935 (Government of India Act, 1935) ਅਧੀਨ 01 ਅਕਤੂਬਰ 1937 ਨੂੰ 'ਭਾਰਤੀ ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ' (Federal Court of India) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ 'ਦਿੱਲੀ' ਵਿੱਚ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1950 ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ।

ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (Establishment of Supreme Court) : ਭਾਰਤ 15 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 26 ਜਨਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸਨੇ 28 ਜਨਵਰੀ 1950 ਈ. ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸਦਾ ਸਥਾਨ ਤਿਲਕ ਮਾਰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਬਣਤਰ : ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (1+7) ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਸੱਤ ਹੋਰ ਜੱਜ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ (ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ) ਐਕਟ, 1956 ਅਧੀਨ

ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ 05 ਅਗਸਤ 2019 ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ (1+33) ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ 33 ਹੋਰ ਜੱਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੰਛੀ-ਝਾਤ

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of the judges) : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ 15 ਵੇਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਮਹਿਲਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਮੁਰਮੂ ਦੁਆਰਾ ਜਸਟਿਸ ਸ਼੍ਰੀ ਸੰਜੀਵ ਖੰਨਾ ਨੂੰ 11 ਨਵੰਬਰ, 2024 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ 51 ਵੇਂ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਵੱਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਥੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਆਮ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Collegium Systems) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਚਾਰ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰਮਵਾਰ	ਕੇਸ	ਫੈਸਲੇ
I.	ਪਹਿਲਾ ਜੱਜ ਕੇਸ 1982 (S.P. Gupta)	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ (bound) ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਖਿਲਾਫ ਹੋਵੇ।
II.	ਦੂਜਾ ਜੱਜ ਕੇਸ 1993 (SCARA)	ਇਸ ਕੇਸ ਨੇ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਾਜ਼ਮੀ (bound) ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।
III.	ਤੀਸਰਾ ਜੱਜ ਕੇਸ 1998	ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਸਬੰਧੀ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ 4 ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਕਾਰਜਕਾਲ, ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ :

ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਲਈ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

- (1) ਉਮੀਦਵਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
- (2) ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ 5 ਸਾਲ ਜੱਜ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

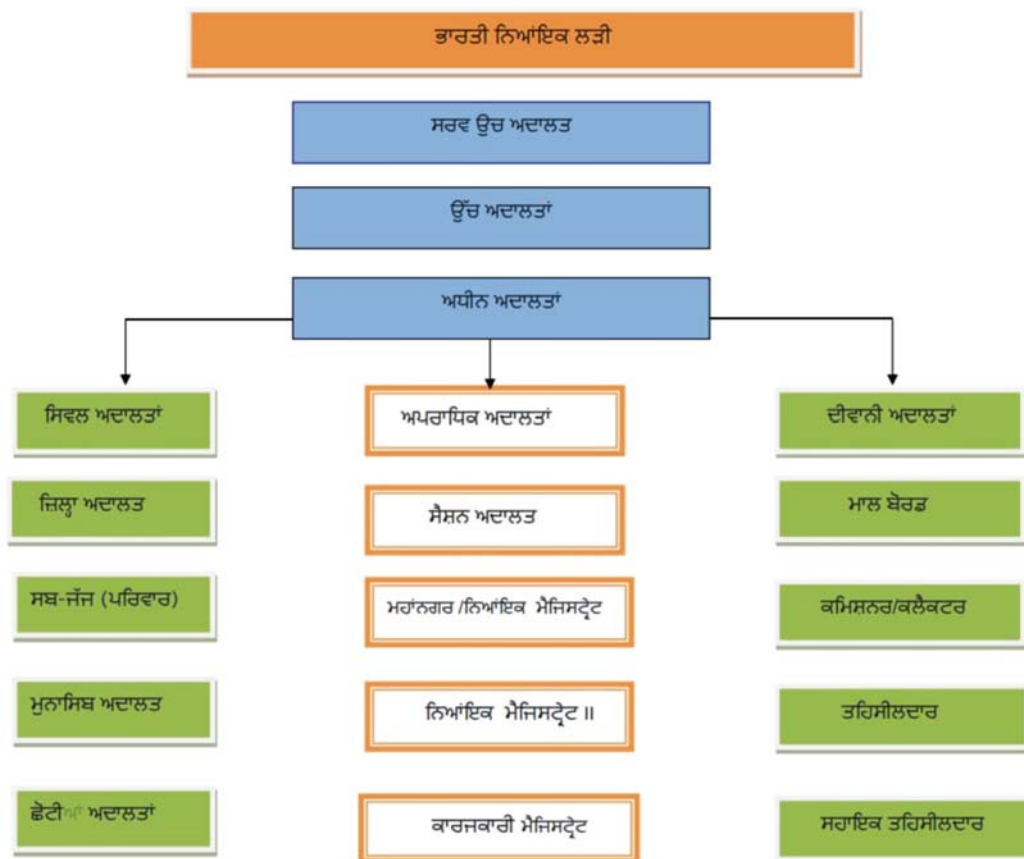
ਜਾਂ

- (3) ਉਸਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 10 ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਜਾਂ

- (4) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਕਨੂੰਨਦਾਨ ਹੋਵੇ।

ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ 65 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ 65 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਜੱਜ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-124(4) ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੋਟ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਅਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਚੇਚਾ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੱਜ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ

ਨਿਆਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਫਲੋ ਚਾਰਟ

ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ 2,50,000/- (ਦੋ ਲੱਖ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ) ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ (Consolidated Fund of India) ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਚੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਜੱਜ ਸੇਵਾ ਨਵਿਰਤੀ (ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ) ਉਪਰੰਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ (Tribunal) ਜਾਂ ਅਯੋਗ (Commission) ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ : ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਜਿਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਨੀਂਹ 29 ਅਕਤੂਬਰ 1954 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਗਣੇਸ਼ ਭੀਕਾਜੀ ਦੇਵਲਾਲੀਕਰ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੁਖੀ ਸਨ।

ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ (The functions and power of the Supreme Court) :

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (1) ਮੁੱਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Original Jurisdiction)
- (2) ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Appellate Jurisdiction)
- (3) ਸਲਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Advisory Jurisdiction)
- (4) ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ (Court of Record)
- (5) ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ (Judicial Review)
- (6) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Interpretation of Constitution)

ਆਓ ਹੁਣ ਆਪਾਂ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੀਏ।

(1) ਮੁੱਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-131 ਅਧੀਨ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜਿਹੜੇ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਠਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜੋ ਸਿਰਫ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸਰਵ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁੱਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ-

- (ੳ) ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਬਨਾਮ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸੂਬੇ।
- (ਅ) ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸੂਬੇ ਬਨਾਮ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸੂਬੇ
- (ੲ) ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜਾ।
- (ਸ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਂ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਝਗੜੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਝਗੜੇ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਜਿਵੇਂ:- ਉਹ ਝਗੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕਨੂੰਨੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਝਗੜੇ

ਜਿਹੜੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ, ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਆਪਣੇ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰ ਰਾਜੀ ਨਦੀਆਂ, ਪਾਣੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(2) ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 133-136 ਅਧੀਨ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਕਦਮੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਪੀਲੀ ਮਾਮਲੇ

(ੳ) ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲ : ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮੁਕਦਮਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇ, ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲ : ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ (ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਝਗੜਾ) ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ (ਅਪਰਾਧਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ) ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਲਈ ਸੂਬਾ/ਰਾਜ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਵੱਲੋਂ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਦੇ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਉਚੇਚੀ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ : ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਚੇਚੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(3) ਸਲਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-143 ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਕਨੂੰਨੀ ਮਾਮਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਪੰਜ ਜੱਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜ ਜੱਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਜੱਜ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਰਾਇ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(4) ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-129 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਫੈਸਲੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(5) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ : ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਹ ਵਿਆਖਿਆ ਅੰਤਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ' ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(6) **ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ :** ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਅਨੁਛੇਦ-13 ਤਹਿਤ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰੇ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਐਲਾਨ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(7) **ਹੋਰ ਕੰਮ :** ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ, ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਵਕੀਲਾਂ ਲਈ ਕੋਡ ਆਫ ਕੰਡਕਟ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਇਸਦੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਲੜੀ ਨੰਬਰ	ਮਾਣਯੋਗ ਜਸਟਿਸ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੀ/ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ	ਕਾਰਜਕਾਲ		ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੀ/ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ
1.	ਐੱਚ. ਜੇ. ਕਨੀਆ	26 ਜਨਵਰੀ 1950	6 ਜਨਵਰੀ 1951	ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ
2.	ਐੱਮ. ਪੀ. ਸਾਸਤਰੀ	7 ਨਵੰਬਰ 1951	3 ਜਨਵਰੀ 1954	
3.	ਮੋਹਰ ਚੰਦ ਮਹਾਜਨ	4 ਜਨਵਰੀ 1954	22 ਦਸੰਬਰ 1954	
4.	ਬੀਜਨ ਕੁਮਾਰ ਮੁਖੇਰਜੀਆ	23 ਦਸੰਬਰ 1954	31 ਜਨਵਰੀ 1956	
5.	ਸੁਧੀ ਰੰਜਨ ਦਾਸ	1 ਫਰਵਰੀ 1956	30 ਸਤੰਬਰ 1959	
6.	ਭੁਵਨੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿਨਹਾ	1 ਅਕਤੂਬਰ 1959	31 ਜਨਵਰੀ 1964	ਸਰਵਪੱਲੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ
7.	ਪੀ. ਬੀ. ਗਜੇਂਦਰਾਗਡਕਰ	1 ਫਰਵਰੀ 1964	15 ਮਾਰਚ 1966	
8.	ਅਮਲ ਕੁਮਾਰ ਸਰਕਾਰ	16 ਮਾਰਚ 1966	29 ਜੂਨ 1966	
9.	ਕੌਕਾ ਸੁਬਾ ਰਾਓ	30 ਜੂਨ 1966	11 ਅਪ੍ਰੈਲ 1967	
10.	ਕੈਲਾਸ਼ ਨਾਥ ਵਾਂਸ਼ੁ	12 ਅਪ੍ਰੈਲ 1967	24 ਫਰਵਰੀ 1968	
11.	ਮੁਹੰਮਦ ਹਿਦਾਇਤਾਉੱਲਾ	25 ਫਰਵਰੀ 1968	16 ਦਸੰਬਰ 1970	ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ
12.	ਜਯੋਤੀਲਾਲ ਛੋਟਾਲਾਲ ਸ਼ਾਹ	17 ਦਸੰਬਰ 1970	21 ਜਨਵਰੀ 1971	ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ
13.	ਸਰਵ ਮਿੱਤਰਾ ਸੀਕਰੀ	22 ਜਨਵਰੀ 1971	25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1973	
14.	ਅਜੀਤ ਨਾਥ ਰਾਏ	26 ਅਪ੍ਰੈਲ 1973	28 ਜਨਵਰੀ 1977	
15.	ਮਿਰਜਾ ਹਮੀਦਉੱਲਾ ਬੇਗ	29 ਜਨਵਰੀ 1977	21 ਫਰਵਰੀ 1978	
16.	ਯਸ਼ਵੰਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਚੰਦਰਚੂੜ	22 ਫਰਵਰੀ 1978	11 ਜੁਲਾਈ 1985	
17.	ਪੀ. ਐੱਨ. ਭਗਵਤੀ	12 ਜੁਲਾਈ 1985	20 ਦਸੰਬਰ 1986	ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ
18.	ਰਘੂਨੰਦਨ ਸਵਰੂਪ ਪਾਠਕ	21 ਦਸੰਬਰ 1986	18 ਜੂਨ 1989	
19.	ਈ. ਐੱਸ. ਵੈਂਕਟਾਰਮਈਆ	19 ਜੂਨ 1989	17 ਦਸੰਬਰ 1989	

ਲੜੀ ਨੰਬਰ	ਮਾਣਯੋਗ ਜਸਟਿਸ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੀ/ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ	ਕਾਰਜਕਾਲ		ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੀ/ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ
20.	ਸੱਥਿਆਸਾਚੀ ਮੁਖਰਜੀ	18 ਦਸੰਬਰ 1989	25 ਸਤੰਬਰ 1990	ਰਾਮਾਸਵਾਮੀ ਵੈਂਕਟਾਰਮਨ
21.	ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸਰਾ	26 ਸਤੰਬਰ 1990	24 ਨਵੰਬਰ 1991	
22.	ਕਮਲ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ	25 ਨਵੰਬਰ 1991	12 ਦਸੰਬਰ 1991	
23.	ਮਧੁਕਰ ਹੀਰਾਲਾ ਕਨੀਆ	13 ਦਸੰਬਰ 1991	17 ਨਵੰਬਰ 1992	
24.	ਲਲਿਤ ਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ	18 ਨਵੰਬਰ 1992	11 ਫਰਵਰੀ 1993	
25.	ਐੱਮ. ਐੱਨ. ਵੀ.	12 ਫਰਵਰੀ 1993	24 ਅਕਤੂਬਰ 1994	ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ
26.	ਅਜੀਜ ਮੁਸ਼ੱਬਰ ਅਹਿਮਦੀ	25 ਅਕਤੂਬਰ 1994	24 ਮਾਰਚ 1997	ਸ਼ੰਕਰ ਦਿਆਲ ਸ਼ਰਮਾ
27.	ਜਗਦੀਸ਼ ਸ਼ਰਨ ਵਰਮਾ	25 ਮਾਰਚ 1997	17 ਮਾਰਚ 1998	ਕੇ. ਆਰ. ਨਰਾਇਣਨ
28.	ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਪੁੰਡੀ	18 ਜਨਵਰੀ 1998	09 ਅਕਤੂਬਰ 1998	
29.	ਆਦਰਸ਼ ਸੈਨ ਅਨੰਦ	10 ਅਕਤੂਬਰ 1998	31 ਅਕਤੂਬਰ 2001	
30.	ਐੱਸ. ਪੀ. ਭਰਦੂ	01 ਨਵੰਬਰ 2001	05 ਮਈ 2002	
31.	ਭੁਪਿੰਦਰ ਨਾਥ ਕਿਰਪਾਲ	06 ਮਈ 2002	07 ਨਵੰਬਰ 2002	
32.	ਗੋਪਾਲ ਬਲਵੰਤ ਪਟਨਾਇਕ	08 ਨਵੰਬਰ 2002	18 ਦਸੰਬਰ 2002	ਏ. ਪੀ. ਜੇ. ਅਬਦੁਲ ਕਲਾਮ
33.	ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ ਨਾਥ ਖੜੇ	19 ਦਸੰਬਰ 2002	01 ਮਈ 2004	
34.	ਐੱਸ. ਰਜੇਂਦਰ ਬਾਬੂ	02 ਮਈ 2004	31 ਮਈ 2004	
35.	ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਲਹੋਟੀ	01 ਜੂਨ 2004	31 ਅਕਤੂਬਰ 2005	
36.	ਯੋਗੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਸੱਭਰਵਾਲ	01 ਨਵੰਬਰ 2005	13 ਜਨਵਰੀ 2007	
37.	ਕੇ. ਜੀ. ਬਾਲਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ	14 ਜਨਵਰੀ 2007	11 ਮਈ 2010	ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪਾਟਿਲ
38.	ਸਰੋਸ਼ ਹੋਮੀ ਕਪਾਡੀਆ	12 ਮਈ 2010	28 ਸਤੰਬਰ 2012	
39.	ਅਸਤਮਸ ਕਬੀਰ	29 ਸਤੰਬਰ 2012	18 ਜੁਲਾਈ 2013	
40.	ਪੀ. ਸਥਾਸਿਵਮ	19 ਜੁਲਾਈ 2013	26 ਅਪ੍ਰੈਲ 2014	
41.	ਰਜੇਂਦਰ ਮੱਲ ਲੋਧਾ	27 ਅਪ੍ਰੈਲ 2014	27 ਸਤੰਬਰ 2014	
42.	ਐੱਚ. ਐੱਲ. ਦੱਤੂ	28 ਸਤੰਬਰ 2014	02 ਦਸੰਬਰ 2015	ਪ੍ਰਣਬ ਮੁਖਰਜੀ
43.	ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਠਾਕੁਰ	03 ਦਸੰਬਰ 2015	03 ਜਨਵਰੀ 2017	
44.	ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਖੇਹਰ	04 ਜਨਵਰੀ 2017	27 ਅਗਸਤ 2017	
45.	ਦੀਪਕ ਮਿਸ਼ਰਾ	28 ਅਗਸਤ 2017	02 ਅਕਤੂਬਰ 2018	
46.	ਰੰਜਨ ਗਗੋਈ	03 ਅਕਤੂਬਰ 2018	17 ਅਕਤੂਬਰ 1949	
47.	ਸ਼ਰਦ ਅਰਵਿੰਦ ਬੋਬਡੇ	18 ਨਵੰਬਰ 2019	23 ਅਪ੍ਰੈਲ 2021	ਰਾਮਨਾਥ ਕੋਵਿੰਦ
48.	ਐੱਨ. ਵੀ. ਰਮਨਾ	24 ਅਪ੍ਰੈਲ 2021	26 ਅਗਸਤ 2022	
49.	ਉਦੇ ਉਮੇਸ਼ ਲਲਿਤ	27 ਅਗਸਤ 2022	08 ਨਵੰਬਰ 2022	ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਮੁਰਮੂ
50.	ਧਨੰਨਜੇ. ਵਾਈ. ਚੰਦਰਚੂੜ	09 ਨਵੰਬਰ 2022	10 ਨਵੰਬਰ 2024	ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਮੁਰਮੂ
51.	ਸੰਜੀਵ ਖੰਨਾ	11 ਨਵੰਬਰ 2024	ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ	

ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਤੱਥ :

1. ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜੱਜ ਐੱਚ. ਜੇ. ਕਨੀਆ 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ' (ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਦੇ ਵੀ ਜੱਜ ਰਹੇ ਹਨ।
2. ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਮੁਹੰਮਦ ਹਿਦਾਇਤਾ ਉੱਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕਲੌਤੇ ਜੱਜ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਾ. ਜਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ. ਵੀ. ਗਿਰੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੜਨ ਲਈ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਸਟਿਸ ਮੁਹੰਮਦ ਹਿਦਾਇਤਾ ਉੱਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਨ।
3. ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਪੀ. ਐੱਨ. ਭਗਵਤੀ 'ਜਨਹਿੱਤ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ' (Public Interest litigation / PIL) ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. ਜਸਟਿਸ ਬੀ. ਐਨ. ਰਾਓ, ਮਹਾਰਾਜ ਨਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਆਰ. ਐੱਸ. ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਜਸਟਿਸ ਦਲਵੀਰ ਭੰਡਾਰੀ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ, ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਨਿਆਂਇਕ ਅਦਾਲਤ (ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਜਸਟਿਸ-ICJ) ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।
5. ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਯਸ਼ਵੰਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਚੰਦਰਚੂੜ 16ਵੇਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 07 ਸਾਲ 139 ਦਿਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।
6. ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਕਮਲ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ 17 ਦਿਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

	ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਰਵ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ
ਅਨੁਛੇਦ	ਵਿਆਖਿਆ
124	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ
125	ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ
126	ਕਾਰਜਕਾਰੀ (Acting) ਮੁੱਖ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ
127	ਐਡਹਾਕ (Adhoc) ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ
128	ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ
129	ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ (Court of Record)
130	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਸਥਾਨ
131	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ
131A	ਕੇਂਦਰੀ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਸਬੰਧੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ
132	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਕੇਸਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

ਅਨੁਛੇਦ	ਵਿਆਖਿਆ
133	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ
134	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ
134A	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਲਈ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ
135	ਸੰਘੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਉਹ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਜੋ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
136	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਲਈ ਖਾਸ ਛੁੱਟੀ
137	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਫੈਸਲੇ ਅਤੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ
138	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਧਾਉਣਾ
139	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ (Writs) ਪ੍ਰਤੀ
139A	ਕੁਝ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ
140	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸਹਾਇਕ (Ancillary) ਤਾਕਤਾਂ
141	ਉਹ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਐਲਾਨ
142	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਉਹ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਫਰਮਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਮਿਲੇ
143	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤਾਕਤ
144	ਉਹ ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਪੂਰਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ
145	ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ
146	ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਫਸਰ, ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਖਰਚੇ
147	ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ
147A	ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵੈਧਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ

ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

1. ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ, ਅਧਿਆਪਕ ਜੀ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਤੇ Judicial Review ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣਗੇ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਚੋਣਵਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਚੋਣ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਖੋ—

- (ੳ) ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 (i) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ (ii) ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪਹਿਰੇਦਾਰ
 (iii) ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ (iv) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਹੀ
- (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਜੋਂ ਹੈ।
 (i) ਦੋਹਰੀ (ii) ਇਕਹਿਰੀ/ਸੰਗਠਤ
 (iii) ਕੰਟਰੋਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ (iv) ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ
- (ੲ) ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਕਿਹੜੇ ਅਨੁਛੇਦ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ
 (i) ਅਨੁਛੇਦ-124 (ii) ਅਨੁਛੇਦ-121
 (iii) ਅਨੁਛੇਦ-241 (iv) ਅਨੁਛੇਦ-142
- (ਸ) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?
 (i) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ii) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ
 (iii) ਲੋਕ ਸਭਾ ਸਪੀਕਰ (iv) ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ
- (ਹ) ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੇਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
 (i) ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੰਡਲ (Colligium) (ii) ਸਮੂਹ (Group)
 (iii) ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ (Elite) (iv) ਕੋਈ ਨਹੀਂ (None of these)

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਉਮਰ ਹੱਦ ਕਿੰਨੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
- (ਅ) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਜੱਜ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮ ਸੀ?
- (ੲ) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸੀਟ ਕਿੱਥੇ ਸਥਾਪਤ ਹੈ?
- (ਸ) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਕੌਣ ਸਨ?
- (ਹ) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਰਾਹੀਂ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?
- (ਕ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- (ਖ) ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ਗ) 'ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਮਲੇ ਕੇਵਲ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੀ ਸੁਣਦੀ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ।
- (ਘ) 'ਸੰਸਦ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-138 ਤਹਿਤ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ।
- (ਙ) 'ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ' ਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੋ ਜੋ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਨਿਆਂਇਕ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ।
- II. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ।
- III. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ ਬਣੇ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਹੇ।
- IV. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਕਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਅਦਾਲਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

4. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 75 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

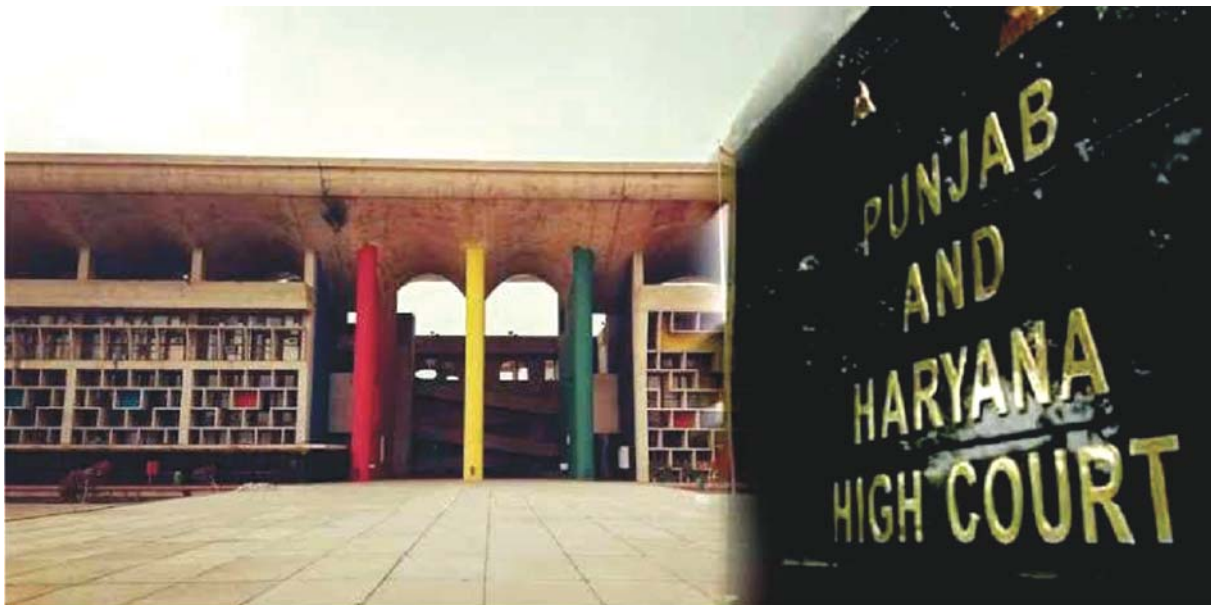
- I. ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
- II. ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੀ ਹੈ?
- III. ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- IV. ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਜੱਜ ਬਣਨ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ?
- V. ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤੀ ਮਗਰੋਂ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਿਉਂ ਹੈ?
- VI. ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ 'ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ' ਹੈ; ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 10 ਤੋਂ 15 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- II. ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- III. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ? ਇਹ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ?

ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤਾਂ (The High Courts)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-214 ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਰਾਜ (ਸੂਬੇ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਨੁਛੇਦ 231 ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ-ਪੰਜਾਬ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਨਈ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ (ਸੂਬਾ) ਅਤੇ ਪੁੱਡੁਚੇਰੀ (ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਦਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 28 ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 08 ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 25 ਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੰਜ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਮਦਰਾਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ (ਚੇਨਈ), ਬੰਬੇ ਹਾਈਕੋਰਟ (ਮੁੰਬਈ), ਕਲਕੱਤਾ ਹਾਈਕੋਰਟ (ਕੋਲਕਾਤਾ), ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈਕੋਰਟ (ਅਲਾਹਾਬਾਦ), ਕਰਨਾਟਕ ਹਾਈਕੋਰਟ (ਬੰਗਲੌਰ) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਥਿਤ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤਾਂ (ਹਾਈ ਕੋਰਟ)

ਲੜੀ ਨੰ.	ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਨਾਂ	ਸਥਾਪਨਾ ਵਰ੍ਹਾ	ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ	ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ
1.	ਇਲਾਹਾਬਾਦ	1866	ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਇਲਾਹਾਬਾਦ
2.	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	1954	ਤੇਲੰਗਾਨਾ	ਹੈਦਰਾਬਾਦ
3.	ਬੰਬੇ	1862	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੋਆ, ਦਾਦਰਾ ਤੇ ਨਗਰ ਹਵੇਲੀ	ਮੁੰਬਈ
4.	ਕਲਕੱਤਾ	1862	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਅੰਡਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ	ਕੋਲਕਾਤਾ
5.	ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ	2000	ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ	ਬਿਲਾਸਪੁਰ
6.	ਦਿੱਲੀ	1966	ਦਿੱਲੀ	ਦਿੱਲੀ
7.	ਗੁਹਾਟੀ	1948	ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਅਸਾਮ, ਨਾਗਾਲੈਂਡ, ਮਿਜੋਰਮ	ਗੁਹਾਟੀ
8.	ਗੁਜਰਾਤ	1960	ਗੁਜਰਾਤ	ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ
9.	ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	1971	ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਸ਼ਿਮਲਾ
10.	ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਲਦਾਖ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	2019	ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਲਦਾਖ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਅਤੇ ਜੰਮੂ
11.	ਝਾਰਖੰਡ	2000	ਝਾਰਖੰਡ	ਰਾਂਚੀ
12.	ਕਰਨਾਟਕ	1884	ਕਰਨਾਟਕ	ਬੰਗਲੌਰ
13.	ਕੇਰਲ	1958	ਕੇਰਲ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਦੀਪ	ਅਰੁਨਾਕੁਲਮ
14.	ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	1956	ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਜਬਲਪੁਰ
15.	ਮਦਰਾਸ	1862	ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਅਤੇ ਪੁੱਡੂਚੇਰੀ	ਚੇਨਈ
16.	ਉੜੀਸਾ	1948	ਓਡੀਸ਼ਾ	ਕਟਕ
17.	ਪਟਨਾ	1916	ਬਿਹਾਰ	ਪਟਨਾ
18.	ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ	1875	ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ	ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
19.	ਰਾਜਸਥਾਨ	1949	ਰਾਜਸਥਾਨ	ਜੋਧਪੁਰ
20.	ਸਿੱਕਿਮ	1975	ਸਿੱਕਿਮ	ਗੰਗਟੋਕ
21.	ਉੱਤਰਾਖੰਡ	2000	ਉੱਤਰਾਖੰਡ	ਨੈਨੀਤਾਲ
22.	ਮੇਘਾਲਿਆ	2013	ਮੇਘਾਲਿਆ	ਸ਼ਿਲਾਂਗ
23.	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ	2013	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ	ਅਗਰਤਲਾ
24.	ਮਨੀਪੁਰ	2013	ਮਨੀਪੁਰ	ਇੰਫਾਲ
25.	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	2019	ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	ਅਮਰਾਵਤੀ

ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਰਚਨਾ- ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸੂਬੇ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੱਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਰਾਜ (ਸੂਬੇ) ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ

ਸਮੇਂ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਰੀ ਰਾਜ (ਸੂਬੇ) ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Eligibility) : ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹਨ :

(ੳ) ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।

(ਅ) ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਿਆਂਇਕ ਪਦਵੀ 'ਤੇ 10 ਸਾਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਜਾਂ

ਉਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਗਾਤਾਰ 10 ਸਾਲ ਵਕੀਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਕਾਰਜਕਾਲ, ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ-ਕਿਸੇ ਵੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ 62 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 2.50 ਲੱਖ ਅਤੇ 2.25 ਲੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ 'ਸੰਚਿਤ ਫੰਡ' (Consolidated fund of India) ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਕਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਨਵਿਰਤੀ ਉਪਰੰਤ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ (Oath, Prohibition of Practice after Retirement) : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਸੰਬੰਧਤ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਜਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਚੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਨਵਿਰਤੀ (ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ) ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਕਾਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਬਾਦਲਾ (Transfer of the judges) : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-222 ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਤਬਾਦਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜਾਂ (ਜਿਸ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜੱਜ ਦੀ ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ) ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ

(Powers and Functions of High Court)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

1. ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Judicial Powers)

2. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Administrative Powers)

ਆਓ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਬਾਈ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸੂਬਾਈ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼

(i) ਮੁੱਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Original Jurisdiction) : ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :

- (ੳ) ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ।
- (ਅ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੋਈ ਵੀ ਝਗੜਾ।
- (ੲ) ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਜਾਂ ਹੱਤਕ (Contempt of Court), ਵਸੀਅਤ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ।
- (ਸ) ਚੋਣ ਅਪੀਲ ਜਾਂ ਉਜਰਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁਕੱਦਮਾ।

(ii) ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Appellate Jurisdiction) : ਸੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨਾ ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :

- (ੳ) ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਦੀਵਾਨੀ (Civil) ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲ ਜਿਵੇਂ:- ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਝਗੜਾ ਆਦਿ।
- (ਅ) ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ (ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ) ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ (Criminal) ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਵੇਂ:- ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਜੱਜ ਦੁਆਰਾ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਿਰੁੱਧ, ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲ ਆਦਿ।
- (ੲ) ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਕਿਸੇ ਧਾਰਾ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇ।

2. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Administrative Powers)

- (1) ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (2) ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਚੈੱਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- (3) ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ, ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਵਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (4) ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ (ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ) ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (Position of High Court)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ ਕਿ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ (Supreme Court of India) ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ (Lower Court) ਲਈ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਬਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅਨੁਛੇਦ-226 ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ (Writs) ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ : (1) ਬੰਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ (Writ of Habeas Corpus)

(2) ਫੁਰਮਾਨੀ ਆਦੇਸ਼ (Writ of Mandamus)

(3) ਮਨਾਹੀ ਜਾਂ ਵਰਜਣ ਆਦੇਸ਼ (Writ of Prohibition)

(4) ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਿਛਾ ਆਦੇਸ਼ (Writ of Quo-Warranto)

(5) ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ (Writ of Certiorari) ਆਦਿ।

ਇਹਨਾਂ ਅਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੂਸਰੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਿੱਟਾਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ (Judicial Review) ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Independence of Judiciary in India)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇਗਾ ਜੇਕਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕੇਗੀ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪਤਾ ਸਾਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ :—

- (1) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Collegium System) ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (2) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੋਟ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ 2/3 ਬਹੁਮਤ ਮਤਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਰਲ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵ ਜੱਜ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਦੋਸ਼ ਦੇ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੰਡਲ (Collegium) : ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੰਡਲ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਬੰਧਤ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਲਿਸਟ ਸਲਾਹ (Consultation) ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ।

- (3) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੱਜ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਘਟਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਵਾਜਿਬ ਉੱਚੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- (4) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 65 ਸਾਲ ਅਤੇ 62 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਡਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ (214-231)

ਅਨੁਛੇਦ	ਵਿਆਖਿਆ
214	ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਲਈ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤਾਂ
215	ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤਾਂ
217	ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਹਲਾਤ, ਕਾਰਜਕਾਲ, ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ।
218	ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ (Provisions)
219	ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸਹੁੰ
220	ਸਥਾਈ ਜੱਜ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲਗੀ (Practice) ਉੱਪਰ ਰੋਕਾ
221	ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ
222	ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ, ਇੱਕ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ।
223	ਕੰਮ ਚਲਾਉ (Acting) ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ
224	ਵਧੀਕ ਅਤੇ ਕੰਮ ਚਲਾਉ (Acting) ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ।
224A	ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਜੱਜ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤੀ।
225	ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ
226	ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਰਿੱਟ (Writs) ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ।
227	ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਮੁਖੀ (Superintendence) ਹੋਣ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ
228	ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਸ ਬਦਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ।
229	ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਖਰਚੇ ਸਬੰਧੀ।
230	ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਸਬੰਧੀ।
231	ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾਂ (ਸੂਬਿਆਂ) ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਬੰਧੀ।

ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਿਰਿਆ :

- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ (High Courts) ਦੀ ਸੂਚੀ (ਨਾਮ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ) ਬਣਾਓ ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਛੇ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਸਕਰੈਪ ਬੁੱਕ ਵਿੱਚ ਲਗਾਓ।

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁ-ਚੋਣਵੇਂ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖੋ—

- (ੳ) ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ-214 ਰਾਹੀਂ ਕਿਹੜਾ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ?
- ਹਰ ਰਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ
 - ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ
 - ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ
 - ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਖਰੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ

‘ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਭਾਗ’ ਪੰਜਾਬ।

- (ਅ) ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਹੜੇ ਅਨੁਛੇਦ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
 (i) ਅਨੁਛੇਦ-312 (ii) ਅਨੁਛੇਦ-213 (iii) ਅਨੁਛੇਦ-132 (iv) ਅਨੁਛੇਦ-231
- (ੲ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ (ਸੰਨ 2023) ਕਿੰਨੀਆਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹਨ?
 (i) 26 (ii) 24 (iii) 25 (iv) 27
- (ਸ) ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ।
 (i) 50 ਤੋਂ 100 (ii) ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ
 (iii) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ (iv) ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ
- (ਹ) ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।
 (i) 65 ਸਾਲ (ii) 62 ਸਾਲ (iii) 63 ਸਾਲ (iv) 64 ਸਾਲ

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (ੳ) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਥਿਤ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (ਹਾਈਕੋਰਟ) ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ?
- (ਅ) ਕਿਸੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿੱਥੋ-ਕਿੱਥੇ ਵਕਾਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ?
- (ੲ) ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਹੁੰ ਚੁਕਵਾਉਂਦਾ ਹੈ?
- (ਸ) ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਸ ਅਨੁਛੇਦ ਤੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?
- (ਹ) ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਕਿੱਥੇ ਸਥਿਤ ਹੈ?
- (ਕ) ਸੰਨ 1862 ਵਿੱਚ, ਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ?
- (ਖ) ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ (Writs) ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- (ਗ) 'ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਘ) 'ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨੂੰ 'ਮਹਾਂਦੇਸ਼' ਰਾਹੀਂ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?
- (ਙ) 'ਅਨੁਛੇਦ-230 ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ' ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗਲਤ?

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 2-4 ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ਜੋ ਸੂਬੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਉੱਥੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਸਥਿਤ ਹੈ।
- II. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖੋ।
- III. ਗੁਹਾਟੀ ਸਥਿਤ ਹਾਈਕੋਰਟ ਅਸਾਮ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵੀ ਹੈ?
- IV. ਮੁੰਬਈ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸੂਬੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਨ?

4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 60 ਤੋਂ 70 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- I. ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਜੱਜ ਬਣਨ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ?
- II. ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
- III. ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- IV. ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।